शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

बी.ए. भाग–३: राज्यशास्त्र

सत्र–५ MM (IX) संशोधन पध्दती

सत्र–६ MM (XII) तुलनात्मक शासन

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार सुधारित अभ्यासक्रम
शैक्षणिक वर्ष २०२६–२७ पासून

© **कुलसचिव,** शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२६

बी. ए. भाग–३

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १२०

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. एन शिंदे
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

■

ISBN- 978-81-68244-08-5

★ दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर–४१६ ००४ (महाराष्ट्र)

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत
कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ज्योती जाधव
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) प्रकाश पवार
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. विद्याशंकर
कुलगुरू, केएसओयू,
मुक्तगंगोत्री, म्हैसूर, कर्नाटक-५७० ००६

डॉ. राजेंद्र कांकरिया
जी-२/१२१, इंदिरा पार्क,
चिंचवडगांव, पुणे-४११ ०३३

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. संजय रत्नपारखी
डी-१६, शिक्षक वसाहत, विद्यानगरी, मुंबई विद्यापीठ,
सांताक्रुझ (पु.) मुंबई-४०० ०९८

प्रा. (डॉ.) कविता ओझा
संगणकशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) चेतन आवटी
तंत्रज्ञान अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) व्ही. व्ही. मैंदरगी
प्र. अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एस. देशमुख
प्र. अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) आर. व्ही. गुरव
प्र. अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. बी. साळी
प्र. अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. ए. एन. जाधव
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्रीमती सुहासिनी सरदार पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ) पी. एस. पाटणकर (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : राज्यशास्त्र

प्रभारी अध्यक्ष – **डॉ. प्रकाश पवार**
राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- **डॉ. अरुण मारुतीराव चव्हाण**
  भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. शिरीषकुमार धोंडिराम पवार**
  बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, ता. कराड, जि. सातारा
- **डॉ. सचिन महादेव पाटील**
  श्रीमती कुसुमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, उरूण-इस्लामपूर, जि. सांगली
- **डॉ. विक्रमराव एन. पाटील**
  शंकरराव जगताप जगताप आर्टस कॉलेज, वाघोली, जि. सातारा
- **डॉ. श्रीमती मेघा संजय पाटील**
  कै. मालती व. पाटील कन्या महाविद्यालय, उरूण-इस्लामपूर, जि. सांगली
- **डॉ. संतोष केशव खडसे**
  कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, उरूण-इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली
- **डॉ. श्रद्धा विनोद कोठावळे**
  सहकारभूषण मा. एस. के. पाटील कॉलेज, कुरुंदवाड, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. राहुल दत्ता मांडणीकर**
  श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, २९६८, 'सी', दसरा चौक, कोल्हापूर
- **प्राचार्य डॉ. बाळ अनंत कांबळे**
  धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स, सातारा
- **डॉ. वासंती प्रतापचंद्र रासम**
  घरोंदा ३८४/३८५ आर. के. नगर सोसायटी नं. ५, मोरेवाडी, कोल्हापूर
- **डॉ. अनिल देवगौडा पाटील**
  आर्टस, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. सिकंदर आप्पासाहेब जमादार**
  राजहंस हौसिंग कार्पोरेशन प्लॉट नं. ०९, विजय नगर, इस्ट सांगली मिरज रोड, सांगली
- **श्री. रमेश दिनकर डुबल**
  किसन वीर महाविद्यालय वाई, जि. सातारा

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्राच्या माध्यमातून शिक्षणापासून व्यक्तिगत आणि भौतिक परिस्थितीने दूर गेलेल्या अनेकांना पुन्हा शिक्षण प्रवाहात येण्याची सुवर्णसंधी उपलब्ध करून दिली याचे संपूर्ण श्रेय विद्यापीठाला जाते. 'ज्ञानमेवामृतम्' या शिवाजी विद्यापीठाच्या ब्रीद वाक्याप्रमाणे ज्ञानरूपी अमृत प्राप्त करण्याची संधी सर्वांसाठी उपलब्ध करून दिली. याच दूरशिक्षण केंद्राद्वारे नोंद झालेल्या बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययन साहित्य उपलब्ध करून दिले आहे.

बी.ए. भाग तीन राज्यशास्त्र विषयाचे सत्र-५ MM (IX) राज्यशास्त्रातील संशोधन पध्दती सत्र-६ MM (XII) तुलनात्मक शासन हे स्वयंअध्ययन साहित्य विद्यार्थ्यांच्या हाती देताना आम्हाला विशेष आनंद होत आहे.

सदर स्वयंअध्ययन साहित्यामध्य संशोधन पद्धती, तथ्य संकलन आणि तथ्य विश्लेषण, या घटकांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत. त्याचबरोबर तुलनात्मक शासन या पेपरमध्ये इंग्लंड व अमेरिका या देशातील कायदेमंडळ व कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळ या संस्थानचा विस्तारपणे अभ्यास करणार आहोत

या स्वयंअध्ययन साहित्यच्या निर्मितीमध्ये शिवाजी विद्यापीठाचे मा. कुलगुरू, मा. प्र-कुलगुरू, मा. कुलसचिव यांची प्रेरणा व प्रोत्साहन आम्हाला मिळाले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे प्रभारी अध्यक्ष प्राध्यापक डॉ. प्रकाश पवार, डॉ. सुखदेव उंदरे राज्यशास्त्र विभाग शिवाजी विद्यापीठ तसेच शिवाजी विद्यापीठ राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सर्व सन्माननीय सदस्य व सर्व लेखक यांचे सहकार्य लाभल्याबद्दल त्या सर्वांचे मी आभार मानतो.

वरील सर्वांइतकेच महत्त्वाचे म्हणजे दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्राचे प्रभारी संचालक डॉ. के. बी. पाटील, दूरशिक्षण केंद्रातील सर्व सहकारी विद्यापीठाचे सर्व पदाधिकारी यांचे सहकार्याबद्दल व तत्परतेबद्दल सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

■ **संपादक** ■

प्रा. (डॉ.) रविंद्र भणगे
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक	
	सत्र – ५	सत्र – ६
डॉ. सुखदेव उंदरे राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१	–
प्रा. (डॉ.) रविंद्र भणगे राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२	–
डॉ. विजय देठे श्री. शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	–	१
डॉ. अनिल पाटील ओंकार शिक्षण संस्थेचे आर्टस् कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज **प्रा. अमिता कणगावकर** डी. डी.शिंदे सरकार कॉलेज, कोल्हापूर		२

■ **संपादक** ■

प्रा. (डॉ.) रविंद्र भणगे
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
	सत्र – ५	
१.	संशोधन पद्धती	१.
२.	संशोधनाची प्रक्रिया	१८.
	सत्र – ६	
१.	कायदेमंडळ	४४.
२.	कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ	७४.

■ **विद्यार्थ्यांना सूचना**

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.

२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.

३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०२६-२७ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

घटक १
संशोधन पद्धती

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्ट्ये

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ संशोधन पद्धती: अर्थ, व्याख्या आणि स्वरूप

१.२.२ सामाजिक संशोधकाचे आवश्यक गुण

१.२.३ सामाजिक शास्त्रातील संशोधन पद्धती

१.३ सारांश

१.४ परिभाषिक, शब्द, शब्दार्थ

१.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

१.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्ट्ये

सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधन पद्धती हा अभ्यास विषय अत्यंत महत्वाचा आहे. या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाची लक्षात येतील.

१) संशोधन पध्दतीचा अर्थ, व्याख्या आणि स्वरूप समजून घेता येईल.

२) सामाजिक शाखामधील संशोधन पद्धतीचे महत्त्व समजून घेता येईल.

३) सामाजिक संशोधकाचे आवश्यक गुण कळून येतील.

१.१ प्रास्ताविक

'संशोधन' हा मराठी शब्द इंग्रजीतील 'Research' या शब्दाचा अर्थ आहे; परंतु येथे 'Re' म्हणजे पुन्हा-पुन्हा, समग्र आणि 'Search' म्हणजे शोधन किया शोध घेणे एवढाच अर्थ मर्यादित नसून जे अस्तित्वात आहे, परंतु ज्ञान नाही ते पद्धतशीर व चिकित्सकपणे शोधणे म्हणजे संशोधन होय. संशोधन म्हणजे सामाजिक शास्त्रासह अगदी कोणत्याही ज्ञानाच्या शाखेत नवीन तथ्ये आणि तत्वांचा शोध घेण्यासासाठी अस्तित्वात असलेल्या तथ्ये व तत्वांचे पुन्हा पुन्हा परीक्षण करणे होय. असे परीक्षण करण्यासाठी संशोधकत्यनि वैज्ञानिक व पद्धतशीर पद्धतींचा अवलंब करून चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक असते. आज कोणत्याही विषयाचा पद्धतशीरपणे अभ्यास करण्यासाठी संशोधन पध्दतीची आवश्यकता असते. सामाजिक शास्त्रांचा पद्धतशीर अभ्यास दुसऱ्या महायुद्धानंतर पाश्चात्य देशांमधून होऊ लागला व त्या अभ्यासासाठी नवनवीन संशोधन पद्धती विकसित होऊ लागली. राज्यशास्त्रामध्येही डेव्हिड ईस्टन, लॉसवेल, अल्मंड पॉवेल यांसारख्या अनेक अमेरिकन विचारवंतानी नवीन संशोधनाची तंत्रे, तसेच आंतरविद्याशास्त्रीय अभ्यास विकसित केला. आज प्रत्येक विषयात संशोधन पद्धतीमुळे अभ्यासात व्यवस्थितपणा आला असून चांगल्या प्रकारचे निष्कर्ष निघत आहेत. एकूणच संशोधन पद्धतीमुळे सामाजिक शाखे सूत्रबद्ध, अधिकाधिक शास्त्रशुद्ध होत आहेत. अशाप्रकारचा अभ्यास हा वैज्ञानिक, क्रमबद्ध व पद्धतशीर प्रक्रियेतून जावा लागतो, यालाच संशोधन प्रक्रिया म्हटले जाते. संशोधन प्रक्रियेत प्रामुख्याने 'संशोधन पद्धती' (Types of Research): 'ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक' (Historical and Analytical), 'संख्यात्मक व गुणात्मक' (Quantitative and Qualitative), 'प्रायोगिक व 'मानकात्मक संशोधन' (Empirical and Normative), तसेच 'संशोधन आराखडा' (Research Design): 'संशोधन विषयाची निवड' (Selection of the topic), 'साहित्याचा आढावा' (Review of literature) 'अध्ययन उदिष्टांची ओळख' (Identifying Objectives of the Study), 'गृहीतकांची निर्मिती (Hypothesis formation), या पायऱ्या अत्यंत महत्वपूर्ण आहेत.

१.२ विषय विवेचन

प्रस्तुत घटकामध्ये संशोधन पद्धतींचे विश्लेषण केले गेले आहे. संशोधन करणे हे काही सहज सोपे कार्य नाही. संशोधन करण्यासाठी एका विशिष्ट अशा वैज्ञानिक प्रक्रियेतून जावे लागते. संशोधनासाठी वैज्ञानिक पद्धतींचा अवलंब करावा लागतो. संशोधनासाठी संशोधनकर्ता अतिशय सजग असणे आवश्यक आहे. कारण संशोधनकर्त्याला आपल्या भोवतालच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, नैसर्गिक अशा सर्व प्रकारच्या पर्यावरणाविषयीचे भान व अभ्यास असणे गरजेचे आहे. कोणत्याही सामाजिक शास्त्रातील संशोधनामध्ये संशोधनाची प्रक्रिया समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

१.२.१ संशोधन पद्धती

अर्थ : संशोधन हे मानवी जीवनाच्या गुणवत्तेमध्ये वाढ करण्यास मदत करते. संशोधनामध्ये ज्ञानाचा सातत्याने शोध घेतला जातो. प्राचीन काळापासून भारत, चीन, ग्रीक विचारवंतानी विविध क्षेत्रांमध्ये सातत्याने शोध सुरू ठेवले व त्यातुनच पुढे विशिष्ट अशी संशोधन पध्दती निर्माण झाली. रिसर्च Research हा शब्द 'फ्रेंच' शब्द recherch म्हणजे 'शोधत जाणे' यावरून आला आहे. या शब्दाचा वापर साधारणपणे इ.स. १५७७ मध्ये झाला. संशोधन ही सातत्याने चालणारी बौध्दिक प्रक्रिया आहे. यामध्ये जुन्या ज्ञानामधील त्रुटी दूर करून नवीन

ज्ञानाची भर घातली जाते. इंग्रजी भाषेतील Research या शब्दाचा मराठी अर्थ 'संशोधन' हा आहे. याचा अर्थ 'सं' म्हणजे 'संपूर्ण' आणि 'शोधन' म्हणजे शोधणे असा आहे. या ठिकाणी संशोधन म्हणजे जुन्या ज्ञानाचे परीक्षण करून नवीन ज्ञानाचे संपादन किंवा निर्मिती करणे होय. 'सामाजिक संशोधन या संकल्पनेत 'समाज' (Society) व 'संशोधन (Research) हे दोन शब्द आलेले आहेत. त्यातील संशोधन या शब्दाचा अर्थ म्हणजे नवीन ज्ञान प्राप्ती व निर्मितीसाठी केलेले पद्धतशीर प्रकार्य, 'सामाजिक' हा एकच शब्द नैसर्गिक अथवा प्राकृतिक संशोधना पासून त्या वेगळे करते. सामाजिक तथ्य, घटना, दृष्टिकोन, सिद्धांत इत्यादी संबंधी असणाऱ्या नवीन ज्ञानाला 'सामाजिक संशोधन' म्हटले जाते, थोडक्यात, संशोधन हे नित्य नव्याचा शोध घेत असते.

व्याख्या: अनेक सामाजिक शास्त्रज्ञांनी संशोधनाच्या विविध व्याख्या आहेत, कारण संशोधन हे अनेक बाबींचा उलगडा करीत असते. संशोधनाची एखादी विशिष्ट अशी व्याख्या करणे शक्य नसले तरी सामान्यपणे संशोधनाच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- स्लेसिंगर व मेरी स्टिमेन्सन यांच्या मते, ज्ञानाचा विस्तार, सुधारणा व पडताळा या बाबतीत सामान्यीकरण करण्याच्या हेतुने गोष्टी, संकल्पना व प्रतिके यांची मांडणी करणे म्हणजे संशोधन होय.
- वेस्टर डिक्शनरी नुसार, संशोधन म्हणजे तथ्ये वा तत्वे शोधण्यासाठी करण्यात येणारी चिकीत्सा किंवा परीक्षण होय किंवा एखादी गोष्ट शोधून काढण्यासाठी सतत व पध्दतशीरपणे केलेले परिश्रम होय.
- पी.व्ही. यंग च्या मते, संशोधन पध्दती म्हणजे नवीन तथ्ये शोधण्यासाठी अथवा जुन्या तथ्यांचे परिक्षण करण्यासाठी या तथ्यांमधील अनुक्रम, परस्पर संबंध, कार्यकारण भाव या विषयी स्पष्टीकरणे आणि सामान्यीकरण प्रस्थापित करण्याची एक पध्दतशीर प्रक्रीया होय.
- पिपरसन, कॉर्ल यांच्या मते, संशोधनात तथ्यांचे वर्गीकरण, त्यांचा क्रम व त्यांचे सापेक्ष महत्व शोधणे ही प्रक्रिया म्हणजेच 'संशोधन पध्दती' होय.
- ऑक्सफर्ड डिक्शनरी नुसार, एखाद्या विषयाचा काळजीपुर्वक अभ्यास, विशेषतः त्याबद्दल नवीन तथ्ये किंवा माहिती शोधण्यासाठी केलेला वैज्ञानिक प्रयत्न म्हणजे संशोधन होय.

एकंदरीत, संशोधन पध्दती म्हणजे पध्दतशीरपणे ज्ञान मिळविण्याची प्रक्रिया होय. संशोधन प्रक्रियेमुळे संबंधित विषयाच्या ज्ञानाची कक्षा सातत्याने वाढत असते. संशोधनामुळे विद्यमान तथ्यांची व्याप्ती वाढत असते. संशोधन पध्दतीमुळे ज्ञानाची चौकटीबध्द चिकीत्सा करुन, त्याचे विश्लेषण करून नवज्ञान निर्मिती केली जाते. संशोधन हे नवनवीन ज्ञान प्राप्तीसाठी आवश्यक असते. उपरोक्त व्याख्यांवरून संशोधनाची काही वैशिष्टये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

संशोधनाची वैशिष्ट्ये: (Characteristics of Research)

i) व्यवस्थितपणा : संशोधन हे व्यवस्थितपणे (systematic) चालणारी प्रक्रिया आहे. संशोधन पध्दतीमध्ये व्यवस्थितपणा आवश्यक असतो. भावना, प्रेरणा यापेक्षा ध्येय व उद्दिष्टे यावर संशोधन आधारलेले असले पाहिजे.

ii) समीक्षात्मक किंवा चिकित्सक संशोधन हे समीक्षा करणारे म्हणजेच चिकीत्सक असले पाहिजे. मुळात संशोधन ही प्रक्रियाच चिकीत्सक असते.

iii) संशोधन पध्दतीचे ज्ञान संशोधकांला संशोधन पध्दतीचे सखोल ज्ञान असले पाहिजे. संशोधन कार्यासाठी योग्य प्रणालीची निवड करणे आवश्यक असते.

iv) तटस्थता: चांगले संशोधन पध्दती हे तटस्थ असते. यामध्ये निष्कर्षांची मांडणी तटस्थपणे करावी लागते. व्यक्ती, धर्म, जात, पंथ, वर्ग, संस्था, संघटना, राजकीय व्यवस्था ही श्रेष्ठ नसून अभ्यासांती येणारे निष्कर्ष हेच महत्वाचे असतात.

vi) नवज्ञानाचे सृजन व निर्मिती संशोधना हे नवीन ज्ञान-निर्मिती होण्यासाठी आवश्यक असते. नवज्ञान निर्मिती ही संशोधनाची मुलभूत अट आहे. या ज्ञानाचा उपयोग मनुष्याच्या भौतिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय प्रगतीसाठी होत असतो. संशोधनामुळे ज्ञानाची कक्षा वाढते.

संशोधनाचे स्वरूप

संशोधन ही एखाद्या विषयाचा, समस्येचा किंवा घटनेचा शास्त्रीय आणि पद्धतशीर अभ्यास करण्याची प्रक्रिया आहे. संशोधनाच्या माध्यमातून नवीन तथ्ये शोधणे, उपलब्ध ज्ञानाची पडताळणी करणे, समस्या समजून घेणे आणि त्यावर योग्य निष्कर्ष काढणे हे उद्दिष्ट असते. संशोधनातून प्राप्त झालेले ज्ञान हे केवळ संशोधकापुरते मर्यादित न राहता इतरांना समजण्यास आणि उपयोगात आणण्यास सक्षम असावे. म्हणूनच संशोधनाचे अंतिम उद्दिष्ट 'संवादयोग्य ज्ञान' (Communicable Knowledge) निर्माण करणे असे मानले जाते.

१. पद्धतशीरपणा

संशोधन ही एक नियोजनबद्ध प्रक्रिया आहे. संशोधनाची सुरुवात समस्या निश्चित करण्यापासून होते. त्यानंतर संशोधनाची उद्दिष्टे ठरविणे, संबंधित साहित्याचा अभ्यास करणे, योग्य संशोधन पद्धतीची निवड करणे,माहिती किंवा तथ्ये संकलित करणे, त्यांचे विश्लेषण करणे आणि त्यावर आधारित निष्कर्ष मांडणे अशा विविध टप्प्यांतून संशोधन पूर्ण केले जाते. त्यामुळे संशोधन हे अनियमित किंवा अनियोजित स्वरूपाचे नसून विशिष्ट योजनेनुसार केलेले कार्य असते.

२. सखोल अभ्यास

संशोधनामध्ये एखाद्या समस्येचा किंवा प्रश्नाचा सखोल शोध घेतला जातो. संशोधकाच्या मनात निर्माण झालेल्या विविध प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न संशोधनाच्या माध्यमातून केला जातो. उपलब्ध माहितीचे परीक्षण, तथ्यांची पडताळणी आणि नवीन माहितीचा शोध यामुळे संशोधनाला चौकशीचे स्वरूप प्राप्त होते. त्यामुळे संशोधन म्हणजे सत्याचा आणि वस्तुस्थितीचा शास्त्रीय पद्धतीने सखोल शोध घेण्याची प्रक्रिया होय.

३. उद्दिष्ट–केंद्रित

प्रत्येक संशोधनामागे विशिष्ट उद्दिष्ट असते. संशोधनाची उद्दिष्टे स्पष्ट आणि निश्चित असतील तर संशोधनाची दिशा योग्य प्रकारे ठरविता येते. संशोधक कोणत्या प्रश्नांची उत्तरे शोधणार आहे, कोणत्या बाबींचा अभ्यास करणार आहे आणि त्यातून कोणते निष्कर्ष अपेक्षित आहेत, हे उद्दिष्टांद्वारे स्पष्ट होते. त्यामुळे संशोधन हे उद्दिष्ट–केंद्रित स्वरूपाचे असते.

४. ज्ञान–केंद्रित

संशोधनातून प्राप्त होणारे निष्कर्ष केवळ माहिती देणारे नसून ज्ञानात भर घालणारे असणे आवश्यक आहे. संशोधनामुळे एखाद्या विषयाविषयी नवीन तथ्ये, नवीन दृष्टिकोन, नवीन सिद्धांत किंवा उपलब्ध ज्ञानाची अधिक सुस्पष्ट मांडणी होऊ शकते. त्यामुळे संशोधनाचे महत्त्व केवळ माहिती संकलनात नसून त्या माहितीचे विश्लेषण करून नवीन किंवा उपयुक्त ज्ञान निर्माण करण्यात आहे.

५. संवादयोग्य

संशोधनातून प्राप्त झालेले ज्ञान इतर संशोधक,विद्यार्थी, अभ्यासक किंवा संबंधित व्यक्तींना समजण्यासारखे असणे आवश्यक आहे. संशोधनाचे निष्कर्ष स्पष्ट, तर्कसंगत आणि योग्य वैचारिक चौकटीत मांडले गेले पाहिजेत. संशोधनाचे निष्कर्ष अहवाल, प्रबंध, शोधनिबंध, लेख किंवा इतर माध्यमांतून संबंधित वाचकांपर्यंत पोहोचविले जातात. त्यामुळे संशोधनातून निर्माण झालेले ज्ञान हे संवादयोग्य (Communicable) असणे महत्त्वाचे आहे.

एकूणच, संशोधन ही पद्धतशीर, चौकशीप्रधान, उद्दिष्ट–केंद्रित, ज्ञान–केंद्रित आणि संवादयोग्य प्रक्रिया आहे. संशोधनाच्या माध्यमातून एखाद्या समस्येचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करून विश्वसनीय निष्कर्ष प्राप्त केले जातात. या निष्कर्षांमुळे विद्यमान ज्ञानात भर पडते आणि ते ज्ञान इतरांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचविता येते. म्हणूनच संशोधन हे ज्ञाननिर्मितीचे आणि ज्ञानविस्ताराचे एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे.

सामाजिक संशोधनाचे महत्व (Importance of Social Research) **:**

गरज ही शोधाची जननी आहे. सामाजिक शास्त्रातील संशोधनात अशा मानवी गरजेच्या पूर्तता करण्याच्या प्रेरणेतूनच संशोधन आवश्यक बनले आहे. संशोधन हे समाजाच्या उन्नतीसाठी अत्यंत आवश्यक असते. संशोधनाच्या सहाय्याने सामाजिक शास्त्राला एक प्रकारची शिस्त निर्माण झाली आहे. सामाजिक शास्त्राला पद्धतशीरपणा, तटस्थपणा येण्यासाठी संशोधन पद्धती आवश्यक आहे. संशोधनामुळे सिद्धांत व व्यवहार यामध्ये चांगला मेळ घालता येतो. शासनसंस्थेला आपले धोरण ठरवितांना संशोधनावरील निष्कर्षांचा अभ्यास करून धोरण ठरविता येते. एकूणच मानवी जीवन समृद्धीसाठी संशोधन आवश्यक आहे.

सामाजिक संशोधन हे सामाजिक घटनांचे अध्ययन आहे. सत्याचे संशोधन केल्यामुळे ज्ञानप्राप्ती होते आणि त्याचा समाजाला अत्यंत उपयोग होतो. सामाजिक संशोधन हे ज्ञानवृद्धी, जुन्या ज्ञानाचे परीक्षण करणे या उद्देशाने केले जाते. त्यामुळे सामाजिक घटना, सामाजिक प्रक्रिया, सामाजिक व्यवस्था इत्यादीसंबंधीचे आपले ज्ञान विकसित होते. त्यातून पद्धतशीर शास्त्रीय विचाराला चालना मिळते. सामाजिक संशोधनामुळे सामाजिक

जीवनातील अनेक रहस्यांचा उलगडा होतो आणि सामाजिक वास्तविकतेसंबंधीचे आपले ज्ञान विकसित होत जाते. कार्यकारणसंबंध माहीत झाल्यामुळे कारणावर नियंत्रण ठेवून कार्य हवे तसे घडवून आणता येते. मानवाला व समाजाला उपयुक्त अशा गोष्टी निर्माण करता येतात. कारणावर नियंत्रण ठेवून हानिकारक गोष्टी टाळता येते. आधुनिक जगात ज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी संशोधनाला पर्याय नाही.

सामाजिक संशोधन हे सामाजिक सुधारणेसंबंधित कार्याला वैज्ञानिक आधार प्राप्त करून देते. सामाजिक संशोधनाद्वारेच समाजातील अनिष्ट प्रथा-परंपरांना दूर केले जावू शकते. त्यावर उपाययोजना केल्या जावू शकतात. सामाजिक संशोधनामुळेच समाजकल्याण कार्यात फार मोठे सहाय्य होते. सामाजिक कल्याणकार्यात वैज्ञानिक ज्ञानाचा व अनुभवाचा आधार मिळतो.

समाजाच्या नियोजित विकासासाठी सामाजिक नियोजनाची रूपरेषा आखताना त्या लोकसमूहाची वैशिष्ट्ये, संस्कृती, संघटना, लोकांच्या गरजा, समस्या, लोकांमधील साम्य व भेद, उपलब्ध असणारी नैसर्गिक व सामाजिक साधनसामुग्री इत्यादीचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. सामाजिक नियोजनाला योग्य ती दिशा देण्यासाठी व ते यशस्वी करण्यासाठी या सर्व गोष्टींचे ज्ञान उपयुक्त ठरते. हे ज्ञान सामाजिक संशोधनातूनच प्राप्त होते.

सर्वच सामाजिक शास्त्रे मानव समाजाशी संबंधित आहेत. त्यामुळेच सामाजिक संशोधनातून मिळणारे ज्ञान सर्व प्रकारच्या सामाजिक शास्त्रांना सहाय्यक ठरते. कारण बहुतेक सर्व शास्त्रे मानवी कल्याणासाठीच असतात आणि ती सर्व शास्त्रे मानवी जीवनाच्या एका एका पैलूंचा विस्तृत अभ्यास करतात. हे सर्व पैलू परस्परावलंबी व परस्परपूरक असल्यामुळे एका विषयात झालेल्या संशोधनाचा उपयोग दुसऱ्या विषयातील संशोधनासाठी होतो. सामाजिक संशोधन म्हणजे केवळ सामाजिक घटनांचे संशोधन नव्हे, तर त्या अध्ययनकार्यास अधिकाधिक यथार्थ बनविण्यासाठी नवनवीन तंत्रांचा शोध लावला जातो. त्यातूनच सामाजिक शास्त्राची प्रगती होते.

आधुनिक काळात समाज परिवर्तन हे शीघ्रगतीने होत आहे. ह्या परिवर्तनाची व त्यामुळे घडून येणाऱ्या प्रगतीची दिशा कोणती असावी, परिवर्तनाचे ध्येय कोणते असावे हे अनेकदा कळून येत नाही. आधुनिक समाज हा संक्रमण अवस्थेतून जात आहे, जुन्या संस्था नष्ट होत आहेत व नव्या संस्था अस्तित्वात येत आहेत. या शीघ्र परिवर्तनाला योग्य दिशा मिळावी, समाजात अराजक व गोंधळ माजू नये म्हणून सामाजिक संशोधनातून तयार झालेल्या ज्ञानाचा हितकारक उपयोग होऊ शकतो.

सामाजिक संशोधन हे सामाजिक घटनांचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करते. सामाजिक जीवनाविषयीच्या ज्ञानात भर टाकते. सामाजिक क्रियांचे विश्वसनीय ज्ञान करून देते. समाजात घडून येणाऱ्या चांगल्या-वाईट भावी घटनांचे पूर्वकथन करते. घटनांचे वास्तविक ज्ञान करून देते. नवीन ज्ञान प्राप्त होते. ज्ञानाची कक्षा रुंदावते. अज्ञानता नाहीशी होते. सामाजिक संशोधनातून प्राप्त केलेल्या या वस्तुनिष्ठ ज्ञानाच्या आधारावर नवीन सिद्धांत मांडले जातात. हे सर्व सिद्धांत समाजजीवनाच्या संदर्भातच असल्यामुळे अशा सिद्धांतांचा उपयोग मानव समाजाची प्रगती साधण्याच्या संदर्भात केला जातो. हा सामाजिक संशोधनाचा सैद्धांतिक उपयोग आहे.

१.२.२ सामाजिक संशोधकाचे आवश्यक गुण

संशोधन हे निर्दोष, शास्त्रीय व यशस्वी होण्यासाठी संशोधकाच्या व्यक्तिगत गुणांना विशेष महत्त्व असते. संशोधनाचे यश हे बऱ्याच प्रमाणात संशोधकाच्या ज्ञान, वृत्ती, कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबून असते. सर मायकल फॉस्टर यांनी संशोधकाचे पुढील तीन प्रमुख गुण सांगितले आहेत-

(अ) संशोधक आपल्या विषयाशी व उद्दिष्टांशी एकजीव असावा.

(ब) संशोधक सतत जागरूक असावा.

(क) संशोधकात नीतिधैर्य असावे.

याशिवाय संशोधकाचे पुढील गुण महत्त्वाचे ठरतात–

१) विषयाचे परिपूर्ण ज्ञान

संशोधकाला आपल्या संशोधन विषयाशी संबंधित साहित्याचे सखोल व परिपूर्ण ज्ञान असणे आवश्यक आहे. विषयाचे चांगले ज्ञान असल्यामुळे संशोधनाची पुनरावृत्ती टाळता येते आणि योग्य दिशेने संशोधन करता येते.

२) संशोधन पद्धतीचे ज्ञान

संशोधन समस्या योग्य पद्धतीने हाताळण्यासाठी संशोधकाला विविध संशोधन पद्धतींचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी संशोधकाने पुस्तके, नियतकालिके, संदर्भग्रंथ आणि इतर शैक्षणिक साहित्याचे वाचन केले पाहिजे.

३) संशोधनातील अभिरुची

संशोधकाने केवळ सन्मान किंवा प्रसिद्धी मिळविण्यासाठी संशोधन करू नये. संशोधन विषयाबद्दल त्याला मनापासून आवड व उत्सुकता असावी. अभिरुचीमुळे संशोधक अधिक उत्साहाने व सातत्याने संशोधन करू शकतो. उदाहरणार्थ, थॉमस एडिसन संशोधनाची आवड असलेले महान संशोधक होते.

४) निःपक्षपातीपणा

संशोधकाने संशोधन करताना पूर्णपणे निःपक्षपाती असावे. त्याच्या मनात कोणताही पूर्वग्रह, पक्षपात किंवा व्यक्तिगत मतांचा प्रभाव नसावा. प्राप्त तथ्ये जशी आहेत तशीच स्वीकारून त्यांचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

५) अनुभव

संशोधनाच्या प्रक्रियेत संशोधकाला अनेक प्रकारचे अनुभव मिळतात. या अनुभवांतून शिकत राहिल्याने त्याच्या ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या कक्षा रुंदावतात. त्यामुळे भविष्यातील संशोधन अधिक प्रभावी व दर्जेदार होण्यास मदत होते.

६) वैज्ञानिक दृष्टिकोन

संशोधकाने संशोधनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे. कोणतेही तथ्य किंवा माहिती स्वीकारण्यापूर्वी तिचे निरीक्षण, पडताळणी, तार्किक विश्लेषण आणि योग्य पुराव्यांच्या आधारे परीक्षण केले पाहिजे.

७) मौलिकता

संशोधक हा सतत नवीन ज्ञानाच्या व नावीन्यपूर्ण कल्पनांच्या शोधात असावा. त्याने सर्जनशीलतेचा वापर करून प्रस्थापित ज्ञानात नवीन भर पडेल अशा स्वरूपाचे मौलिक संशोधन करणे अपेक्षित आहे.

८) धाडसीपणा

संशोधन करताना अनेक वेळा प्रतिकूल परिस्थिती, विरोध किंवा अडचणी निर्माण होतात. अशा वेळी संशोधकाने धाडसाने सत्य मांडले पाहिजे. आर्किमिडीजने आपल्या संशोधनातील आकृती नष्ट करू नका, असे सांगितल्याची कथा संशोधकाच्या धाडसी वृत्तीचे उदाहरण म्हणून दिली जाते.

९) जिज्ञासू व कल्पक वृत्ती

संशोधक हा जिज्ञासू आणि कल्पक असावा. नवीन प्रश्न विचारण्याची व समस्यांकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहण्याची वृत्ती त्याच्यात असावी. तीव्र जिज्ञासा आणि प्रबळ कल्पनाशक्तीच्या साहाय्याने गुंतागुंतीच्या समस्यांवर नवीन उपाय शोधता येतात.

१०) नीतिधैर्य

संशोधकाकडे नैतिक धैर्य असणे अत्यंत आवश्यक आहे. संशोधन करताना अनेक भौतिक, सामाजिक किंवा मानसिक अडचणी येऊ शकतात. अशा परिस्थितीत संशोधकाने सत्याशी तडजोड न करता नैतिक मूल्यांचे पालन करून आपले संशोधन पूर्ण केले पाहिजे.

११) चिकाटी

संशोधन ही दीर्घकाळ चालणारी प्रक्रिया असून त्यात अनेक अडथळे व अडचणी येतात. त्यामुळे संशोधकाने संयम, सातत्य आणि चिकाटी ठेवणे आवश्यक आहे. वारंवार प्रयत्न करून, चुका सुधारून आणि अडचणींवर मात करून संशोधकाने आपले संशोधन पूर्णत्वास नेले पाहिजे.

एकूणच, एक उत्तम सामाजिक संशोधक हा विषयाचे ज्ञान असलेला, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा, निःपक्षपाती, जिज्ञासू, कल्पक, धाडसी, नैतिक आणि चिकाटीचा असावा. या गुणांच्या आधारे संशोधक शास्त्रीय, वस्तुनिष्ठ आणि समाजोपयोगी संशोधन करू शकतो.

१.२.३ सामाजिक शास्त्रातील संशोधन पध्दती

सामाजिक शास्त्रामधील संशोधन पद्धती ही शुध्द शास्त्राच्या संशोधन पद्धतीपेक्षा वेगळी असते. असे असले तरीही दुसऱ्या महायुद्धानंतर सामाजिक शास्त्रज्ञांनी सामाजिक शास्त्रे तसेच राज्यशास्त्राला जास्तीत जास्त वैज्ञानिक पद्धती प्रमाणे स्वरुप देण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणत्याही विषयाच्या अभ्यासासाठी संशोधन पद्धती आवश्यक असते. या ठिकाणी सामाजिक शास्त्राच्या संशोधन पद्धती व राज्यशास्त्राच्या संशोधन पद्धती एकसारख्याच आहेत. कारण राज्यशास्त्राचे स्वरुप हे पुर्णतः कला नाही. तसेच शुद्ध शास्त्रही नाही तर ते खऱ्या अर्थाने सामाजिक शास्त्र आहे. त्यामुळे राज्यशास्त्राच्या अभ्यास पद्धती या सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यास पद्धतीप्रमाणेच आहेत.

बर्नाड यांच्या मते, संशोधनात तथ्यांचे परीक्षण, सत्यापन, व्याख्या, वर्गीकरण, संघटन, स्थिती, ज्ञान इ. प्रक्रियांचा तसेच पूर्वानुमान व उपयुक्तता यांचा जेव्हा समावेश केला जातो तेव्हा त्याला 'संशोधन पद्धती' असे म्हणतात. साधारणपणे संशोधक संशोधन विषय समस्येच्या उपयोजनानुसार चाचणी, पनिश्चयन श्रेणी, प्रश्नावली, समाजमिती, मुलाखत इ. चा जेंव्हा आधार घेतो व निष्कर्ष काढतो तेंव्हा त्यास संशोधन पध्दती म्हणतात.

सामाजिक शास्त्रामध्ये खालील प्रकारच्या संशोधन पध्दती आहेत. याच संशोधन पध्दतींचा अवलंब राज्यशास्त्राच्या संशोधनामध्येही केला जातो. या संशोधन पध्दतींना संशोधनाचे वेगवेगळे दृष्टीकोन, अभ्यास पध्दती असेही म्हटले जाते. काही महत्त्वपूर्ण संशोधन पध्दती पुढीलप्रमाणे –

ऐतिहासिक संशोधन पध्दती (Historical Research Method):

सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधन कार्यात ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा फार प्राचीन काळापासून अवलंब केला जात असल्याचे दिसून येते. या पद्धतीमध्ये सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे साधनांचे संकलन होय. ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीमध्ये ऐतिहासिक दस्तऐवज, संदर्भ, घटना यांचा आधार घेऊन संशोधन केले जाते. भूतकाळामधील विशिष्ट घटना व त्याचा परिणाम, शिलालेख, चरित्रे, वैयक्तिक डायरी, राजाने काढलेले आदेश इ.चा समावेश ऐतिहासिक पध्दती मध्ये होतो. सेबाईन डनिंग यांनी ऐतिहासिक दृष्टिकोनाला महत्व दिले आहे. सेबाईनच्या मते, ऐतिहासिक पध्दतीच्या अभ्यासामुळे पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित होणाऱ्या संस्कृतीचा राजकीय अभ्यास होतो, प्लेटो, ॲरिस्टॉरल या ग्रीक विचारवंतांनी तर कौटिल्य या भारतीय विचारवंताने ऐतिहासिक अभ्यास पध्दतीचा आधार घेऊन सिध्दांत मांडले. ॲरिस्टॉटल यांचा 'द पॉलिटिक्स', कौटिल्याचा 'अर्थशास्त्र', मॅकीयाव्हलीचा 'द प्रिन्स', कार्लमार्क्सचा 'दास कॅपिटल', कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो इ. ग्रंथ पुढे ऐतिहासिक दस्तऐवज झाले आहेत. समाजशास्त्रामधील ऑगस्ट कॉम्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, मॅक्स वेबर, हॉबहाऊस यांनी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा पाया रचला आहे. छत्रपती संभाजी महाराज यांचा 'बुधभूषण' हा ग्रंथ सुध्दा एक राजकीय विचारावरील ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. राज्यसंस्थांच्या उदयाचा अभ्यास, ॲरिस्टॉटलने केलेला १५८ राज्यघटनांचा तुलनात्मक अभ्यास इ.चा. समावेश ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीमध्ये होतो.

विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दती (Analytical Research Method):

जॉर्ज सिमेल आणि डुरखाईम यांनी या पध्दतीचा मोठ्या प्रमाणावर पुरस्कार केला. या पध्दतीमध्ये कोणत्याही सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीचे विश्लेषण केले जाते. हे विश्लेषण करीत असताना काही निकष लक्षात घेतले जातात. हे विश्लेषण करीत असताना विविध सामाजिक शास्त्रामधील तसेच विज्ञानामधील ज्ञानशाखांची मदत घेतली जाते. या पध्दतीमध्ये विश्लेषणावर भर देऊन निष्कर्ष काढले जातात. राज्यशास्त्रात डेव्हिड ईस्टन, आत्मंड व पॉवेल, ग्रॅहम वालास यांनी या संशोधन पध्दतीचा पुरस्कार केला. आज आधुनिक राज्यशास्त्राला आधुनिक राजकीय विश्लेषण असेही म्हटले जाते. या पध्दतीमध्ये विशिष्ट गृहीतके मानून अभ्यास केला जातो.

परिमाणात्मक संशोधन पद्धती (Quantitative Research Method):

परिमाणात्मक संशोधन पद्धत ही संख्यात्मक तथ्यांचे संकलन किंवा गोळा करणे असते, जे सहजपणे सांख्यिकीमध्ये रूपांतरित करता येते आणि विचारात घेता येते. डिफ्रान्कोच्या मते, परिमाणात्मक संशोधन पद्धत ही दृष्टिकोन, वृत्ती, वर्तन, मत आणि काही निश्चित घटक यांचे परिमाणीकरण करण्यासाठी वापरली जाते. या

पद्धतीत मोठ्या लोकसंख्येच्या नमुन्यावरून निष्कर्षांचे सामान्यीकरण केले जातात, आणि मोजण्यायोग्य माहितीवर आधारित तथ्य, पुरावे तयार केले जातात. संशोधक जेव्हा संख्यांना सहजपणे हाताळतात तेव्हा त्यांना सरासरी विचलन, सहसंबंध, आणि इतर गणितीय विश्लेषण याचे चांगले ज्ञान असते. या पद्धतीत तथ्य संकलन अनेक प्रकारांद्वारे केले जाते, जसे की ऑनलाईन सर्वेक्षण, कागदी सर्वेक्षण, मोबाईल सर्वेक्षण, कधी कधी प्रत्यक्ष भेट घेऊन मुलाखत घेणे, ऑनलाईन किंवा टेलिफोनद्वारे मुलाखत घेणे हेदेखील या प्रक्रियेचा भाग असतो. क्रेसवेल च्या मते, ज्ञान हे एक काल्पनिक पूर्ण सत्य आहे जे कधीच सापडू शकत नाही. म्हणजेच, संशोधनात तयार होणारे पुरावे अपूर्ण आणि त्रुटीपूर्ण असतात. या प्रकारच्या संशोधनाचा फायदा म्हणजे शास्त्रज्ञ अधिक व्यापक आणि अचूक परिणामासह संशोधन करू शकतात, आणि ही माहिती थेट असल्यामुळे इतर डेटाशी सहज तुलना करता येते. परंतु या पद्धतीच्या फायद्याबरोबरच तोटाही आहे. संशोधकांना लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी वेळखाऊ व खर्चिक प्रक्रिया पार पाडावी लागते. तसेच, वैयक्तिक माहितीचा शिरकाव होण्याचा धोका असतो आणि त्यामुळे पक्षपातीपणा होऊ शकतो.

गुणात्मक संशोधन पद्धती (Qualitative Research Method):

डिफ्रान्झो यांच्या मते, ही गुणात्मक संशोधन पद्धत ही एखाद्या समस्येचा खोलवर अर्थ, तिची कारणे, मतं, प्रेरणा यांची समज घेण्यासाठी वापरली जाते, आणि ती चांगली कल्पना किंवा परिमाणात्मक संशोधनासाठी गृहीतके तयार करण्यात मदत करते. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर, गुणात्मक संशोधन पद्धत ही निरीक्षण आणि विचारांवर आधारित असते. या प्रकारात माहिती गोळा करण्यासाठी विविध पद्धती वापरल्या जातात, जसे की मुलाखतींच्या मार्गदर्शिका, व्यष्टी अध्ययन, लक्ष्य गट चर्चा आणि प्रत्यक्ष निरीक्षण. ही पद्धत विविध विषयांवर सखोल आणि तपशीलवार माहिती पुरवते आणि ती माहिती खूप प्रभावशाली असते कारण ती मानवी अनुभवांवर आधारित असते. या पद्धतीत संशोधनाचे स्पष्ट उद्दिष्ट व दृष्टीकोन असतो आणि कामाचा आराखड्याचे लवकर पुनरावलोकन करता येते. मात्र, प्रत्येक गोष्टीस काही तोटेही असतात येथे गुणवत्ता संशोधकाच्या कौशल्यावर आणि ज्ञानावर अवलंबून असते. ही पद्धत वेळखाऊ व कधी कधी मोजायला कठीण असते. क्रेसवेल यांनीसुद्धा हे नमूद केले आहे की, गुणात्मक संशोधन ही एक मुख्यतः निरीक्षणात्मक प्रक्रिया आहे जिथे संशोधक क्षेत्रातून गोळा केलेल्या माहितीवरून अर्थ निर्वचन करतात. परिमाणात्मक संशोधन म्हणजे एखाद्या सिद्धांताची चाचणी करून, संख्या वापरून मोजून आणि सांख्यिकीय तंत्रांचा वापर करून विश्लेषण करून ओळखल्या जाणाऱ्या समस्येची चौकशी. परिमाणात्मक पद्धतींचे ध्येय म्हणजे सिद्धांताचे भाकित करणारे सामान्यीकरण खरे आहे की नाही हे निश्चित करणे. याउलट, गुणात्मक चौकशी प्रक्रियेवर आधारित अभ्यासाचे उद्दिष्ट सामाजिक किंवा मानवी समस्या अनेक दृष्टिकोनातून समजून घेणे असते. गुणात्मक संशोधन नैसर्गिक परिस्थितीत केले जाते आणि त्यात स्वारस्याच्या घटनेचे एक जटिल आणि समग्र चित्र तयार करण्याची प्रक्रिया समाविष्ट असते. दिलेल्या अभ्यासात कोणता संशोधन दृष्टिकोन योग्य आहे याची निवड स्वारस्याच्या समस्येवर, उपलब्ध संसाधनांवर, संशोधकाचे कौशल्य आणि प्रशिक्षण आणि संशोधनासाठी त्याचे प्रेक्षक यावर आधारित असावी. जरी काही संशोधनांमध्ये परिमाणात्मक आणि गुणात्मक दोन्ही पद्धतींचा समावेश असू शकतो, तरीही त्यांच्या 'शुद्ध' स्वरूपात या दृष्टिकोनांच्या अंतर्निहित गृहीतकांमध्ये तसेच वापरल्या जाणाऱ्या डेटा संकलन आणि विश्लेषण प्रक्रियेत लक्षणीय फरक आहेत.

अनुभवजन्य संशोधन पध्दती (Empirical Research Method):

अनुभवजन्य संशोधन पध्दतीमध्ये संशोधक प्रत्यक्ष संशोधन कृतीमध्ये सहभागी असतो. प्रत्यक्ष वर्तमानकाळावर आधारीत संशोधन केले जाते. अनुभवाद्वारे प्राप्त होणारे ज्ञान हेच खरे ज्ञान असे यामध्ये मानले जाते. विशिष्ट परिस्थितीमध्ये होणाऱ्या घटना आणि व्यक्ती किंवा समाज यांच्या कार्याचा संबंध लक्षात घेऊन निष्कर्ष काढले जातात. वर्तनवादी विचारवंतानी या अभ्यास पध्दतीला प्राधान्य दिले. या संशोधन पध्दतीमुळे सामाजिक शास्त्रांना शास्त्रीय दर्जा मिळविण्यासाठी मदत झाली. रुसो, बेंथम, आर्थर बेंटले, डेव्हिड ईस्टन, ग्रॅहम वालार्ड, अल्मंड व पॉवेल इ. राज्यशास्त्रज्ञांनी अनुभववादी संशोधन पध्दतीला महत्व दिले.

अनुभवजन्य संशोधनपध्दतीमध्ये मानवी जीवनाच्या समस्येचे समाधानकारक उत्तर न सापडल्यामुळे सामाजिक शास्त्रांनी जास्तीत जास्त अनुभववादी, प्रयोगवादी, शास्त्रीय, आंतरविदयाशास्त्रीय इ. आधुनिक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यावर भर दिला आहे. थोडक्यात, मानवी जीवन जास्तीत जास्त समृध्द, शांततामय होण्याच्या दृष्टीने वरील विविध संशोधन पध्दतीमध्ये उपाययोजना सांगितल्या आहेत. वरील संशोधन पध्दतीमध्ये काही गुण-दोष आहेत. कोणतीही एकच एक संशोधन पध्दती परिपूर्ण नाही. त्यामुळे कोणतीही संशोधन पध्दती पूर्णपणे कालबाहय होत नाही किंवा कालबाह्य करता येत नाही. त्यामुळे प्रत्येक संशोधन पध्दतीमधील चांगल्या गुणांचा (मेरिट) उपयोग करुन सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यास तसेच संशोधन समृध्द करणे आवश्यक आहे.

अनुभवजन्य (Empirical) संशोधनाचे प्रकार आणि पद्धती

अनुभवजन्य संशोधन हे प्रामुख्याने दोन पद्धतींनी केले जाते: गुणात्मक (Qualitative) आणि परिमाणात्मक (Quantitative).

गुणात्मक संशोधन: गुणात्मक संशोधन पद्धतींचा उपयोग संख्यात्मक नसलेली माहिती गोळा करण्यासाठी केला जातो. या पद्धतीद्वारे अभ्यासातील सहभागी व्यक्तींच्या भावना, दृष्टिकोन, किंवा अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. गुणात्मक संशोधन रचनेअंतर्गत, अनुभवजन्य अभ्यास पारंपरिक पुरावे आणि सत्याच्या संकल्पनांची चाचणी करतात, पण तरीही अभ्यासाच्या विषयांना अनुभवजन्य मानण्याच्या मूलभूत तत्त्वांचे पालन करतात. ही पद्धत अर्ध-संरचित (semi-structured) किंवा असंरचित (unstructured) असू शकते. या प्रकारच्या संशोधनाचे निष्कर्ष हे भविष्यवाणीपेक्षा वर्णनात्मक स्वरूपाचे असतात. संशोधकाला विशिष्ट सिद्धांत किंवा गृहितकाला आधार देणारे निष्कर्ष लिहिण्याची मुभा मिळते. वेळ आणि साधनसंपत्ती यांसारख्या वास्तविक कारणांमुळे, गुणात्मक संशोधनात नमुन्याचा आकार (sample size) लहान असतो. हा प्रकार एखाद्या समस्येची सखोल माहिती किंवा अधिक अंतर्दृष्टी मिळविण्यासाठी वापरला जातो. मुलाखती, प्रयोग आणि लक्षित गट (focus groups) या पद्धतीतील प्रचलित स्वरूपाच्या पद्धती आहेत.

परिमाणात्मक संशोधन: परिमाणात्मक संशोधन पद्धती संख्यात्मक (numerical) माहिती गोळा करण्यासाठी वापरल्या जातात. या प्रकाराचा उपयोग व्यक्तींचे वर्तन, वैयक्तिक मत, पसंती, आणि इतर विविध गोष्टी मोजण्यासाठी केला जातो. परिमाणात्मक अभ्यास संरचित स्वरूपात असतो आणि त्यामध्ये वापरले जाणारे चल (variables) पूर्वनियोजित असतात. या प्रकारात गोळा केलेली माहिती अनुभवजन्य प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी विश्लेषित केली जाते. परिमाणात्मक संशोधनासाठी प्रचलित पद्धती म्हणजे मतमोजण्या (polls), सर्वेक्षण (surveys), आणि दीर्घकालीन किंवा गटाधारित अभ्यास (longitudinal/cohort studies) आहेत. अनेकदा

केवळ एकच संशोधन पद्धत वापरणे पुरेसे ठरत नाही. अशा वेळी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक दोन्ही पद्धतींचा संयोग करून अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. याव्यतिरिक्त, संशोधन लेखांमध्ये प्राथमिक (primary) आणि द्वितीयक (secondary) संशोधन पद्धतींचाही उपयोग केला जाऊ शकतो. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत, अनुभवजन्य (Empirical) संशोधन हे मानवाच्या जीवनातील गूढ उकलण्यासाठीच्या सामूहिक प्रयत्नांपैकी एक अत्यंत उपयुक्त साधन ठरले आहे. अर्थपूर्ण अनुभव व निरीक्षणायोग्य पुराव्यांचा आधार घेतलेले हे संशोधन प्रकार, विविध गृहितकांची पुष्टी करण्यासाठी, सिद्धांतिक मॉडेल्सची चाचणी घेण्यासाठी, तसेच विविध क्षेत्रात प्रगती साधण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत राहणार आहे. नवीन स्वरूपाचे जीवघेणे आजार व इतर समस्या मानवाच्या अस्तित्वाला सतत त्रस्त करत असताना, प्रभावी वैद्यकीय उपाययोजना व संबंधित उपाय शोधणे कधीही इतके महत्त्वाचे नव्हते. हेच एक महत्त्वाचे कारण आहे की आजच्या समाजात अनुभवजन्य संशोधन अधिक प्रभावी ठरले आहे.

अशाप्रकारे अनुभवजन्य संशोधनाच्या विविध पद्धती, संशोधन करण्याची प्रक्रिया यांविषयी चर्चा करण्यात आली आहे. ही सर्व माहिती जग कसे कार्य करते याचे ज्ञान वाढविण्यास व त्याद्वारे ते अधिक चांगले बनवण्याच्या सामाजिक हेतूला पाठिंबा देते. त्याशिवाय, तथ्याधारित (factually accurate) असणे हा दर्जेदार संशोधनाचा मुख्य निकष असून, हेच अनुभवजन्य संशोधनाचे केंद्रस्थान आहे.

मानकात्मक संशोधन पद्धती (Normative Research Method):

मानकात्मक संशोधन हे काही निकषांनुसार किंवा मूल्यांनुसार लोकांना काय करावे हे शोधण्याचा आणि त्यांना माहिती देण्याचा किंवा पटवून देण्याचा प्रयत्न करते. यामध्ये नैतिक, कायदेशीर, धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये समाविष्ट असू शकतात. मानक नियोजन पद्धत ही विशिष्ट मानक चौकटीच्या वापरावर आधारित योजना विकसित करण्याचा एक मार्ग आहे. संशोधन प्रश्नांच्या बाबतीत, समाजशास्त्रज्ञांसाठी दोन संकल्पना खूप महत्त्वाच्या आहेत: मानकात्मक आणि अनुभवजन्य विधाने. मानकात्मक विधाने निर्णयात्मक असतात, तर अनुभवजन्य विधाने माहितीपूर्ण आणि तथ्यांवर आधारित असतात. सर्वेक्षण, सहभागी निरीक्षणे, क्षेत्रीय कार्य आणि अनुमानात्मक पद्धत हे सर्व मानक संशोधनाचे घटक आहेत. मानकात्मक संशोधन हे काही निकषांनुसार किंवा मूल्यांनुसार लोकांना काय करावे हे शोधण्याचा आणि त्यांना माहिती देण्याचा किंवा पटवून देण्याचा प्रयत्न करते . यामध्ये नैतिक, कायदेशीर, धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये समाविष्ट असू शकतात.

मानकात्मक संशोधन पद्धत (Normative Research Method) ही सामाजिक शास्त्रातील एक वेगळी आणि महत्त्वाची पद्धत आहे जी वर्णनात्मक किंवा स्पष्टीकरणात्मक माहितीपेक्षा मूल्यांकन, उपदेशात्मक किंवा आदर्श-आधारित चौकशीवर केंद्रित असते. अनुभवाधिष्ठित (empirical) संशोधन काय आहे यावर लक्ष केंद्रित करते, तर मानक संशोधन कसे असावे याचा विचार करते. ही पद्धत मानवी वर्तन, संस्था आणि धोरणांना मार्गदर्शक ठरणाऱ्या मूल्ये, नियम आणि नैतिक चौकटींचा अभ्यास करते. ही पद्धत राजकारणशास्त्र, समाजशास्त्र, कायदा, तत्त्वज्ञान आणि नीतिशास्त्र अशा शाखांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वापरली जाते.

मानकात्मक संशोधन म्हणजे अशी पद्धत जी काही मूल्य, नियम किंवा मानके प्रस्थापित करण्याचा, त्यांना समर्थन देण्याचा किंवा त्यांच्यावर टीका करण्याचा प्रयत्न करते. याचे मुख्य उद्दिष्ट कोणतीही गोष्ट अनुभवावर आधारित समजून घेणे नाही, तर तिच्या नैतिकतेची किंवा योग्यतेची चिकित्सा करणे आहे. या पद्धतीत असे असावे किंवा असे करावे अशा प्रकारचे मूल्याधारित विधान केले जाते. उदाहरणार्थ: लोकशाहीने सर्वांच्या समान

सहभागाची खात्री दिली पाहिजे किंवा सामाजिक धोरणांनी दुर्बल घटकांना प्राधान्य दिले पाहिजे. मानकात्मक संशोधन एखाद्या नैतिक प्रश्नापासून सुरू होते जसे की, न्याय म्हणजे काय? किंवा संसाधनांचे वाटप राज्याने कसे करावे? हे प्रश्न केवळ अनुभवावरून उत्तर मिळवता येतील असे नसतात, तर त्यासाठी तर्कशुद्ध विचार, तत्त्वज्ञानावर आधारित चौकशी आणि विद्यमान संकल्पनांचे विश्लेषण आवश्यक असते.

मानकात्मक संशोधन विविध सामाजिक शास्त्रांमध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते:

i. राज्यशास्त्रात, शासनपद्धतींची न्याय्यतेची चिकित्सा, निवडणूक प्रक्रिया किती योग्य आहे याचे मूल्यांकन, तसेच नैतिक राजकीय वर्तन यावर विचार केला जातो.

ii. समाजशास्त्रात, सामाजिक न्याय, लिंग समानता, मूल्यव्यवस्था यांचा अभ्यास करून विद्यमान सामाजिक रचना तपासली जाते.

iii. कायद्याच्या क्षेत्रात, कायदा कसा असावा यावर विचार होतो. न्यायालयीन निर्णय व विधेयकांच्या नैतिक बाजूची चर्चा केली जाते.

iv. सार्वजनिक धोरणांमध्ये, धोरणे कशी असावीत, त्यांचे नैतिक परिणाम काय आहेत, यावर आधारित विश्लेषण केले जाते. उदाहरणार्थ, सार्वत्रिक आरोग्यसेवा राज्याची जबाबदारी आहे का?

मानकात्मक संशोधन पद्धतीच्या काही मर्यादा आहेत त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील:

i. व्यक्तिनिष्ठता (Subjectivity): काही अभ्यासक मानतात की मूल्याधारित विधाने व्यक्तिगत किंवा सांस्कृतिक असतात, ती सार्वत्रिक नसतात.

ii. अनुभवाचा अभाव: अनुभवाधारित माहितीचा फारसा वापर न केल्यामुळे काहींना ही पद्धत वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून कमकुवत वाटते.

iii. सांस्कृतिक सापेक्षता (Cultural Relativism): वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये मूल्यं वेगळी असल्यामुळे मानक विधाने टोकाच्या मतभेदांना सामोरी जाऊ शकतात.

असे असले तरी देखील, मानकात्मक संशोधनाचे समर्थक सांगतात की प्रत्येक संशोधनामागे काही मूल्यं असतात, आणि त्याबाबत स्पष्टता असणे आवश्यक असते, त्यामुळे अधिक पारदर्शक आणि प्रगल्भ विचारसरणी घडविण्यास मदत होते. सामाजिक शास्त्रात मानकात्मक संशोधन पद्धत ही एक मूलभूत चौकट पुरवते जी मानवी वर्तन, धोरणे आणि संस्था यांचे मूल्यांकन करते आणि त्यांना मार्गदर्शन करते. ही पद्धत कसे असावे यावर विचार करते, जे अनुभवाधारित संशोधनातून शक्य होत नाही. यामध्ये काही मर्यादा असल्या तरीही, ही पद्धत नैतिक विचारांना चालना देते, सार्वजनिक चर्चेचे मार्गदर्शन करते आणि अधिक न्याय्य आणि मानवतावादी समाजनिर्मितीस हातभार लावते. आदर्शांशी निगडित राहून, मानकात्मक संशोधन आपल्याला एक उत्तम सामाजिक वास्तव घडवण्याची प्रेरणा देते.

१.३ सारांश :

मानवी जीवन सुखी व समृध्द करण्यासाठी सामाजिक शास्त्रे, वाणिज्य, विज्ञान, अभियांत्रिकी इ. ज्ञानशाखा समृध्द असणे आवश्यक असते. या ज्ञानशाखा समृध्द करण्यासाठी त्या-त्या विषयामधील संशोधन अद्यावत असणे आवश्यक असते व यासाठी संशोधन पध्दती जास्तीत जास्त बिनचूक, तटस्थ, अद्यावत असावी लागते. सामाजिक शास्त्रांचा मोठया प्रमाणावर विकास दुसऱ्या महायुध्दानंतर झालेला दिसून येतो. यामध्ये अनेक नवनवीन बाबींची भर पडली. सामाजिक शास्त्रे व राज्यशास्त्र यामध्ये संशोधन पध्दतीचा विकास झाला. ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक, परिमाणात्मक, गुणात्मक, आदर्शवादी, तत्वज्ञानात्मक, मूलभूत, उपयोजित, विश्लेषणात्मक, मूल्यमापनात्मक, शास्त्रीय, अनुभवजन्य, मानकात्मक इत्यादी अनेक प्रकारच्या महत्वाच्या संशोधन पध्दती सामाजिक शास्त्रामध्ये वापरल्या जात आहेत. या संशोधन पद्धतींचा उपयोग करून सामाजिक शास्त्रामधील संशोधनासाठी अनेक विषय समस्यांवर संशोधन केले जाऊ शकते. यामध्ये शासनसंस्था, शासनपध्दती, संस्कृती, सामाजिक समूह, शासकीय योजना, सार्वजनिक धोरण, सामाजिक चळवळी, राजकीय नेतृत्व, राजकीय पक्ष, निवडणूक अभ्यास इत्यादी अनेक संशोधन विषयाचा समावेश होतो. यावरून, सामाजिक शास्त्रामधील संशोधन पध्दती हा एक अत्यंत महत्वाचा अभ्यास विषय असल्याचे स्पष्ट होते.

१.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- **संशोधन (Research):** संशोधन हा मराठीतील शब्द 'सं' + 'शोधन' या दोन शब्दांनी मिळून बनलेला आहे. यामध्ये 'सं'चा अर्थ संपूर्ण किंवा समग्र असा होतो आणि अशा समग्राचे 'शोधन' अर्थात जे ज्ञात आहे, त्यामध्ये आणखी नवीन किंवा जे अज्ञात आहे ते शोधून काढणे. संशोधन म्हणजे सामाजिक शास्त्रासह अगदी कोणत्याही ज्ञानाच्या शाखेत नवीन तथ्ये आणि तत्वांचा शोध घेण्यासासाठी अस्तित्वात असलेल्या तथ्ये व तत्वांचे पुन्हा-पुन्हा परीक्षण करणे होय.

- **गृहीतके किंवा उपकल्पना किंवा परिकल्पना (Hypothesis):** गृहीतके किंवा उपकल्पना किंवा परिकल्पना हे संशोधन कार्यातील विषयवस्तुशी संबंधित असे प्रस्तावित उत्तर किंवा प्रस्तावित उत्तरांचा समूह आहे कि ज्याचे परीक्षण अद्याप व्हावयाचे आहे. म्हणजेच अप्रमाणित प्रस्तावित उत्तर किंवा प्रस्तावित उत्तरांचा समूह हे गृहीतके किंवा उपकल्पना किंवा परिकल्पना होय.

- **संशोधन आराखडा (Research Design):** संशोधनामध्ये "Design" या शब्दाचा अर्थ "Drawing an outline or planning or arranging details" असा घेतला जातो , तर "Research Design" चा अर्थ 'Planning a Strategy of Conducting Research' असा आहे. संशोधन आराखडा म्हणजे प्रस्तावित किंवा नियोजित संशोधनाचे प्रतिबिंब होय. त्यामध्ये समस्येची निवड किंवा समस्या सूत्रण, संशोधनाची उद्दिष्टे, गृहितके, संशोधन पद्धती, तथ्य संकलन, तथ्य विश्लेषण, प्रकरण संरचना आदिंचा अंतर्भाव होतो.

- **निगमन:** सामान्याकडून विशेषाकडे जाणारे विधान किंवा तत्व.

- **विगमन:** विशिष्टाकडून सामान्याकडे जाणारे विधान किंवा तत्व.

- **गुणात्मक संशोधन:** सामाजिक किंवा मानवी समस्येला अनेक दृष्टीकोनांतून समजून घेण्यासाठी नैसर्गिक परिस्थितीत शोध घेतला जातो.

- **मात्रात्मक संशोधन:** ओळख पटलेल्या समस्येवर आधारित, सिद्धांत चाचणीसाठी; संख्यांच्या आधारे मोजणी व सांख्यिकी विश्लेषणाद्वारे निकाल काढला जातो.
- **प्रयोग:** यादृच्छिक वाटप आणि प्रयोगात्मक नियंत्रण वापरून केलेले संशोधन.
- **अर्ध–प्रयोग:** यादृच्छिक वाटप नसले तरी इतर बाबतीत प्रयोगात्मक पद्धतींसारखेच असते.
- **सर्वेक्षण:** मोठ्या लोकसंख्येचे लक्षणे जाणून घेण्यासाठी केलेली माहिती संकलन प्रक्रिया.
- **मानकात्मक संशोधन:** मानकात्मक संशोधन पद्धत ही सामाजिक शास्त्रातील एक वेगळी आणि महत्त्वाची पद्धत आहे जी वर्णनात्मक किंवा स्पष्टीकरणात्मक माहितीपेक्षा मूल्यांकन, उपदेशात्मक किंवा आदर्श–आधारित चौकशीवर आपले लक्ष केंद्रित करते.

२.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न :

१. संशोधन म्हणजे काय?

२. अनुभवजन्य संशोधनाचा मुख्य उद्देश काय आहे?

३. अनुभवजन्य संशोधनात गुणात्मक आणि परिमाणात्मक दोन्ही पद्धती वापरता येतात का?

४. मानकात्मक संशोधन पद्धती म्हणजे काय?

५. संशोधन आराखड्याचे प्रकार सांगा?

६. गृहीतक म्हणजे काय?

२. ६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

१. नवीन ज्ञान प्राप्तीच्या सुव्यवस्थित प्रयत्नातून केलेल्या कोणत्याही ज्ञानाच्या शाखेत नवीन तथ्ये आणि तत्वांचा शोध घेण्यासासाठी अस्तित्वात असलेल्या तथ्ये व तत्वांचे पुन्हा पुन्हा परीक्षण करणे होय. असे परीक्षण करण्यासाठी संशोधकर्त्याने वैज्ञानिक व पद्धतशीर पद्धतींचा अवलंब करून चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक असते.

२. वास्तव निरीक्षण व प्रयोगांद्वारे पडताळता येणाऱ्या पुराव्यांवर आधारित ज्ञान निर्माण करणे हा अनुभवजन्य संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

३. होय, अनेक वेळा अनुभवजन्य संशोधनात गुणात्मक आणि परिमाणात्मक अशा दोन्ही पद्धतींचा संयोग करून संपूर्ण चित्र स्पष्ट केले जाते.

४. मानकात्मक संशोधन म्हणजे अशी पद्धत जी काही मूल्य, नियम किंवा मानके प्रस्थापित करण्याचा, त्यांना समर्थन देण्याचा किंवा त्यांच्यावर टीका करण्याचा प्रयत्न करते. या पद्धतीत हे असे असावे किंवा असे करावे अशा प्रकारचे मूल्याधारित विधान केले जातात.

५. अन्वेषणात्मक किंवा निरुपणात्मक संशोधन आराखडा, वर्णनात्मक संशोधन आराखडा, निदानात्मक संशोधन आराखडा, परीक्षणात्मक संशोधन आराखडा आदि संशोधन आराखड्याचे महत्त्वाचे प्रकार आहेत.

६. गृहीतके म्हणजे वैज्ञानिक पद्धतीची पहिली पायरी असून अध्ययन विषयातील घटनेचे ते संभाव्य स्पष्टीकरण असते. समस्येची संभाव्य उत्तरे ही अध्ययन विषयाच्या कोणत्या तरी पैलूमुळे व अध्ययन विषयाच्या पूर्वज्ञानामुळे सूचतात. अशा उत्तरांचे जेव्हा एखाद्या विधानामध्ये रूपांतर केले जाते तेव्हा असे उत्तरच गृहीतक (Hypothesis) बनत असते.

२. ७ सरावासाठी स्वाध्याय

१. संशोधन म्हणजे काय? ते सांगून संशोधनाची प्रक्रिया सविस्तर स्पष्ट करा.

२. सामाजिक शास्त्रामधील संशोधनाचा अर्थ, व्याख्या व महत्व स्पष्ट करा.

३. संशोधनातील विषय निवडीची प्रक्रिया स्पष्ट करा.

४. विभिन्न संशोधन पद्धतींची सविस्तर चर्चा करा.

५. संशोधन आराखड्याचा अर्थ सांगून त्याची वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

६. संशोधन आराखड्याचे महत्व विशद करा.

७. गृहीतके म्हणजे काय? ते सांगून गृहीतकांची वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

८. गृहीतकांची निर्मिती प्रक्रिया सविस्तर स्पष्ट करा.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

1. Creswell, J.W. (1994). Research Design: Qualitative and Quantitative -pproaches. Sage Publications: Thousand Oaks, CA.
2. Jayapalan, N., Research Methods in Political Science, Atalantic Publishers, New Delhi, 2000.
3. Kothari, C. R. (2004): Research Methodology: Methods and Techaigues. New -ge International Publisher. New Delhi.
4. Mason, J. (1996). Qualitative Research. Thousand Oaks: Sage Publications.

५. अन्नदाते, शशिकांत. संशोधन पध्दती. 'के' सागर पब्लिकेशन. पुणे.

६. आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर. २०२०

७. भांडारकर, पी. एल. : सामाजिक संशोधन पद्धती. हिमालया पब्लिशिंग हाऊस. नवी दिल्ली. १९९४

८. कदम महेंद्र, संशोधन पध्दती, अथर्व पब्लिकेशन. जळगांव. २०००.

९. पाटील, व्ही. बी. : संशोधन पद्धती. प्रशांत पब्लिकेशन. जळगाव. २०१२

१०. निकुंभ, दिलीपसिंह, राज्यशास्त्रातील संशोधन पध्दती. प्रशांत पब्लिकेशन. जळगांव. २०१९.

11. www.britannica.com http://www.britannica.com

12. www.en.m.wikipedia.org http://www.en.m.wikipedia.org.

❑❑❑

घटक २
संशोधनाची प्रक्रिया

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्ट्ये

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ समस्यासूत्रण (Formation of Problem)

२.२.२ उद्दिष्टे आणि गृहीतके (Hypothesis)

२.२.३ संशोधन आराखडा (Research Design)

२.२.४ तथ्य संकलन आणि तथ्य विश्लेषण (Data Collection)

२.२.५ अहवाल लेखन (Report writing)

२.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

२.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

२.० उद्दिष्ट्ये

१) संशोधनाचा अर्थ समजून घेणे.

२) संशोधन प्रक्रिया समजून घेणे.

३) समस्यासूत्रणाची प्रक्रिया स्पष्ट करणे.

४) गृहीतकांची निर्मिती प्रक्रिया व आवश्यकता स्पष्ट करणे.

५) संशोधन आराखड्याचे महत्व स्पष्ट करणे.

६) संशोधनात तथ्य का? व किती? महत्वाची असतात ते समजून घेणे.

७) तथ्य संकलनाच्या विविध पद्धती स्पष्ट करणे.

२.१ प्रास्ताविक (Introduction)

'संशोधन' हा मराठी शब्द इंग्रजीतील 'Research' या शब्दाचा अर्थ आहे; परंतु येथे 'Re' म्हणजे वारंवार, पुन्हा – पुन्हा, समग्र आणि 'Search' म्हणजे शोधन किंवा शोध घेणे एवढाच अर्थ मर्यादित नसून जे अस्तित्वात आहे, पण ज्ञान नाही ते पद्धतशीर व चिकित्सकपणे शोधणे म्हणजे संशोधन होय. संशोधन म्हणजे सामाजिक शास्त्रासह अगदी कोणत्याही ज्ञानाच्या शाखेत नवीन तथ्ये आणि तत्वांचा शोध घेण्यासासाठी अस्तित्वात असलेल्या तथ्ये व तत्वांचे पुन्हा – पुन्हा परीक्षण करणे होय. असे परीक्षण करण्यासाठी संशोधकर्त्याने वैज्ञानिक व पद्धतशीर पद्धतींचा अवलंब करून चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक असते. संशोधन हे विज्ञानाचे अपत्य मानले जाते. असाधारण बुद्धीमत्ता असलेल्या व विशिष्ट प्रकारचे शिक्षण आत्मसात केलेल्या अभ्यासक व विद्वानांनी जी ज्ञानसाधना केलेली असते, त्यात संशोधनाचे योगदान अनन्यसाधारण असते. अगदी शालेय शिक्षणापासूनच प्रत्येक विद्यार्थी हा संशोधनातून नवनिर्मित अभ्यासविषयांशी संबंधित असतो. ज्ञानार्जनामध्ये ज्ञान हे ग्रंथांमधून म्हणजे इतरांच्या जवळ असणारे ज्ञान व इतरांपासून घेतलेल्या ज्ञानाच्या पलीकडे जाण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्राप्त ज्ञानामध्ये संशोधनाच्या माध्यमातून सतत भर घातली जाते. हा सर्व प्रपंच कशाच्यातरी शोधाकरिता किंवा विशिष्ट समस्येच्या सोडवणुकीसाठी व त्यावरील उत्तर शोधण्यासाठी केला जातो. यासाठी पद्धतशीर अभ्यासाची आवश्यकता असते. अशाप्रकारचा अभ्यास हा वैज्ञानिक, क्रमबद्ध व पद्धतशीर प्रक्रियेतून जावा लागतो, यालाच संशोधन प्रक्रिया म्हटले जाते. संशोधन प्रक्रियेत प्रामुख्याने 'समस्यासूत्रण' (Formation of Problem), 'गृहीतके' (Hypothesis), 'संशोधन आराखडा' (Research Design), आणि 'तथ्य संकलन' (Data Collection) या पायऱ्या अत्यंत महत्वपूर्ण आहेत.

२.२ विषय विवेचन

प्रस्तुत घटकामध्ये संशोधन प्रक्रियेच्या आवश्यक टप्यांचे विश्लेषण केले गेले आहे. संशोधन करणे हे काही सहज सोपे कार्य नाही. संशोधन करण्यासाठी एका विशिष्ट अशा वैज्ञानिक प्रक्रियेतून जावे लागते. संशोधनासाठी वैज्ञानिक पद्धतींचा अवलंब करावा लागतो. संशोधनासाठी संशोधनकर्ता अतिशय सजग असणे आवश्यक आहे. कारण संशोधनकर्त्याला आपल्या भोवतालाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, नैसर्गिक अशा सर्व प्रकारच्या पर्यावरणाविषयीचे भान व अभ्यास असणे गरजेचे आहे. कोणत्याही सामाजिक शास्त्रातील संशोधनामध्ये संशोधनाची प्रक्रिया समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. सर्वसामान्यपणे संशोधन प्रक्रियेमध्ये 'समस्यासूत्रण'(Formation of Problem), 'गृहीतके' (Hypothesis), 'संशोधन आराखडा' (Research Design), आणि 'तथ्य संकलन' (Data Collection) या अत्यंत महत्वपूर्ण पायऱ्यांच्या आधारेच संशोधनकर्त्याला संशोधनाच्या विषयवस्तुचे विकसन करता येते.

२.२.१ समस्यासूत्रण (Formation of Problem)

समस्यासूत्रण : अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definition of Formation of Problem)

मानवी जीवनात मार्गक्रमण करीत असताना अनेविध अडचणी व अडथळे यांचा सामना करावा लागतो. किंबहुना अडचणी व अडथळे हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य भाग आहेत असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचे होणार नाही. या अडचणी व अडथळ्यांनाच 'समस्या' असे संबोधले जाते. 'Problem' हा इंग्रजी भाषेतील शब्द 'Proballein' या ग्रीक भाषेतील शब्दापासून बनलेला आहे. ग्रीक भाषेत 'Proballein' चा अर्थ 'उलगडण्यासाठी

दिलेला प्रश्न' असा आहे. इंग्रजीत 'Problem' या शब्दाचा अर्थ 'A difficult question to be solved', तसेच 'A thing difficult to understand'. Problem साठी मराठीत 'समस्या' या शब्दाचा उपयोग केला जातो. 'समस्या म्हणजे उपलब्ध माहिती आणि साध्य यांच्यामध्ये निर्माण झालेला अडथळा होय'. अडथळे व अडचणी या मानवी जीवनाचा अविभाज्य भागच असल्यामुळे समस्येला चिरंतन स्वरूप प्राप्त झाले आहे. जीवनाच्या प्रारंभापासून ते अंतापर्यंत व्यक्ती, समाज, व सर्व प्रकारच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि संस्था ह्या कायमच समस्याग्रस्त असतात.

वैज्ञानिक संशोधनात समस्या निर्धारण किंवा समस्यासूत्रण ही सामाजिक संशोधनाची प्रथम पायरी समजली जाते. संशोधन प्रक्रियेला आरंभ करण्यापूर्वी संबंधित समस्येचे संपूर्ण स्वरूप समजून घ्यावे लागते. समस्येचे स्वरूप फारच व्यापक असेल तर ते मर्यादित करावे लागते. कारण मर्यादित व अस्पष्ट असलेल्या समस्येवर संशोधन करणे शक्य नसते. तसेच सामान्य स्वरूपाच्या संशोधन विषयाला विशिष्ट समस्येचे रूप देणे आवश्यक असते. संशोधकाने अध्ययन विषयाची निवड केल्यानंतर नेमके कशाचे संशोधन करायचे आहे? नेमके काय शोधून काढायचे? नेमके कोणती तथ्ये संपादित करायची? कोणत्या साधनांनी व पद्धतीने तथ्ये संकलित करायची? हे संशोधकाला निश्चित करावे लागते. त्यासाठी सामान्य संशोधन विषयाचे संशोधन समस्येत रूपांतर करणे नितांत गरजेचे असते. समस्यासूत्रण करणे म्हणजे संशोधनक्षम वाटेल अशी विषयाची मांडणी करणे होय. अर्थात संशोधनासाठी निवडण्यात आलेल्या विषयक्षेत्राचे विशिष्ट संशोधन समस्येत रूपांतर करणे म्हणजे समस्यासूत्रण होय. समस्यांचे स्वरूप हे कधी सोडविण्यासाठी सोपे तर कधी ते अत्यंत किचकट, गुंतागुतीचे असते. त्यामुळे समस्येचा नेमका अर्थ व तिचे स्वरूप समजून घेणे संशोधनकर्त्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. समस्येचा अधिक खोलवर अर्थ पुढील काही महत्वपूर्ण व्याख्यांमधून स्पष्ट होतो.

१) पारसन्सच्या मते, 'समस्या ही परिस्थितीची अशी निश्चित बाजू आहे की, ज्यामध्ये सुधारणा केल्यास अडचणींवर मात करता येईल.'

1) According to John Dewey, "A problem represents the partial transformation by inquiry of a problematic situation into a determinate situation."

१) टाऊनशेडच्या मते, 'संशोधन समस्या म्हणजे निराकरणासाठी समोर आलेला प्रश्न होय.'

२) एफ. एन. केरलिंगरच्या मते, 'समस्या म्हणजे प्रश्नवाचक विधान होय.'

उपरोक्त व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की, समस्यासूत्रण ही संशोधनाची पहिली पायरी आहे. सामाजिक समस्येचे स्वरूप अतिशय जटिल असते. समस्या ही काहीसी गोंधळाच्या व असमंजस्याच्या स्थितीला जन्म देते. समस्येचे अनेक पैलू असतात. त्यामुळे समस्येतील अडचणी व अडथळे हे संशोधनकर्त्याला बरेचदा क्लेष व वैताग निर्माण करणारे असतात. सामाजिक समस्येतील गुंतागुंत अनेक पैलुंशी निगडीत असते. त्यातील कोणत्याही एका पैलूची निवड संशोधन अध्ययनासाठी करावी लागते. संशोधनाच्या सामान्य विषयक्षेत्राचे विशिष्ट संशोधन समस्येत रूपांतर करणे म्हणजे समस्या सूत्रण होय. संशोधन समस्या संशोधनकर्त्यास जाणवणारी एक सैद्धांतिक किंवा व्यावहारिक अडचण होय. संशोधकाने गहन अध्ययनासाठी निवडलेला समस्यावत प्रश्न असतो. सामान्यपणे समस्यासूत्रणात काही मूलभूत प्रश्नांचा विचार करणे आवश्यक असते. जसे कशाचा अभ्यास करावयाचा आहे? अभ्यासाचे क्षेत्र कोणते आहे? अभ्यासाचा कल काय स्वरूपाचा आहे? कोणत्या माध्यमातून

अध्ययन करावयाचे आहे आदी प्रश्नांचा विचार करणे आवश्यक आहे. जे स्पष्ट नाही त्याची चौफेर चौकशी करावयाची आहे आणि या चौकशीत अनेक प्रकारचे अडथळे येत असतात. या अडथळ्यांवर मात करुन समस्येचे आकलन व नंतर तिचे निराकरण करण्याचे मोठे आव्हान संशोधनकर्त्यासमोर असते. त्याचबरोबर समस्या सोडवित असताना उपलब्ध माहितीचे अचूक आकलन व त्यावर आधारित तर्क काढणे आणि त्यासंदर्भात आपल्या स्मृति – भांडारात उत्तरांचा शोध घेणेही महत्त्वाचे असते.

जिकमंड या अभ्यासकाने 'समस्यासूत्रण' करण्यासाठी काही आवश्यक घटकांचा विचार संशोधनकर्त्याकडून होणे आवश्यक असल्याचे म्हटले आहे. या घटकांमध्ये – संशोधनाचा उद्देश, संशोधन विषयाचे पूर्वज्ञान, अतिरिक्त माहिती जाणून घेण्याची आवश्यकता, कशाचे मूल्यमापन करावयाचे याबाबतची निश्चिती, मूल्यमापन पद्धतीची निश्चिती, आवश्यक ती तथ्य सामग्री संकलनाची शक्यता, वर्तमान परिस्थिती, गृहीतकांच्या निर्मितीची शक्यता. संशोधनासाठी पुरेसा वेळ व लागणा–या वित्ताची उपलब्धता आदींचा समावेश होतो.

सामान्यपणे समस्यासूत्रणासाठी संशोधनकर्त्याने जे महत्वपूर्ण घटक लक्षात घेणे आवश्यक आहेत, त्यामध्ये प्रामुख्याने पुढील घटकांचा समावेश होतो. i) संशोधन समस्या ही दोन किंवा अधिक संकल्पना अथवा चलांच्या आंतर–संबंधाच्या मूल्यांकनावर केंद्रित असावी, ii) संशोधन समस्या ही सुस्पष्ट असावी, iii) सामान्य समस्येला विशिष्ट समस्येमध्ये परिवर्तीत करता आले पाहिजे, iv) संशोधन समस्येशी संबंधित माहिती व तथ्यांचे संकलन करणे शक्य असावे, v) संशोधन समस्येच्या संदर्भात वस्तुनिष्ठता असली पाहिजे, vi) संशोधन समस्येच्या संदर्भात तटस्थता असावी. संशोधनाचे स्वरुप शीर्षकातूनच स्पष्ट होत असल्यामुळे संशोधन हे अधिक अर्थपूर्ण होण्यासाठी या सर्व अटी पूर्ण होणे आवश्यक आहेत. संशोधन विषयाची निवड व समस्यासूत्रण करताना संशोधकर्त्याने वरील घटकांना केंद्रीभूत मानून संशोधन विषयात पद्धतशीर तल्लीन होणे, शोध विषयाच्या संबंधित साहित्य सामग्रीचे अध्ययन करणे, तज्ज्ञ, अभ्यासक व अनुभवी व्यक्तींबरोबर विचार विनिमय व चर्चा करणे, प्रत्यक्ष क्षेत्र निरीक्षण करणे आदि अटींची पूर्तता करूनच गृहीतकांची पद्धतशीर मांडणी केल्यास संशोधन कार्य हे अधिक अर्थपूर्ण बनू शकेल.

२.२.२ उद्दिष्टे आणि गृहीतके (Hypothesis)

उद्दिष्टे (objectives):

विषयाची निवड आणि साहित्यातील आढाव्यानंतर, संशोधनाच्या उद्दिष्टांची स्पष्टता अत्यंत महत्त्वाची आहे. उद्दिष्टे म्हणजे संशोधनाच्या अंतिम ध्येयाचे ठरवलेले टप्पे किंवा दिशा. या उद्दिष्टांच्या आधारेच संशोधन प्रश्न, गृहितके आणि पद्धती ठरवल्या जातात.

संशोधन उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील:

i. **सामाजिक समस्या ओळखणे:** समाजातील विशिष्ट समस्यांचा अभ्यास करणे.

ii. **सिद्धांतांची चाचणी:** विद्यमान सिद्धांतांची सत्यता तपासणे.

iii. **नवीन मॉडेल्स किंवा पद्धती विकसित करणे:** समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी नवीन उपाय सुचवणे.

उद्दिष्टे निश्चित करताना, ती स्मार्ट अर्थात SMART (Specific, Measurable, Achievable, Relevant, Time-bound) असावीत. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर इंटरनेटचा प्रभाव या विषयावर पुढील उद्दिष्टे असू शकतात:

i. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या इंटरनेट वापराची पातळी मोजणे.

ii. इंटरनेट वापरामुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील सुधारणा तपासणे.

iii. इंटरनेट वापराच्या अडचणी ओळखणे.

उद्दिष्टांची स्पष्टता संशोधनाच्या मार्गदर्शनासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

गृहीतके (Hypothesis) : अर्थ व व्याख्या :

गृहीतकांनाच 'परिकल्पना' किंवा 'उपकल्पना' (Hypothesis) असेही म्हणतात. सर्वसाधारणपणे ज्याचा शोध घेत आहोत त्याबाबतचे विधान म्हणजे गृहीतक. वैज्ञानिक चिंतन प्रक्रियेत प्रारंभिक ज्ञानाचा आधार घेऊन विषयवस्तूशी सादृश्य राहील अशी सैद्धांतिक कल्पना जी पुढे संशोधनास संशोधकाच्या आवाक्यात आणते, त्यास गृहीतके असे म्हणतात. गृहीतके हा असा प्रस्ताव किंवा प्रस्तावांचा समूह असतो कि ज्याचे परीक्षण अद्याप झालेले नसते. म्हणजेच अप्रमाणित प्रस्ताव किंवा प्रस्तावांचा समूह ही 'गृहीतके' म्हणून ओळखले जाते. गृहीतकांमध्ये मांडलेले निष्कर्ष हे अस्थायी व काल्पनिक स्वरूपाचे असतात आणि त्यांची प्रमाणिकता संशोधनकर्ता अनुभवाने व वास्तविक तथ्यांच्या आधारे सिध्द करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. वस्तूनिष्ठ व उपयोगी गृहीतके हीच सिध्दांत व अन्वेषण यातील दुवा असून त्याद्वारे नवीन ज्ञानप्राप्ती केली जाते.

गुडे व हॅटच्या मते, 'गृहीतके ही अशी मान्यता आहे, जी सत्य सिध्द करण्यासाठी तिचे प्रयोगात्मक परीक्षण केले जाऊ शकते.'

लुण्डबर्गच्या मते, 'ज्याची सत्यता अद्यापही पडताळावयाची आहे अशा तात्पुरत्या व तकलादू सामान्यीकरणास किंवा निष्कर्षास गृहीतके असे म्हणतात. प्रारंभी गृहीतके ही कल्पना, कल्पनापूर्ण विचार, अनुमान, अंदाज किंवा अंतःप्रेरणा इत्यादींपैकी काहीही असू शकतात परंतू पुढे ती संशोधनकृती किंवा अन्वेषणाचा आधार बनते.

According to E.S. Bogardus, "A hypothesis is aproposition to be tested."

गृहीतकांच्या निर्मिती प्रक्रियेतील अडथळे :

'विचारांचा वैज्ञानिक पध्दतीने विचार' या उक्तीपासून सुरुवात झालेली वैज्ञानिक चिंतन प्रणाली गृहीतकांच्या निर्मितीस कारणीभूत होते. या चिंतन प्रणालीला शून्यात क्रियान्वित करता येत नाही, त्यासाठी पूर्व तयारी करणे आवश्यक ठरते. परिपूर्ण व पूर्व तयारी न केल्यास संशोधनकर्त्याला गृहीतकांच्या निर्मितीत काही अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते. त्यामध्ये – i) स्पष्ट सैध्दांतिक आराखड्याच्या ज्ञानाचा अभाव, ii) सैध्दांतिक आराखड्याला तर्काने उपयोगात आणण्याची अक्षमता, हे अडथळे प्रमुख आहेत.

उपरोक्त अडथळ्यांवर मात करून संशोधनकर्ता गृहीतके निर्मितीचे कार्य करु शकतो. गृहीतके सहजपणे अस्तित्वात येत नाही. गृहीतके अस्तित्वात येण्यापूर्वीची स्थिती ही पूर्वविचार, पूर्वज्ञान, अतार्किक विधान, रचनाबध्द विचार मांडणी, कल्पना, आदींच्या स्वरुपात असते. यातूनच एक विवेकी किंवा तर्कपूर्ण विधान अस्तित्वात आणले जाऊ शकते. या तर्कपूर्ण व विवेकी विधानाला विविध स्तरावर परिस्कृत करुन निश्चितता दिली जाते. अशाप्रकारे संशोधनकर्ता गृहीतकांच्या निर्मितीतील अडथळ्यांवर मात करीत असतो.

सामान्यपणे अभ्यासक हे गृहीतकांच्या निर्मितीचे स्त्रोत मुख्यत्वे दोन प्रकारचे मानतात.

i) **व्यक्तीगत स्त्रोत (Individual Source):** जेव्हा व्यक्ती स्वतः निर्मिती करतो तेव्हा ते स्त्रोत व्यक्तीगत स्त्रोत असतात. संशोधनकर्त्याचा आंतरिक दृष्टिकोन, विचारधारा, मनोविश्व, कल्पना, आदींचा यात समावेश होतो.

ii) **बाह्य स्त्रोत (External Source):** व्यक्तीच्या बाह्य जगताशी आलेल्या संबंधातून अस्तित्त्वात आलेल्या घटना, कृती, विचार, सिध्दांत, आदी गृहीतके निर्मितीचे बाह्य स्त्रोत मानले जातात.

गुडे व हॅटच्या मते, गृहीतके निर्मितीचे प्रमुख चार स्त्रोत आहेत. त्यामधे – संस्कृती (Culture), व्यक्तीगत अनुभव (Personal Experience), सादृश्य किंवा समरुपता (Analogy), वैज्ञानिक सिद्धांत (Scientific Theories) यांचा समावेश होतो.

i) **संस्कृती :** संस्कृती ही गृहीतके निर्मितीसाठी भिन्न भिन्न स्त्रोत उपलब्ध करते. संस्कृतीचा प्रभाव लोकांवर पडतोच. प्रत्येक राष्ट्राची संस्कृती असते. उदा. भारतीय संस्कृती ही दर्शनवाद व आदर्शवादाने व्यापलेली आहे. म्हणूनच भारतात अस्तित्वात येणाऱ्या गृहीतकांमध्ये नैतिकता, तत्त्वज्ञान, आदर्श यांचे प्रतिबिंब दिसते. याउलट अमेरिकन संस्कृतीत भौतिकवादाला प्राधान्यता प्राप्त झाल्यामुळे तेथील गृहीतकांमध्ये भौतिक सुखाला व उपयुक्ततेला अग्रक्रम मिळाला आहे.

सांस्कृतिक लक्षणांच्या अंतर्गत लोक–विश्वास, लोक–कला, लोक–साहित्य, इत्यादी व अन्य मान्यता गृहीतके निर्मितीस सहायक ठरल्या आहेत. उदा. कुंभाराच्या मुलाने कुंभारच बनले पाहिजे हा भारतातील समाजाने सर्वमान्य केलेला लोक–विश्वास. परंतु बदलत्या काळाने कुंभाराच्या व्यवसायाला व्यापार बनविले आणि आज जन्माने कुंभार नसलेल्या लोकांचे अधिक वर्चस्व या व्यवसायावर आहे.

ii) **व्यक्तीगत अनुभव :** संशोधकाचे स्वानुभव हे अनेकदा गृहीतक निर्मितीचे स्त्रोत बनत असतात. जीवनात घटीत होणाऱ्या घटनांनी जी काही अनुभूती तो प्राप्त करतो, त्यातून जीवनाबाबत एक दृष्टिकोन अस्तित्वात येतो. त्यातून उपलब्ध ज्ञानाचा वापर करुन तो गृहीतकांची निर्मिती करतो. प्रत्येक संशोधकाचा दृष्टिकोन हा भिन्न प्रकारचा असतो, त्या विशेष दृष्टिकोनातून तो 'विशिष्ट विषयवस्तू' चे अध्ययन करीत असतो व 'विशिष्ट विषयवस्तू' दडलेल्या अज्ञाताला स्पष्ट व प्रकट करीत असतो.

iii) **सादृश्यता किंवा समरुपता :** भिन्न-भिन्न विषयातील सादृश्यता गृहीतकांच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरते. राज्याची रचना व स्वरुपाच्या आधारावर वर्गीकरण करण्याची जी पध्दती अस्तित्वात आहे तिचे मूळ प्लेटोच्या रिपब्लिक या पुस्तकात असल्याचे आढळून येते. उदाहरणार्थ, राजेशाही. जेव्हा एका विषयाची संरचना व स्वरूप ही दुसऱ्या विषयाच्या अध्ययनासाठी वापरली जाते तेव्हा ती संरचना वा स्वरूप हे दुसऱ्या विषयाचे गृहितक बनते.

iv) **वैज्ञानिक सिद्धांत :** विज्ञान हे चांगल्या व नवनवीन गृहितक निर्मितीचे स्त्रोत आहे. विज्ञानाच्या भिन्न-भिन्न विषयातील सामान्यीकरण हे सतत गृहितकाचे स्त्रोत असते. प्रचलित सिध्दांताचे पुनर्परीक्षण केले जाते तेंव्हा त्यात काही दोष किंवा उणीवा आढळल्यास त्यांना दूर करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नातूनच गृहीतकाची निर्मिती होत असते.

गृहीतकांचे प्रकार :

i) **प्रमाणित किंवा उपयोगी गृहीतके :** प्रमाणित गृहितक हे संशोधनात सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण गृहितक होय. या गृहीतकांच्याद्वारे सिध्दांत निर्मिती करुन सामान्यीकरण साधता येते. शोधकार्यातील क्लिष्ट व जटील तथ्यांना संबंधित गृहीतकांच्या स्वरुपात शोध अध्ययनाला घेता येते.

ii) **अप्रमाणित किंवा अशुध्द गृहीतके :** अप्रमाणित गृहीतकांच्या आधारे कोणताही दृष्टिकोन लागू करुन गृहितकाच्या कोणत्याही पैलूचे अध्ययन केले तरी देखील नवीन सिध्दांत प्रस्थापित करता येत नाही. अप्रमाणित गृहीतकांना ओढून ताणून सत्य सिध्द करण्याचे प्रयत्न हा शब्दंच्छलाशिवाय अन्य दुसरे काही नसते.

गृहीतकांचे संशोधनातील महत्त्व :

i) **अध्ययनाला निश्चितता प्राप्त होते :** गृहीतके ही शोध अध्ययनाला एका निश्चित मर्यादेत नियोजित करीत असल्यामुळे संशोधनास एक निश्चित आकृतीबंध प्राप्त होतो. या आकृतीबंधामुळे गृहीतकांची लांबी, रुंदी व खोली स्पष्ट होते. यामुळे संशोधकाला अध्ययनात काय व किती करायचे आहे, कोणत्या तथ्यांचे संकलन केले पाहिजे व कोणत्या तथ्यांना पूर्णतः वगळले पाहिजे, याचे आकलन होते. कोणत्या तथ्यांचा शोध घेतला पाहिजे, याची निश्चिती गृहीतकच करीत असते. यामुळे संशोधक व्यर्थ तथ्य, आकडे व सामग्रीचे संकलन न करता आपल्या वेळ, श्रम व धनाची बचत करीत असतो.

ii) **उद्देशाला स्पष्टता प्राप्त होते:** गृहीतके ही शोध विषयवस्तूच्या उद्देशाला विवरणासहित स्पष्ट करते. संशोधनकर्त्याकडून केले जाणारे संशोधन हे सैध्दांतिक आहे की व्यावहारिक, निदानात्मक आहे की उपचारात्मक, यांविषयीची स्पष्टता येते.

iii) **संशोधनाची व्याप्ती निश्चित होते :** संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयवस्तूचे सर्व पैलू अभ्यासणे व्यावहारिकदृष्ट्या अशक्य असते. संशोधनकर्त्याला वेळ, श्रम व धन यांचे भान राखून अध्ययन करावे लागते. म्हणूनच शोध अध्ययनासाठी माहितीचे भंडार उपलब्ध असले तरी त्यातून विशिष्ट प्रकारचीच सामग्री किंवा माहिती संशोधनकर्त्याला वेगळी करावी लागते. अशावेळी योग्य सामग्रीला उपलब्ध

सामग्रीतून निवडण्यात गृहीतकेच संशोधकाला सहायक ठरतात व शोध अध्ययनासाठी निवडलेल्या 'समस्येची' विशिष्ट दृष्टिकोनातूनच व्याप्ती निश्चित करतात.

iv) **संशोधनकर्त्याचे दिशादिग्दर्शन होते:** गृहितकामुळे संशोधनकर्ता दिशाहीन शोधापासून सुरक्षित होतो व त्याचे संपूर्ण लक्ष्य हे शोध विषयवस्तूवर केंद्रीत होते. यामुळे अनावश्यक बाबींना संशोधनापासून वेगळे करता येते व उपलब्ध वेळ, श्रम आणि धन यांचा विषयवस्तूच्या सखोल अध्ययनासाठी योग्य उपयोग करता येतो.

v) **तथ्य सामग्रीच्या संकलनास उपयोगी :** गृहीतकांच्या निश्चीतीमुळे संशोधनकर्त्याला योग्य व तर्कसुसंगत तथ्य – सामग्रीचे संकलन करण्यासाठी मदत होते. संकलित तथ्य – सामग्रीचा उपयोग गृहीतकांची सत्य–असत्यता पडताळण्यासाठी केला जातो. परिणामी, संशोधनकार्याचे उद्दिष्ट्ये साध्य करता येते.

vi) **निष्कर्ष काढण्यास उपयुक्त:** गृहीतकांच्या विशिष्ट प्रकारच्या निश्चीतीमुळे संकलित केलेल्या तथ्यांच्या आधारे गृहितकांच्या सत्य–असत्याचे परीक्षण अर्थात पडताळ केला जातो. गृहीतकांच्या पडताळ्याअंती गृहितक हे सत्य किंवा असत्य यापैकी काहीही सिद्ध झाले तरी त्याची उपयोगीता अबाधीत असते. असत्य सिद्ध झालेले गृहितक हे वास्तविकतेची जाणीव करवून देते. तर सत्य सिद्ध झालेले गृहितक हे नवीन सिध्दांताची निर्मिती करते. अशाप्रकारे निर्मित सिध्दांत हे पुढे संबंधित विषयांसाठी अनेक गृहीतकांच्या निर्मितीसाठी स्त्रोत बनतात.

आरंभिक व पूर्व ज्ञानाच्या आधारे संशोधनकर्ता आपल्या शोध विषयासंबंधी काही सामान्य अनुमान बांधतो. त्या कामचलाऊ पूर्वानुमानाला परिकल्पना, उपकल्पना, किंवा गृहितकृत्य असे म्हणतात. गृहितकृत्यामुळे मुख्य विषयांवर लक्ष केंद्रीत करण्यास मदत होते. गृहितकृत्याचे उगमस्थान व महत्त्वावरून त्याची उपयोगिता लक्षात येते. गृहितकृत्य परिक्षण म्हणजे संशोधनकर्त्याने संकलीत केलेल्या माहितीच्या आधारे गृहितकृत्य सत्य किंवा असत्य ठरण्याची प्रक्रिया होय. संशोधनातील गृहीतकृत्याच्या या सबंध प्रक्रियेच्या परिणामी शोध कार्याचे उद्दिष्ट्ये साध्य केले जाऊ शकते.

२.२.३ संशोधन आराखडा (Research Design)

सामाजिक शास्त्रातील कोणत्याही विद्याशाखेत संशोधनकर्त्याने प्रत्यक्ष संशोधन कार्य सुरू करण्यापूर्वी कोणत्या स्वरुपाची तयारी केली पाहिजे, याचा थेट संबंध संशोधन आराखड्याशी आहे. संशोधनकार्य करीत असताना येणाऱ्या अडचणी व त्यावर मात करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना आखता येतील, याबाबत आधीच विचार केला तर संशोधन प्रक्रियेच्या विविध पैलूंवर संशोधनकर्त्याला अधिक चांगल्या पद्धतीने नियंत्रण प्रस्थापित करता येते. त्यासाठी संशोधनकर्त्याने संशोधन कार्य सुरू करण्यापूर्वी नियोजनबद्ध व पद्धतशीर तयार केलेली रूपरेषा म्हणजेच 'संशोधन आराखडा' होय. शोध विषयवस्तुला योग्य दिशा आणि गती देण्यासाठी संशोधन आराखड्याची आवश्यकता असते. उदाहरणार्थ, जर एखादे घर बांधावयाचे असेल तर त्यासाठी आवश्यक जागा, त्या जागेचे क्षेत्रफळ, त्या अंतर्गत स्वयंपाक खोली, नहाणीघर, बेडरूम, हॉल, वॉशरुम, बाल्कनी, पार्किंग, पडवी इत्यादीसह त्या घराच्या बांधकामासाठी लागणारे साहित्य जसे की, विटा, रेती, लोखंड, तार, खिळे, पाणी, कामगार, श्रमाचे दर, या अतिशय छोट्या–मोठ्या परंतु अत्यंत महत्त्वाच्या बाबींसह एक कृती

योजना तयार करावी लागते. जेंव्हा प्रत्यक्ष घर बांधावयाचे असते तेंव्हा हाच आराखडा उपयुक्त ठरतो. त्याचप्रमाणे संशोधनकर्त्याने आपल्या शोध कार्याच्या विषयानुषंगाने केलेली कृती व योजना अर्थात 'संशोधन आराखडा' पुढील शोध कार्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

संशोधन आराखड्याचा अर्थ व व्याख्या :

'संशोधनाचा आराखडा' हा संशोधन प्रक्रियेचा एक अनिवार्य भाग असतो. वास्तविक संशोधन सुरू होण्यापूर्वी तयार केलेल्या संशोधनाच्या तार्किक व्यवस्थित योजनेला बहुधा 'आराखडा'असे संबोधले जाते. संशोधन प्रणालीने 'Design' हा शब्द अभियांत्रिकीपासून (Civil Engineering) हा शब्द घेतला आहे, ज्याचा अर्थ 'आराखडा' असा होतो. 'Design' या शब्दाचा अर्थ 'अभिप्राय' किंवा 'आशय' किंवा 'प्रयोजन' या मराठीतील शब्दांना पर्याय म्हणून वापरला जातो. मराठीतील या शब्दांना 'आराखडा' 'प्ररचना' किंवा 'अभिकल्प' हा शब्द 'Design' साठी रूढ करण्यात आला आहे.

संशोधनामध्ये 'Design' या शब्दाचा अर्थ 'Drawing an outline or planning of Arranging details' असा घेतला जातो, तर 'Research Design' चा अर्थ 'Planning a Strategy of Conducting Research' असा आहे. विद्यार्थ्यांनी परीक्षेपूर्वी प्रत्येक विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी तयार केलेले वेळापत्रक म्हणजे तो एक प्रकारचा आराखडाच असतो. आराखडा म्हणजे शोध विषयासंबंधी कार्ययोजना होय. आराखडा बनविणे म्हणजे कार्ययोजना आखणे. नियोजित कार्यात उद्भवणाऱ्या समस्या व अडचणीचा विचारपूर्वक अंदाज घेऊन त्या समस्या व अडचणींच्या निराकरणाची आगाऊ व्यवस्था करण्याच्या प्रक्रियेस संशोधन आराखडा बनविणे असे म्हणता येईल. संशोधन आराखड्यामुळे संशोधनात सुसूत्रता येते आणि संशोधन प्रक्रियेस गती प्राप्त होते. संशोधनातील संभाव्य अडचणी शोधण्यास मदत होते. त्यामुळे संशोधकाचा वेळ, पैसा आणि शक्ती यांचा होणारा अपव्यय टाळता येतो. थोडक्यात, आराखडा म्हणजे अशी योजना जी विषयवस्तूच्या विभिन्न पैलूंचे अन्वेषण करुन शोध विषयाच्या पूर्वनिर्धारीत उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी क्रियान्वित केली जाते.

संशोधन आराखडा समस्येची निवड केल्यानंतर संशोधकास आराखडा तयार करावा लागतो. वेळ, पैसा, श्रम यांचा अपव्यय न करता संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्याकरिता तथा संकलनाच्या कार्यपद्धतीसंबंधी नमुना निवड यात घेण्यात आलेल्या निर्णयाचा व त्याविषयीच्या कार्यपद्धतीबाबतच्या निर्णयाचा अंतर्भाव करून बनविलेली योजना म्हणजे 'संशोधन आराखडा' होय. भविष्यात शोधकार्य करीत असताना येणाऱ्या अडचणी व त्या अडचणींचे निवारण कसे करता येईल आदींचा विचार आधीच करावा लागतो. आपल्या अध्ययन विषयास अनुसरून संशोधन आराखडा तयार करावा लागतो. संशोधनामुळे संशोधकास निश्चित पद्धतीने संशोधन पूर्ण करण्यास मदत होत असते. आराखड्यात संशोधन समस्या, विषय निर्मिती, पूर्वसाहित्य, उद्दिष्ट्ये, गृहितके, प्राथमिक व्याप्ती व मार्यादा, माहिती संकलन प्रक्रियेसंबंधी माहिती द्यावी लागते.

- मिलरच्या मते, 'संशोधन आराखडा म्हणजे चालविलेल्या संशोधन अभ्यासातील समाविष्ट असणाऱ्या संपूर्ण प्रक्रियेचा नियोजित कालक्रम होय.'
- यंग पी. व्ही. च्या मते , 'संशोधन आराखडा ही एक तार्किक व व्यवस्थित योजना आहे, जी संशोधनाला मार्गदर्शन करते.'

- सेल्टिझ, जहोडा, इवॉईश आणि कुक यांच्या मते, 'निष्कर्षाची संशोधन उद्दिष्टयांची संबद्धता व संशोधन कार्यात मित्तव्ययता यांची सांगड घालता येण्याच्या दृष्टीने तथ्यांचे संकलन व विश्लेषण करता यावे यासाठी आवश्यक अशा अटींची नियोजित व्यवस्था म्हणजे संशोधन आराखडा होय.'

According to Karlingar E. N., "Research design in the plan , structure and strategies of investigation conceved so as to obtain answer to research question and to control variance."

उपरोक्त व्याख्यांमधून आराखड्याचा सखोल अर्थ व उपयोगिता स्पष्ट होते. संशोधन आराखडा किंवा संशोधनाची रूपरेषा ही अशाप्रकारची योजना आहे की, ज्याद्वारे संशोधनकर्त्याला संशोधन समस्येच्या निश्चीतीपासून ते संशोधन अहवालाच्या शेवटच्या टप्प्यापर्यंत शोध कार्यासाठी लागणारा वेळ, पैसा, श्रम नियंत्रित करून संशोधनाची उद्दिष्ट्ये अधिकाधिक प्राप्त करता येऊ शकतात. संशोधन आराखड्याच्या वरील व्याख्या व अर्थावरून त्याची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. संशोधन आराखड्याची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सामाजिक शास्त्रातील संशोधनाच्या क्षेत्रात शोध विषयवस्तूच्या संशोधनासाठी संशोधनकर्त्याकडून पूर्व नियोजन केले जाते.

२. संशोधनकर्ता आपल्या प्रस्तावित शोध विषयवस्तूच्या संशोधनासाठी जे पद्धतशीर पूर्व नियोजन करतो, त्याला 'संशोधन आराखडा' (Research Design) असे म्हणतात.

३. 'संशोधन आराखडा' ही संकल्पना सामाजिक शास्त्रातील संशोधन प्रणालीने अभियांत्रिकी पासून घेतली आहे.

४. 'Design' या शब्दाचा अर्थ 'अभिप्राय' किंवा 'आशय' किंवा प्रयोजन या मराठीतील शब्दांना पर्याय म्हणून वापरला जातो. मराठीतील या शब्दांना 'आराखडा' 'प्ररचना' किंवा 'अभिकल्प' हा शब्द 'Design' साठी रूढ करण्यात आला आहे.

५. 'संशोधन आराखडा' तयार करणे म्हणजेच कृती किंवा कार्य योजना आखणे होय. म्हणजेच संशोधनकर्त्याकडून शोधकार्य सुरु होण्यापूर्वीच संशोधनाची रूपरेषा आखली जाते.

६. व्यक्ती व सामाजिक घटिते अथवा समस्या हेच सामाजिक शास्त्रातील संशोधनाचे क्षेत्र आहे. व्यक्तीचे वर्तन व सामाजिक घटना ह्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या व जटिल स्वरूपाच्या असतात. अशावेळी या सामाजिक घटनांच्या जटिल स्वरूपाची शिस्तबद्ध, पद्धतशीर व सुलभ पद्धतीने आखणी करणे हे केवळ संशोधन आराखड्यामुळेच शक्य होते.

७. 'संशोधन आराखडा' हा संशोधकासाठी केवळ मार्गदर्शकच नव्हे तर संशोधनकार्याचा नियंत्रकसुद्धा असतो. संशोधन प्रक्रियेच्या दरम्यान संशोधनकार्यास सुलभ बनविणे व परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवणे संशोधन आराखड्यामुळे शक्य होते.

८. पूर्व-नियोजनाचा अभाव असेल तर संशोधनकर्त्याला त्याच्या शोध विषयवस्तूचे उद्दिष्ट साध्य होणार नाही.

९. सामाजिक संशोधनाची समस्या आणि गृहीतके यांचे स्वरुप कसे आहे त्या आधारावर संशोधन आराखड्याची निवड केली जाते.

१०. संशोधन आराखडा म्हणजे अशी कार्य योजना जी शोध विषयवस्तूच्या विभिन्न पैलूंचे अन्वेषण करुन संशोधनाच्या पूर्वनिर्धारीत उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी क्रियान्वित केली जाते.

उत्कृष्ट संशोधन आराखड्याची तत्वे :

सामाजिक शास्त्रातील संशोधनात उत्कृष्ट संशोधन आराखडा कसा असावा याबाबत संशोधक अभ्यासकांची भिन्न मते आहेत. बहुतांश संशोधकांनी लहान संशोधन आराखड्याला उत्कृष्ट असल्याचे मानले आहे. अशा संशोधन आराखड्यात लवचिकता, अचूकता, विश्वसनीयता, समर्पक संकल्पनाची निवड, चलांची व्याख्या आदि महत्वाची तत्त्वे असणे अपेक्षित व आवश्यक आहेत.

i) **अचूकता :** अचूकता हा शास्त्रीय संशोधनातील गाभा आहे. कोणतीही चूक ही संशोधनाला निरर्थक बनवीत असते. त्यासाठी सतर्क राहून, कोणत्याही प्रकारचे दोष व उणीवा नसलेला आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे. त्रुटी किंवा उणीव राहिल्यास ती शोध अध्ययन कालावधीतच संपुष्टात आणणे आवश्यक आहे, अन्यथा शोध कार्यात अनेक अडचणी व अडथळे निर्माण होतात.

ii) **योग्य संकल्पनाची निवड:** संशोधन आराखडा निर्मितीच्याकाळात संशोधनात वापरल्या जाणाऱ्या संकल्पनांची निवड करावी लागते. निवडलेल्या संकल्पना या संशोधन विषयातील अस्पष्ट व दडलेल्या वस्तुस्थितीचे सार व ते समोर आणण्याची क्षमता ठेवणाऱ्या सारभूत व समर्पक असणे आवश्यक आहे. अज्ञानतेत संकल्पनेची निवड करु नये किंवा दैवसंयोग पध्दतीचाही उपयोग संकल्पना निवडीसाठी करता काम नये. संशोधनात जे गृहितक (Hypothesis) वापरले जाते त्याचे परीक्षण करण्याची क्षमता संकल्पनेत असणे आवश्यक आहे.

iii) **विश्वासार्हता :** सामाजिक शास्त्रातील शोध अध्ययनात विषयवस्तूच्या अनुषंगाने ज्या तथ्य सामग्रीचा उपयोग केला जातो, त्या माहिती व आकडेवारीच्या प्रमाणतेची व विश्वसनियतेची पडताळणी करणे गरजेचे असते. तसेच संशोधनाचा निष्कर्ष हा शोध विषयवस्तूच्या प्रयोजनाशी समरूप आहे किंवा नाही याचा देखील पडताळा केला पाहिजे. कारण शोध कार्याअंती अशी पडताळणी केल्यानंतरच शोध विषयवस्तूच्या यशस्वीता व त्याची विश्वसनियता प्रस्थापित होऊ शकेल.

vi) **चलांची (Variables) व्याख्या:** संशोधन आराखडयात संबंधित चल, घटना, व्याप्ती व उद्देश आदींची व्याख्या केली जाते. अशी व्याख्या ही शोध कार्याचे दिग्दर्शन करीत असते. शोध विषयवस्तूच्या स्वरुपानुसार चलांचे स्थिर किंवा परिवर्तनीय मूल्यांचे स्पष्टीकरण करावे लागते. चलांच्या स्वरुपातील परिवर्तन हे शोध विषयवस्तूच्या स्थिती व व्याप्तिशी निगडित असते.

v) **लवचिकता (Flexibility) :** संशोधन आराखड्यात अनेक तत्त्वांचा अंतर्भाव असतो. अशा तत्त्वांना संशोधन आराखडयात स्थान देण्यासाठी आराखड्यात लवचिकता असावी लागते. अनेकदा प्रारंभी समाविष्ट सर्व तत्त्वे परिस्थितीनुसार बदलत असतात. म्हणून अशा काही अनुपयुक्त व अनावश्यक तत्त्वांना आराखड्यातून बाहेर काढण्यासाठी व त्याऐवजी आवश्यक व उपयुक्त तत्वांना समाविष्ट करण्यासाठी संशोधन आराखड्यात लवचिकता असणे आवश्यक असते.

संशोधन आराखडयात संशोधन उद्दिष्ट पूर्तीसाठी ज्या ज्या बाबींना अधिक महत्त्व दिले आहे त्यांचा समावेश करुन त्यांची उपयोगिता, शुध्दता, सत्यता व सखोल व सूक्ष्म अध्ययन करण्याची त्यांची क्षमताही स्पष्ट केली पाहिजे. असे न केल्यास संशोधनाचे परिणाम अविश्वसनीय व कुचकामी बनतील. अध्ययनाची व्याप्ती संशोधकत्याच्या क्षमतांवर अवलंबून असते.

संशोधन आराखड्याचे प्रकार (Kinds of Research Design) :

सामाजिक शास्त्रातील संशोधन अध्ययनासाठी जे अनेक आराखडे उपलब्ध आहेत त्यापैकी काही अत्यंत महत्त्वाचे व प्रचलित आराखडे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. अन्वेषणात्मक किंवा निरुपणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन आराखडा (Exploratory Research Design)

२. वर्णनात्मक संशोधन आराखडा (Descriptive Research Design),

३. निदानात्मक संशोधन आराखडा (Diagnostic Research Design),

४. प्रयोगात्मक किंवा परीक्षणात्मक संशोधन आराखडा (Experimental Research Design).

१. अन्वेषणात्मक किंवा निरुपणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन आराखडा (Exploratory Research Design) :

जेव्हा संशोधनाचा उद्देश 'कार्यकारण' संबंधाचा शोध घेणे असते तेव्हा अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडयाचा उपयोग शोध विषयवस्तूच्या अध्ययनासाठी केला जातो. कार्य – कारण संबंधाचा शोध घेण्यासाठी ज्या वैज्ञानिक व व्यवस्थित पद्धतीचा उपयोग केला जातो त्यास अन्वेषणात्मक किंवा निरुपणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन आराखडा असे म्हणतात. जेव्हा विषयवस्तूच्या शोध कार्यासाठी प्रचलित अन्य आराखडे अनुपयुक्त ठरतात तेव्हा प्रस्तुत संशोधन आराखड्याचा अवलंब केला जातो. हा आराखडा शोध कार्यासाठी यशस्वी होण्यासाठी त्यामध्ये योग्य प्रकाशित साहित्याचे पुनर्निरीक्षण, अनुभव सर्वेक्षण, अन्तर्दृष्टि प्रोत्साहित घटनांचे विश्लेषण आदि महत्त्वपूर्ण तत्वांचा समावेश असणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत संशोधन आराखडा अत्यंत लोकप्रिय आहे. कारण अन्य आराखड्यांच्या तुलनेत या आराखड्याचा वापर करुन शोधकार्य पूर्ण करणे हे संशोधनकर्त्याला अधिक सहज व सुलभ आहे. शोध विषयवस्तूच्या अनुषंगाने जेव्हा अन्य आराखडे संशोधनासाठी उपयुक्त ठरत नाहीत. येत नाहीत तेव्हा या आराखड्याचा वापर करावा लागतो. म्हणूनही याला अधिकाधिक महत्त्व प्राप्त होत आहे.

२. वर्णनात्मक संशोधन आराखडा (Descriptive Research Design) :

उपलब्ध तथ्य, माहिती व आकडेवारीच्या आधारावर शोध विषयवस्तूचे अधिक सखोल व विस्तृत स्पष्टीकरण करणे हा वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा उद्देश आहे. वर्णनात्मक संशोधन आराखड्यात संज्ञा, संकल्पना व परिभाषेला सर्वाधिक महत्त्व आहे. या संशोधन आराखड्यात समस्येचे स्पष्टीकरण, समस्येतील प्रश्नांची उत्तरे, त्यांचे विश्लेषण, अर्थनिर्वचन, सिध्दांत – निर्मिती, सामान्यीकरण आदि बाबींवर विचार होतो. संशोधनकर्त्याला शोध अध्ययनासाठी निवडलेल्या विषयवस्तूची संपूर्ण माहिती असणे आवश्यक आहे. सामग्री

सत्य व वास्तविक असेल तरच वैज्ञानिक अध्ययन होईल, अन्यथा अध्ययनाचे स्वरूप तत्त्वज्ञानीय किंवा अशास्त्रीय व विस्कळीत बनेल. या संशोधन आराखड्याचा आधार विश्वसनीयता व वास्तविकता हा असतो. या आधारे तथ्यपूरक विश्लेषणातून प्राप्त नवीन माहितीचे अर्थनिर्वचन केले जाते. अशी अर्थनिर्वचन प्रक्रिया ही वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धती म्हणून ओळखले जाते आणि जेंव्हा संशोधनकर्ता हा अशा वर्णनात्मक अर्थनिर्वचनाला आपल्या शोधकार्य आराखडयाच्या केंद्रस्थानी ठेवतो तेंव्हा त्याला वर्णनात्मक संशोधन आराखडा असे म्हणतात.

३. निदानात्मक संशोधन आराखडा (Diagnostic Research Design) :

जेव्हा संशोधनाचा उद्देश 'समस्येच्या' कारणांचा शोध घेणे व त्यांचे निराकरण करण्यासाठी योजना प्रस्तुत करण्याचा असतो तेंव्हा शोध अध्ययनासाठी निदानात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग केला जातो. निदानात्मक संशोधन आराखड्याला सामाजिक शास्त्रांनी वैद्यकीय शास्त्रातून स्वीकारले आहे. ज्याप्रमाणे वैद्यकीय शास्त्र रोग, रोगाचे निदान व त्यावर उपचार योजना सुचविते तर सामाजिक शास्त्रातील संशोधनकर्ता हा उपचार सुचवितो. संशोधनकर्ता उपलब्ध तथ्य सामग्रीच्या आधारावर अशा निदानात्मक संशोधन आराखड्याद्वारे गृहीतकाची निर्मिती करतो, त्यामुळे शोध विषयवस्तुतील समस्या सोडविण्यात देखील सहाय्य प्राप्त होऊ शकते.

४. परीक्षणात्मक संशोधन आराखडा (Experimental Research Design):

परीक्षणात्मक संशोधन आराखड्याद्वारे शोधकार्यास यथार्थवादी बनविले जाऊ शकते. हा आराखडा प्रत्यक्ष 'प्रयोगशाळा पध्दती' म्हणून देखील ओळखला जातो. अतिशय नियंत्रित परिस्थितीत सामग्रीचे संकलन, परीक्षण व विश्लेषण केले जाते. त्याचबरोबर बदलत्या परिस्थितीचे व वस्तुस्थितीचे ज्ञान प्राप्त करणे व त्याच्या प्रभावामुळे व्यक्ती व समाजाच्या प्रवृत्तीत आलेले बदल जे की सामाजिक जीवनातही स्थित्यंतर घडवितात अशा स्थित्यंतराचे अध्ययन हे परीक्षणात्मक संशोधन आराखड्याद्वारे केले जाते. या आराखड्यात केलेले अध्ययन पूर्णतः प्राकृतिक विज्ञानातील संशोधकास उपलब्ध आहेत.

सामाजिक शास्त्रातील कोणत्याही विषयाच्या संशोधनकर्त्यास शोध अभ्यासासाठी घेतलेल्या विषयवस्तूवर तंतोतंत नियंत्रण ठेवणे अशक्य असते. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधनकर्त्याने आपल्या शोध कार्यासाठी ज्या संशोधन आराखड्याची निवड केली असेल त्यासाठी संशोधनकर्त्याने पूर्व तयारी करणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी विषयानुषंगाणे विविध संस्था, संघटनांची मदतही प्राप्त केली पाहिजे. संशोधनासाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या तथ्य सामग्रीची प्रामाणिकता व उपयुक्तता तपासून बघितली पाहिजे. गरज भासल्यास संशोधनकर्त्याने लघु अध्ययन व पूर्व परीक्षण पध्दतीचाही अवलंब करणे आवश्यक आहे. अनेकदा नियोजित आराखड्याचा उपयोग करुन शोध कार्याचे लक्ष्य प्राप्त केले जाऊ शकत नाही. अशा स्थितीमध्ये संशोधनकर्त्याने अवलंबलेल्या परीक्षण प्रक्रियेत बदल किंवा संशोधन आराखड्यात सुधारणा देखील करणे आवश्यक असते.

थोडक्यात संशोधन आराखडा म्हणजे प्रस्तावित किंवा नियोजित संशोधनाचे प्रतिबिंब होय. त्यामध्ये समस्येची निवड, संशोधनाची उद्दिष्ट्ये, गृहितके, संशोधन समस्येचे स्पष्टीकरण, संशोधनाची पद्धती, सामग्रीचे संकलन, संकलित सामग्रीची विश्लेषण पद्धती, शोध विषयवस्तूची व्याप्ती व मर्यादा, प्रकरण संरचना आदींचा समावेश होतो.

२.२.४ तथ्य संकलन आणि तथ्य विश्लेषण (Data Collection & Data Analysis)

संशोधन विषयाच्या उद्दिष्ट्यानुसार अभ्यासक्षेत्रामधून संबंधित माहितीचे संकलन म्हणजेच तथ्य संकलन (Data Collection) होय. संशोधनामध्ये विषयाच्या अनुषंगाने माहिती व तथ्यांचे संकलन ही एक अतिशय महत्त्वाची पायरी मानली जाते. कारण संशोधनकर्ता तथ्य सामग्रीला आपल्या शोध कार्याचा आधार बनवून व त्यासाठी संपूर्णपणे शास्त्रशुद्ध व वैज्ञानिक पद्धतींचा अवलंब करीत असतो. तथ्य म्हणजे जे जसे आहे ते तसे पाहणे. तथ्य हे अनुभवक्षम असतात. ज्ञानेंद्रीयांच्या आधारे होणारा वास्तविक बोध म्हणजे तथ्य. केवळ मूर्त वस्तु अथवा घटिते यांनाच तथ्य म्हणता येणार नाही तर सामाजिक शास्त्रांमध्ये अनुभव, विचार इतकेच नाही तर भावनादेखील तथ्यांच्या वर्गवारीत येतात, तथ्यांना त्या संदर्भातील घटनांच्या स्वरूपात तपासून बघितले पाहिजे की ज्यांची खात्रीपूर्वक पुष्टी केली जाऊ शकेल असे पोलिंग यंग म्हणतात. संकलित केलेली माहिती, तथ्य अचूक व विश्वसनीय असतील तरच संशोधनाअंती निघणारे निष्कर्ष हे देखिल अचूक असतील. संशोधन हे तथ्य संकलनावर आधारलेले असते. तथ्य संकलनासाठी संशोधकाला सर्वकश जाणीव, अनुभव व ज्ञानाची आवश्यकता असते. कोणत्याही संशोधनासाठी तथ्य संकलित करीत असताना संशोधनकर्ता हा तत्परशील, संवेदनशील व जबाबदारीचे जाणीव असणारा असला पाहिजे. सामाजिक शास्त्रातील सर्व प्रकारच्या संशोधनकार्यात तथ्य ही प्राथमिक व दुय्मम पद्धतीद्वारे संकलित केली जातात.

सामाजिक शास्त्रातील कोणत्याही विद्याशाखेतील संशोधनात एकदा अभ्यास विषय निश्चित झाल्यानंतर त्या अभ्यासविषयासंबंधीची तथ्य गोळा करणे अत्यंत आवश्यक असते. अभ्यासाविषयी निष्कर्ष अधिक वस्तूनिष्ठ व सर्वमान्य होण्यासाठी तथ्यांचा आधार केव्हाही महत्वाचा असतो. तथ्य म्हणजे जसे आहे ते तसे रेखाटणे होय. विश्वसनियता व वस्तूनिष्ठता हे तथ्यांचे महत्वाचे गुण आहेत. तथ्य म्हणजे घटनेविषयी व्यक्त केलेली क्रिया, प्रतिक्रिया आणि यांच्या पुढची पायरी म्हणजेच प्रतिक्रियेची नोंद असते.

माहिती गोळा करणे, तथ्य संग्रह करणे ही एक पद्धतशीर प्रक्रिया आहे. याद्वारे संशोधनकर्त्याला अपेक्षित संशोधन प्रश्नांची उत्तरे, गृहीतकांची चाचणी आणि परिणामांचे मूल्यांकन करण्यास सक्षम बनविते. तथ्य संकलन ही संशोधन प्रक्रियेतील पहिली आणि सर्वात महत्त्वाची पायरी आहे. संशोधन कार्यात एखाद्या विशिष्ट विषयाबद्दल माहिती किंवा तथ्यांचे संकलन करणे, त्यांचे मोजमाप करणे आणि तथ्यांचे विश्लेषण करणे आदि बाबींचा समावेश होतो. 'तथ्य' या मराठी शब्दाला इंग्रजीमध्ये 'Fact' असे म्हणतात. तथ्य म्हणजेच जसे आहे तसे पाहणे किंवा त्याचे वास्तविक चित्र रेखाटणे होय. सामाजिक तथ्ये ही आचार-विचार, अनुभव, वर्तन-व्यवहार, क्रिया-प्रतिक्रिया आदींच्या संबंधित असणारी प्रक्रिया आहे. तथ्य ही अनेक प्रकारची असू शकतात. उदाहरणार्थ, मूल्ये, संख्या, शब्द, निरीक्षणे किंवा अगदी काही बाबतीत ते गोष्टींचे वर्णन देखील असण्याची शक्यता असते. तेंव्हा निश्चित अशा उद्देशाने गोळा केलेल्या माहितीला 'तथ्य' असे म्हणतात.

संशोधनकर्त्याने संशोधन विषयाची व्याप्ती व संशोधन पद्धती निश्चित केल्यानंतर संशोधनकर्त्याला तथ्य संकलन करावे लागते. तथ्य संकलन करताना विशिष्ट पध्दतीचा अवलंब करावा लागतो. यामध्ये साधारणपणे निरिक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, पाहणी आदि तथ्य संकलन तंत्र व साधनांचा तथ्य संकलनासाठी संशोधनामध्ये उपयोग केला जातो. संशोधकाला संशोधन विषयाचे सखोल ज्ञान असावे लागते. त्यास शोध विषयासंबंधीत वाचन साहित्याचा अभ्यास असावा लागतो. तरच संशोधनकर्त्याकडून योग्य पध्दतीचे तथ्य संकलन शक्य होते. संशोधकाने संशोधनासंबंधी तथ्याचे संकलन केल्यानंतर त्याचे वर्गीकरण करणे आवश्यक असते. संशोधकाने

संकलित केलेले तथ्य, माहिती व आकडेवारी ही अस्ताव्यस्त व विखुरलेली असते. तेंव्हा अशा अवस्थेत असलेली माहिती व्यवस्थीत करणे आवश्यक असते. कारण त्याशिवाय शोध कार्याचे ईप्सित साध्यच होऊ शकत नाही. म्हणूनच 'तथ्य संकलन' ही संशोधन कार्यातील अतिशय महत्वाची पायरी ठरते.

तथ्यांचे प्रकार (Types of Data)

सामाजिक शास्त्रातील शोध कार्यासाठी आवश्यक तथ्य संकलन पुढील दोन प्रकारांनी केले जाते.

प्राथमिक तथ्य (Primery Data)

जेंव्हा संशोधनकर्ता आपल्या संशोधन कार्यासाठी मूळ स्वरूपातील तथ्य संकलित करतो तेंव्हा त्या तथ्यांना प्राथमिक तथ्य म्हणतात. जी तथ्ये प्रथमत: नव्याने संकलित केली जातात आणि अशा तथ्यांमध्ये मूळ वैशिष्ट्ये असतात, म्हणूनच अशा तथ्यांना प्राथमिक तथ्य म्हणतात.

संशोधकर्ता स्वतः क्षेत्र स्थळी उपस्थित राहून निरिक्षण, अनुसूची, साक्षात्कार किंवा मुलाखत, प्रश्नावली, निरीक्षण आदींच्या माध्यमातून माहिती व आकडेवारी संकलित करतो. अशाप्रकारे घटना स्थळावर व्यक्ती आणि वस्तूपासून उपलब्ध झालेल्या तथ्य सामग्रीला प्राथमिक तथ्य सामग्री म्हटले जाते. उदाहरणार्थ, संशोधनकर्ता जर निवडणूक काळात मतदारांचे वर्तनावर अभ्यास करीत असेल. तर संशोधनकर्त्याने निवडणूक काळात प्रत्यक्ष मतदारांना भेटून मुलाखतीद्वारे किंवा प्रश्न विचारुन माहिती संकलित करणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे संकलित माहिती तथा सामग्रीलाच प्राथमिक तथ्य (Primery Data) असे म्हणतात.

दुय्यम तथ्य (Secondary Data)

जेंव्हा संशोधनकर्ता आपल्या संशोधन कार्यासाठी मूळ स्वरूपातील तथ्य संकलित न करता इतर संशोधनकर्त्याने किंवा एखाद्या संस्था, संघटनेने संकलित केलेली, प्रकाशित झालेली किंवा प्रकाशित न झालेली सामग्री वापरतो, तेंव्हा अशा सामग्रीस दुय्यम तथ्य म्हटले जाते. दुय्यम किंवा द्वितीयक तथ्य सामग्री ही अशा स्वरूपाची माहिती आहे की, जी संशोधनकर्ता प्रकाशित किंवा अप्रकाशित दस्तावेज, पाण्डुलिपी (Manuscripts), जीवनी, आत्मचरित्र, संस्मरण, दैनंदिनी, पत्र, अहवाल चरित्र, आदींच्या माध्यमातून संकलित करतो. उदाहरणार्थ संशोधनकर्ता जर निवडणूक काळात मतदारांचे वर्तनावर अभ्यास करीत असेल आणि त्यासाठी संशोधनकर्ता जेंव्हा निवडणुक काळात प्रत्यक्ष मतदारांना प्रश्न न विचारता किंवा निवडणूक काळात मतदारांच्या वर्तनाचे निरीक्षण न करता मतदार वर्तनावर प्रकाशित पुस्तके किंवा नियतकालिकांमधून प्रकाशित झालेल्या लेखांमधून सामग्री संकलित करतो, अशा सामग्रीला दुय्यम तथ्य (Secondary Data) असे म्हणतात.

संशोधनकर्ता तथ्य सामग्रीला आपल्या शोध विषयाचा आधार मानून संशोधन कार्य करित असतो. तथ्य सामग्रीशिवाय शोधकार्य शक्य होत नसते. सामाजिक विज्ञानातील शोधकार्यासाठी वैज्ञानिक पध्दतीचा अवलंब केला जातो. आणि अशा वैज्ञानिक पद्धतीद्वारा अवलंब केली जाणारी सर्व साधने ही मतांत्रिकफ स्वरुपाची असतात. परिणामी, तथ्य सामग्रीचे स्वरूप व प्रकृती भिन्न असल्याचे आढळून येते. संशोधनकार्याचे यश हे तथ्य सामग्री संकलन साधनांच्या विश्वसनियतेवर अवलंबून आहे. संशोधकाला अध्ययन सुरु करण्यापूर्वी संकलन साधनांची पूर्ण माहिती असणे आवश्यक आहे. तसेच तथ्य संकलन साधनातील फरक, उपयोगात आणावयाची

पध्दती, त्यांचे प्रकार, आदिबाबतही माहिती असणे आवश्यक आहे. सामाजिक संशोधनात तथ्यांचे विभिन्न प्रकार व त्यांना प्राप्त करण्यासाठी विविध साधने उपलब्ध आहेत. शोध विषयाच्या प्रकृतीनुसार तथ्य सामग्री संकलित करण्याच्या प्रकार व पद्धतीला प्राधान्य दिली पाहिजे.

लुण्डबर्गने स्त्रोतांचे ऐतिहासिक स्त्रोत व क्षेत्रीय स्त्रोत असे दोन प्रकार केले आहेत. त्याच्या मते, ऐतिहासिक स्त्रोतामध्ये बखर, आत्मचरित्र, दैनंदिनी, पत्रव्यवहार, अहवाल, दस्तावेज, शिलालेख, पाण्डुलिपी चरित्र आदींचा समावेश होतो. तर क्षेत्रीय स्त्रोतामध्ये प्रत्यक्ष क्षेत्रस्थळी व्यक्ति संपर्कात येऊन त्यांनी केलेल्या व्यवहाराचे निरीक्षण, अवलोकन व क्षेत्रातील अन्य बाबीच्या निरीक्षणाचा समावेश होतो.

पाऊलिन यंगने स्त्रोतांचे दस्तावेजी स्त्रोत व क्षेत्रीय स्त्रोत असे दोन मानले आहेत. त्याच्या मते, दस्तावेजी स्त्रोतामध्ये सर्व पारकरचे दस्तावेज, आकडेवारी, बखरी, पत्र, पाण्डुलिपी, दैनंदिनी, आदींचा समावेश होतो. तर क्षेत्रीय स्त्रोतामध्ये व्यक्तींचा समावेश होतो.

अशाप्रकारे संशोधनासाठी निवडलेल्या समस्येचे उत्तर देण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान किंवा माहिती मिळवण्यासाठी उपरोक्त विश्लेषित प्रथम व दुय्यम पद्धतींद्वारे तथ्य संकलन करणे महत्त्वाचे कसे आहे ते स्पष्ट होते. सामान्यपणे तथ्य सामग्रीच्या संकलन पद्धतींमध्ये सर्वेक्षण, लक्ष्यकेंद्री गट, मुलाखती, निरिक्षणे, प्रयोग, आणि दुय्यम तथ्य सामग्री आदींचा समावेश होतो. या पद्धतींद्वारे गोळा केलेल्या तथ्य सामग्रीचे नंतर विश्लेषण केले जाऊ शकते, संशोधन गृहीतकांचे समर्थन किंवा खंडन केले जाऊ शकते आणि तसेच शोध विषयाबद्दल निष्कर्ष काढण्यासाठी अशा तथ्य सामग्रीचा उपयोग केला जाऊ शकतो. कारण वैज्ञानिक पद्धतींचा अवलंब करून संकलित केलेल्या तथ्यांच्या आधारावरच शेवटी शोध कार्याचे ईप्सित साध्य केले जाऊ शकते.

२.२.५ संशोधन अहवाल लेखन :

संशोधन अहवाल म्हणजे संशोधन करताना आलेल्या अनुभवांची व मिळवलेल्या माहितीची, कल्पनांची आणि त्यावरून काढलेल्या निष्कर्षाची वस्तुनिष्ठ मांडणी करणे होय. इतर व्यक्तींना आपण केलेल्या संशोधनाची माहिती देण्याचे ते एक साधन आहे संशोधन अहवालात समस्येला वापरलेल्या संकल्पनाचा, पारिभाषिक शब्दाचा अर्थ, समस्येतून निर्माण होणारे प्रश्न या प्रश्नांची उत्तरे मिळवण्यासाठी माहितीचे वर्गीकरण, पृथक्करण याविषयीची माहीती दिली जाते संशोधनातून निघालेले निष्कर्ष व शिफारसी यांचा समावेश यात असतो. प्रा. हंसराज यांच्यामते समाजाला केलेले परिणामकारक व हेतुपूर्वक निवेदन म्हणजे खरेखुरे अहवाल लेखन होय.

२.२.५.१ संशोधन अहवालाचा उद्देश:

संशोधन अहवाल सादर करण्याचे संशोधकाचे वेगवेगळे उद्देश असतात ते खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) **नवीन ज्ञानाचे प्रस्तुतीकरण :** संशोधकाने वेळ श्रम खर्च करून मिळविलेले ज्ञान अहवाल रूपाने प्रस्तृत केले नाही तर त्यास कोणतेच महत्व राहत नाही संशोधनातून प्राप्त नवीन ज्ञानावर समाजाची मालकी असते ते गरजू लोकांपर्यंत पोहोचवणे हे संशोधकाचे कर्तव्य असते. आणि पोहचवण्याचे माध्यम संशोधन अहवाल असते.

२) **ज्ञानवृध्दीसाठी :** संशोधन कार्य हे नेहमी नवीन ज्ञानाचा शोध घेण्यासाठी असते. संशोधकाने आपल्या संशोधनाद्वारे जे ज्ञान ज्ञात केले आहे त्याचा लाभ इतरांना होण्यासाठी संशोधन अहवालाची मांडणी गरजेची असते.

३) **निष्कर्ष पडताळणी :** निष्कर्षाची यथार्थता तपासण्यासाठी संशोधकाने आपल्या संशोधनातून जे निष्कर्ष काढले आहेत त्याची सत्यता पडताळून पाहण्यासाठी उणीवा तपासणीसाठी अहवाल लेखन गरजेचे असते.

४) **भविष्यातील संशोधकांनी उपयुक्त संशोधन** अहवालातील निष्कर्षाचे निरीक्षण परिश्रम करून त्याची वैधता तपासणीची संधी अन्य संशोधकांना संशोधन अहवालामुळे प्राप्त होते. संशोधनात ज्या बाबींवर संशोधन झालेले नाही अशा नवीन क्षेत्रात नवीन संशोधकांना संशोधन करण्याची संधी संशोधन अहवाल मांडणीतून मिळते.

५) **धोरण व उपाय ठरविणे :** संशोधन अहवालातून संशोधकाने सामाजिक समस्या व त्यावर उपाययोजना सुचवलेल्या असतात त्या समस्या सोडवण्यासाठी उपयुक्त ठरतात त्याचबरोबर भविष्यात अशी समस्या उदभवू नये यासाठी कोणत्या उपाय योजना कराव्यात याचे मार्गदर्शन संशोधन अहवालातून धोरण निर्धारकांना मिळते.

६) **सत्यतेचा पडताळा :** संशोधकाने केलेले संशोधन योग्य आहे की अयोग्य याचा पडताळा संशोधन अहवालाच्या चिकीत्सेतून केला जाऊ शकतो त्याने मांडलेले संशोधन निष्कर्ष योग्य आहेत की नाहीत याची पडताळणी अहवाल लिखीत स्वरूपात मांडलेले असेल तर घेणे शक्य होते.

७) **सार्वजनीक उपाययोजना :** संशोधकाने केलेले संशोधन लिखीत स्वरूपात अहवाल रूपाने मांडले जाते ते समाजाच्या उपयोगी असले पाहीजे, सामाजिक समस्येची सोडवणूक करणारे असले पाहीजे तसे असेल तर अनेक समस्याची सोडवणूक शक्य होते. यातील निष्कर्षा आधारे शासनास धोरणे, योजना ठरवून कार्यान्वीत करता येतात

८) **संशोधन पदवी प्राप्ती :** संशोधन संस्था व विद्यापीठातून संशोधन करणाऱ्या संशोधकास संशोधन पदवी प्राप्तीसाठी आपला संशोधन अहवाल सादर करावा लागतो त्यातून त्यास एम. फील., पी. एच. डी ही संशोधन पदवी प्राप्त करता येते.

४.२.१.२ संशोधन अहवाल स्वरूप व आकृतीबंध :

अहवाल लेखन हे बुध्दीवादी समुदायाला उद्देशून केलेले सुयोग्य कथन असते त्यामुळे अहवाललेखनात जागरूकता, सुयोग्य तर्कशक्ती, पुरावे, बुध्दीप्रामाण्यवाद याचा पदोपदी प्रत्यय यावा संशोधन अहवाल म्हणजे संशोधकाने काय वाचले आहे, माहिती कशी मिळविली, त्यातून काय अनुभवले, कोणत्या दृष्टीने विचार केला, काय निष्कर्ष काढले या सर्व बाबींचे एकत्रीकरण होय. संशोधन अहवालाचे लेखन संक्षीप्त स्वरूपात केले जाते. ते विशिष्ट मुद्दयांना धरून करावे लागते. संशोधन अहवालाची रूपरेषा संशोधन अहवाल लेखनासाठी उपयुक्त ठरते. सर्व साधारणपणे संशोधन अहवाल तीन भागात लिहीला जातो. प्राथमिक विभाग, मुख्य विभाग व अंतिम विभाग अशा पध्दतीने त्याची मांडणी केली जाते. ती खालील तक्त्याआधारे अधिक स्पष्ट होते.

संशोधन अहवालाचे विभाग

प्राथमिक विभाग	मुख्य विभाग	अंतिम विभाग
१. मुखपृष्ठ	अ) प्रस्तावना	१) संदर्भ सूची
२. प्रथमपृष्ठ	१. संशोधन समस्येचे वर्णन	२) संदर्भग्रंथ सूची
३. प्रमाणपत्र	२. संशोधनाचा उद्देश	३) परिशिष्ट
४. प्रतिज्ञापत्र	३. संशोधनाचे क्षेत्र	४) तळटिपा
५. ऋणनिर्देश	ब) संशोधन पध्दती	५)18 Recommendations
६. अनुक्रमणिका	१. तथ्य संकलन पध्दती	
७. कोष्टके व आकृत्याची सूची	२. नमुना निवड पध्दती	
	३. संशोधन कार्याचे संघटन	
	क) तथ्यांचे विश्लेषण आणि निर्वचन	
	ड) संशोधन निष्कर्ष, शिफारसी व उपाययोजना	

प्राथमिक विभाग : प्राथमिक विभागामध्ये मुखपृष्ठ व प्रथम पृष्ठामध्ये कोणत्या विद्यापीठात, कोणत्या विद्याशाखेत, कोणत्या विषयासाठी, कोणत्या पदवीसाठी, प्रबंध सादर करण्यात येत आहे, संशोधन विषयाचे नांव, संशोधकाचे नांव, मार्गदर्शकाचे नांव, जेथे संशोधन केले आहे त्या संशोधन संस्थेचे नाव व कोणत्या महीन्यात व वर्षात प्रबंध सादर केला आहे इत्यादी माहिती असते प्रमाणपत्र संबंधीत संशोधकाचे मार्गदर्शक विद्यापीठीय नमुन्यानुसार तर प्रतिज्ञापत्र संशोधक विद्यापीठीय नमुन्यानुसार स्वाक्षरी कृत करतात, ऋणनिर्देश संशोधक आपल्या संशोधकास ज्यांनी सहकार्य केले आहे त्याच्या सहकार्याबद्दल आभार व्यक्त करण्यासाठी मांडतो. अणुक्रमणिकेमध्ये प्रथम भाग हा प्राथमिक विभागाचा असतो तेथे पृष्ठ क्रमांकावर रोमन अंकांची मांडणी करतो तर दुसऱ्या भागात संशोधनाचा मुख्य विभागाची मांडणी प्रकरण योजना व पृष्ठ क्रमांक या स्वरूपात तर शेवटी संदर्भ विभागाचे पृष्ठ क्रमांक दर्शवतो त्यानंतर कोष्टके संक्षेप व आकृत्यांची सूची सादर केली जाते.

मुख्य विभाग : संशोधन अहवालाचा मुख्य विभाग हा संशोधन दृष्टया फार महत्वाचा विभाग आहे वेगवेगळया प्रकरणात मांडणी केलेली असते. प्रकरण योजनेमध्ये

अ) प्रस्तावना – समस्येचे वर्णन, संशोधनाचा उद्देश, संशोधकाचे क्षेत्र इत्यादी यासंबंधीची माहिती असते.

ब) संशोधन पध्दती – तथ्य संकलन पध्दती, नमुनानिवड पध्दती, संशोधन कार्याचे संघटन यासंबंधी विस्तारवार मांडणी केलेली असते.

क) विश्लेषण आणि निर्वचन – संकलीत तथ्यांचे सांकेतीकरण - सादरीकरण, कथन, प्रस्तुतीकरण केले जाते विश्लेषणात कार्यकारणभाव स्पष्ट केले जातात, लेखांचा वापर सांख्यीकीय विश्लेषण, तुलनात्मक मांडणी केली जाते.

ड) **उपसंहार व निष्कर्ष –** संशोधन प्रकरणांचा सारांशाने आढावा, गृहीतकांची पडताळणी, संशोधन निष्कर्षाचे प्रतिपादन, शिफारसी व उपाय योजनांची मांडणी केलेली असते.

अंतिम विभाग/संदर्भ विभाग – संशोधन अहवालाच्या या विभागात संशोधकाने संशोधनासाठी प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष उपयोग केलेल्या संदर्भीय साहित्याची मांडणी केलेली असते ही मांडणी अ, ब, क, ड अशी क्रमवार असते सांधनांची मांडणीही क्रमवार असते. सूचीपत्रामध्ये संकल्पना संज्ञा पारिभाषीक शब्द, घटना कोणत्या पृष्ठावर आहेत त्याची मांडणी असते तर परिशिष्टामध्ये तथ्य संकलन स्त्रोताची माहिती परिशिष्टात दिलेली असते तसेच संशोधनाच्या मुख्य भागात जी माहिती पूर्णपणे देणे शक्य नसते अशी माहिती आकडेवारी जर महत्वाची वाटत असेल ती परिशिष्टात दिली जाते संशोधनाच्या मुख्य भागात पृष्ठाच्या शेवटी तळटिपा म्हणून संदर्भीय माहिती विस्तृत सादरीकरणासह दिली जाते. १८ Recommendations अंतर्गत संशोधकाकडून भविष्यात संशोधनासाठी वाव असणाऱ्या विषयांची यादी दिली जाते.

संशोधन अहवाल आदर्श बनण्यासाठी तो खालील वैशिष्टयांनी परिपूर्ण असावा संशोधन अहवालाची बांधणी आकर्षक असावी. स्पष्ट व संतुलित भाषेचा वापर केलेला असावा. तथ्याची क्रमवार मांडणी, तर्कशुध्द प्रतिपादन केलेले असावे, तथ्याचे शास्त्रीय पध्दतीने विश्लेषण व निर्वचन व तथ्याच्या स्त्रोतांचे संदर्भ संशोधन अहवालात नमूद केलेले असावेत. संशोधन करताना आलेल्या अडचणी समस्यांचा उल्लेख असावा, संशोधनाची व्याप्ती, पध्दती व तंत्राचा स्पष्ट विवरणात्मक उल्लेख असावा. संशोधन अहवाल सर्वसामान्य लोकांना उपयुक्त बनणारा व त्यातून नवीन संकल्पना व सिध्दांताचा विकासाचा प्रयत्न करणारा असला पाहीजे.

२.२.९ संदर्भ सूची आणि संदर्भग्रंथ सूची

संशोधकाने संशोधनास सुरुवात केल्यापासून ते संशोधन पूर्ण करून अहवाल लेखन करीत असताना ज्या संदर्भीय साहित्याचे वाचन, आधार व वापर केला आहे. त्याची मांडणी विशिष्ट क्रमाने व पद्धतीने संशोधन अहवालाच्या शेवटी संदर्भग्रंथ सूचीद्वारे तर प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी संदर्भ सूचीत लिहिली जाते.

संशोधन प्रक्रियेमध्ये संदर्भ साधनांचा शोध हा जसा महत्त्वाचा टप्पा आहे. त्याचप्रमाणे ज्यातून संदर्भ मिळालेले आहेत त्याची सुची तयार करणे हे सुध्दा संशोधन पद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे, नव्हे अविभाज्य अंग आहे. संशोधनकर्ता संशोधन कार्य प्रदीर्घ श्रमाने पूर्णत्वास नेत असतो. विषय निश्चिती पासून गृहीतक, संशोधन आराखडा, नमुना निवड पद्धती, तथ्य संकलन व त्याचे विश्लेषण, त्याची व्यवस्थित मांडणी व त्यातून समोर आलेले निष्कर्ष या सर्वांचा समावेश अहवाल लेखनात करावा लागतो. संशोधनकर्ता आपल्या संशोधन कार्यात आपल्या विषयाला अनुसरून विविध मुद्रित किंवा अमुद्रित बाबींचा आढावा घेत असतो. तत्संबंधी सुची तयार करण्याचे कार्य संशोधनकर्ता करीत असतो. म्हणूनच याला 'संशोधनाचा आधारभूत घटक' (Reference Material) असेही म्हणतात. संदर्भसूची तयार करतांना त्याबदल पूर्वतयारी म्हणून साधनांच्या व उपलब्ध ग्रंथ सामुग्रीची सूची बनविण्याच्या प्रक्रियेत संशोधन कार्याच्या सुरुवातीपासून ग्रंथाची नोंद घ्यावी लागते.

सामाजिक शास्त्रांमधील संदर्भ पद्धती:

सध्या वेगवेगळ्या अभ्यास क्षेत्रामध्ये व्यावसायिक व संशोधनात्मक संस्थांनी आपआपल्या क्षेत्रातील लेखन व संशोधनासाठी काही पद्धती रूढ केलेल्या आहेत. अमेरिकेतील विद्यापीठांनी व व्यावसायिक संस्थांनी तसेच त्यांनी चालविलेल्या संशोधनात्मक नियतकालिकांनी आपआपल्या क्षेत्रासाठी विभिन्न संशोधन पद्धती विकसीत केलेल्या आहेत आणि त्यांना आंतरराष्ट्रीय मानदंड म्हणून मान्यताही मिळालेली आहे.

- मॉडर्न लँग्वेज असोसिएशन हॅव अमेरिका या संस्थेने निश्चित केलेले लेखनशास्त्र एमएलअे स्टाईल सीट आणि हँण्डबुक फॉर राइटस हॅव रिसर्च पेपर यांच्या रुपात उपलब्ध आहे. साहित्य कला व इतर मानवविद्या या क्षेत्रामध्ये संशोधनाच्या प्रकाशनासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर हे संकेत मोठ्या प्रमाणात वापरले जातात.
- अमेरिकन सायकोलॉजीकल असोसिएशन या संस्थेने निश्चित केलेले लेखनशास्त्र किंवा संकेत पुरविणारे अेपीअे पब्लीकेशन मॅन्युअल हे मानसशास्त्र, शिक्षणशास्त्र आणि इतर सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधनाच्या प्रकाशनासाठी वापरले जाते.
- शिकागो विद्यापीठाने 'द शिकागो मॅन्युअल अव्ह स्टाईल' या पुस्तकाद्वारे जे लेखनशास्त्र रूढ केलेले आहे ते प्रामुख्याने संशोधन व विद्वता यांच्या पलीकडे प्रत्यक्ष वा वास्तव जगाविषयी जे लेखन चालते. म्हणजेच वतर्मानपत्रीय लेखन तसेच सर्वसामान्य वाचकांसाठी लिहिलेले पुस्तक इत्यादीसाठी हे लेखनशास्त्र प्रामुख्याने वापरले जाते.
- इंटरनेटवर आता ग्रंथ, नियतकालिके वैगेरे प्रचंड साठे उपलब्ध आहेत. या साधनांचे संदर्भ देण्यासाठी सुस्पष्ट व सोपी पद्धती वापरणे गरजेचे बनले आहे. वापरलेले विशिष्ट संदर्भ इंटरनेटवर पाहिले तर त्याची नोंद घ्यावी लागते. आणि इंटरनेटवर कोणत्या स्थळावर ते उपलब्ध झाले त्याचा संगणकीय पत्ता दयावा लागतो. याला संगणकीय भाषेत ण. ठ. ड. यु. आर. एल. (युनिव्हर्सल किवां युनिफॉर्म रिसोर्स लोकेटर) असे म्हणतात.
- उदा. Harlack, Andraw Eugene Keppinger online! a reference quid to wing internet resources 2003 Retrieved jully 25, 2006 from
- http://www.bedfordstamritns.com/online/index.html http://www.bedfordstamritns.com/online/index.html>.

येथे विशिष्ट संकेत स्थळावर उपलब्ध असणारा माहितीचा साठा विशिष्ट संगणकीय प्रक्रियेमुळे दुसऱ्या स्थळावर स्थलांतरीत केला जातो व त्यामुळे साधनांचा संगणकीय पत्ता नीट समजावून घेणे आवश्यक आहे. ही संपूर्ण पद्धत आत्मसात करण्यासाठी मराठीमध्ये संशोधकाला आता उच्च पातळीवरची संगणकीय क्षमता अंगी भिनविली पाहिजे. त्यामुळे संगणकाचा वापर संशोधनात करुन इंटरनेटचा संदर्भ शोध व संदर्भ सूची बनविणे अधिक सुलभ होईल.

प्रत्येक विषयाच्या अभ्यास मंडळाकडून कोणती पद्धती संदर्भ देण्यासाठी वापरावी हे निश्चित केले जाते. राज्यशास्त्र विषयासाठी (American Psychologcal Association) द्वारा प्रमाणित APA पद्धतीचा अवलंब करावा अशी शिफारस केलेली आहे.

संदर्भ सूची (References)

संशोधक आपल्या अहवालामध्ये विविध महत्त्वपुर्ण संज्ञा, संकल्पना, शब्द व घटनांचा समावेश करीत असतो. महत्त्वपूर्ण परंतु विषयाशी संबंधित संदर्भाचा उपयोग आपल्या अहवालात संशोधक करीत असतो. हे संदर्भ कोणत्या ग्रंथातून घेण्यात आले त्याचे तपशिलवार विवेचन संदर्भ सूचीमध्ये केले जाते. संदर्भ सूची पारंपारिक पद्धतीनुसार १, २, ३, असा अनुक्रमांक देऊन ज्या त्या पृष्ठाच्या किंवा प्रकरणाच्या शेवटी दिली जात होती विषयाच्या अभ्यास मंडळाकडून मान्यता प्राप्तीनंतर कोणत्या संदर्भीय पद्धतीचा संशोधनासाठी वापर करावा हे सूचीत केले जाते. राज्यशास्त्र विषयासाठी अझअ पद्धतीचा अवलंब केला जातो. यानुसार तेथे संदर्भ दिला जातो. संदर्भीय लेखकाच्या पुस्तकांच्या ग्रंथाचे संदर्भ ज्या त्या ठिकाणी खालीलप्रमाणे दिले जातात तेथे (तोडकर, (२०१२) पृ. क्र. २५) अशी नोंद करून त्याचे विस्तृत विवेचन अहवालाच्या शेवटी किंवा प्रकरणाच्या शेवटी संदर्भीय पुस्तके दिली जातात. संदर्भसूची तयार करीत असतांना.

१) ग्रंथकाराचे नाव २) प्रसिद्धीकाळ ३) ग्रंथाचे नांव ४) संपादक व भाषांतरकार ५) आवृतीचा उल्लेख ६) प्रसिद्धीचे ठिकाण ७) प्रकाशन संस्थेचे नांव ८) पृष्ठक्रमांक यांचा उल्लेख महत्वपूर्ण ठरतो. उदा. तोडकर बी. डी. (२०१२) आंतरराष्ट्रीय संबंध, प्रथमावृत्ती, डायमंड पब्लिकेशन्स,पुणे, पृ. क्र.२८

वरीलप्रमाणे संदर्भ सूची मध्ये उपरोक्त संदर्भ कोणत्या ग्रंथातून घेण्यात आले तसेच तो संदर्भ कोणत्या पृष्ठक्रमांकावर आहे. याचा समावेश केला जातो. त्या करिता सर्वमुद्रित किवा अमुद्रीत सामुग्री, नियतकालीकेतील लेखांचा संदर्भ, लेखसंग्रहातील लेख संदर्भ, कोषांतर्गत स्वाक्षरीयुक्त लेखांचा संदर्भ, ग्रंथालयीन हस्त लिखितांचा संदर्भ, खाजगी पत्राचा संदर्भ इत्यादी सामुग्रीचा उपयोग संशोधक करीत असतो.

संदर्भ सूची देण्यामागील उद्देश हा मूळ संशोधकाच्या प्रती आदर व्यक्त करणे त्यास त्यांच्या शोध मताबद्दल श्रेय देणे, मुळ संकल्पना व्यक्त करणाऱ्या व्यक्तीची व त्याच्या साहित्याची शोधाची मताची ओळख करून देणे किंवा एखादे मत खोडून काढणे, दुरुस्त करणे हा असतो.

संदर्भग्रंथ सूची (Biblography) :

संशोधन विषय किंवा पद्धतीच्या संदर्भात संशोधनकर्ता अगदी सुरुवातीपासून अखेरपर्यंत जी पुस्तके, नियतकालिके, वृत्तपत्रे, अहवाल लेखन कागदपत्रे असे प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य जे वाचले असेल व संशोधन प्रक्रियेमध्ये ज्या साहित्यांचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष उपयोग केला गेला असेल अशा सर्व साहित्यांचा एका विशिष्ट क्रमाने व विशिष्ट पद्धतीने तयार केलेली यादी म्हणजे ग्रंथसूची होय किंवा संदर्भ ग्रंथ साहित्य सूची होय.

संदर्भग्रंथ सूची म्हणजे काय ?

ज्या ज्या लिखित स्त्रोतातून संशोधन तथ्य सामुग्री संशोधनासाठी संकलित केलेली आहे त्यांचे संक्षिप्त विवरण ज्यामध्ये सूचित केले जाते त्याला संदर्भग्रंथ सूची (Bibliography) असे म्हणतात. मुद्रित, प्रकाशित किवा अप्रकाशित अशा सर्व लिखित तथ्य सामुग्रीचा उपयोग संशोधक संशोधन कार्यात करीत असतो. ग्रंथसूचीमध्ये समाविष्ठ करण्यात आलेली सामुग्री ही क्रमाने व व्यवस्थितपणे संग्रहित केली जाते. संदर्भग्रंथ सूचीमध्ये सामुग्रीचे संक्षिप्त विवरण देतांना संशोधनकर्ता अकारविल्हा पद्धतीचा (Alphabetical System) वापर करतो.

अकारविल्हा पद्धतीला इंग्रजी मध्ये Alphabetical System असे म्हणतात. संदर्भग्रंथ सूची मध्ये या पद्धतीचा अवलंब केला जातो. संशोधनकर्ता संदर्भग्रंथ सूची तयार करीत असताना संदर्भ ग्रंथाचा क्रम अकारविल्हा पद्धती स्वरुपात लावीत असतो. या पद्धतीमध्ये संदर्भग्रंथांचा क्रम मराठी वर्णमालेतील अक्षराप्रमाणे किंवा इंग्रजी वर्णमालेच्या अक्षराप्रमाणे लावला जातो. उदा. संशोधनकर्ता आपल्या विषयाला अनुसरून संशोधन करीत असेल तर त्याने वापरलेल्या एकूण ग्रंथाची सूची तयार करून त्या सूचीचा अकारविल्हा पद्धतीप्रमाणे सुरुवातीला अ किंवा अ अक्षरांनी सुरुवात असणाऱ्या ग्रंथाची यादी संशोधक तयार करतो. नंतर ब किवा इ अक्षराने सुरुवात असणाऱ्या ग्रंथाची यादी तयार केली जाते. अशी झ किं न पर्यंत यादी तयार केली जाते.

संदर्भग्रंथ सूचीची वैशिष्ट्ये:

१) ग्रंथसूचीमध्ये ग्रंथसूचीचा क्रम अकारविल्हा पद्धतीनुसार लावण्यात येतो.

२) संशोधन अहवालामध्ये एकाच ग्रंथाचे अनेक संदर्भ येऊ शकतात परंतु ग्रंथ सूचीमध्ये त्या ग्रंथाचा उल्लेख एकदाच केला जातो.

३) संशोधनासाठी संग्रहित केलेल्या तथ्य सामुग्रीचे संक्षिप्त विवरण ग्रंथसूचित संशोधक देतो.

आकृतिबंध:–

१. संदर्भग्रंथ सूची क्रम मांडावा लागतो. त्याचप्रमाणे संदर्भग्रंथ सूची तयारी करताना ती संदर्भग्रंथ सूची पुढील आकृतीबंधात तयार केली जाते.

अनु. क्र.	लेखकाचे आडनाव व नाव	प्रकाशन वर्ष कंसात	पुस्तकाचे नाव	आवृत्ती क्र.	प्रकाशक व प्रकाशन स्थळ

उपरोक्त आकृतीबंधाच्या सहाय्याने संदर्भग्रंथ सूची तयार केली जाते. ग्रंथसूचीला पुढील विभागात विभाजित करण्यात येते.

१) संदर्भ ग्रंथ व पुस्तके

२) संशोधन पत्रिका

३) नियतकालिके

४) अहवाल

५) दस्तावेज

६) अप्रकाशित स्त्रोत वेबसाईट

संदर्भ ग्रंथसूचीला उपरोक्त क्रमाने टाकून त्याची सविस्तर मांडणी केली जाते.

२.३ सारांश

संशोधन प्रक्रियेमध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण पायऱ्यांचा अंतर्भाव होतो. संशोधन प्रक्रियेतील याच पायऱ्यांच्या आधारे संशोधनकर्त्याला आपले शोध कार्य यशस्वीपणे पूर्ण करता येऊ शकते. संशोधन प्रक्रियेमध्ये प्रामुख्याने 'समस्या सूत्रण' (Formation of Problem), 'गृहीतके' (Hypothesis), 'संशोधन आराखडा' (Research Design), आणि 'तथ्य संकलन' (Data Collection) या अत्यंत महत्त्वपूर्ण पायऱ्या आहेत. संशोधन करणे हे किती कष्टाचे, जिकीरीचे व वैज्ञानिक पद्धतीचे आहे हे यावरून स्पष्ट होते. संशोधनकर्ता जेंव्हा एखाद्या विशिष्ट विषय समस्येची शास्त्रीय उकल करण्यासाठी शोधकार्य हाती घेतो तेंव्हा त्याला वर विश्लेषित एका वैज्ञानिक शोध प्रक्रियेचा अवलंब करावा लागतो. संशोधन करण्यासाठी एका विशिष्ट अशा वैज्ञानिक प्रक्रियेतून जावे लागते. संशोधनासाठी वैज्ञानिक पद्धतींचा अवलंब करावा लागतो. संशोधनासाठी संशोधनकर्ता अतिशय सजग असणे आवश्यक आहे. कारण संशोधनकर्त्याला आपल्या भोवतालाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, नैसर्गिक अशा सर्व प्रकारच्या पर्यावरणाविषयीचे भान व अभ्यास असणे गरजेचे आहे. कोणत्याही सामाजिक शास्त्रातील संशोधनामध्ये संशोधनाची प्रक्रिया समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सामान्यपणे कोणत्याही सामाजिक शास्त्रातील शोध कार्याला 'समस्या सूत्रण' (Formation of Problem), 'गृहीतके', 'संशोधन आराखडा' (Research Design), आणि 'तथ्य संकलन' (Data Collection) या निश्चित पायऱ्यांच्या प्रक्रियेतून जावे लागते. वर विश्लेषित संशोधन प्रक्रियेतील या पायऱ्या एकमेकांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे संशोधनकर्त्यांकडून या पायऱ्यांतील क्रमाचे तंतोतंत पालन होणे आवश्यक आहे.

३.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

- **संशोधन (Research) :**

संशोधन हा मराठीतील शब्द 'सं' + 'शोधन' या दोन शब्दांनी मिळून बनलेला आहे. यामध्ये 'सं'चा अर्थ संपूर्ण किंवा समग्र असा होतो आणि अशा समग्राचे 'शोधन' अर्थात जे ज्ञात आहे, त्यामध्ये आणखी नवीन किंवा जे अज्ञात आहे ते शोधून काढणे. संशोधन म्हणजे सामाजिक शास्त्रासह अगदी कोणत्याही ज्ञानाच्या शाखेत नवीन तथ्ये आणि तत्वांचा शोध घेण्यासासाठी अस्तित्वात असलेल्या तथ्ये व तत्वांचे पुन्हा-पुन्हा परीक्षण करणे होय.

- **समस्या (Problem) :**

'Problem' हा इंग्रजी भाषेतील शब्द 'Proballein' या ग्रीक भाषेतील शब्दापासून बनलेला आहे. ग्रीक भाषेत मझीलरश्रश्रशळपफ चा अर्थ मउलगडण्यासाठी दिलेला प्रश्नफ असा आहे. इंग्रजीत 'Problem' या शब्दाचा अर्थ 'A difficult question to be solved', तसेच 'A thing difficult to understand' असा होतो. 'Problem' साठी मराठीत 'समस्या' या शब्दाचा उपयोग केला जातो. 'समस्या म्हणजे उपलब्ध माहिती आणि साध्य यांच्यामध्ये निर्माण झालेली अडचण किंवा अडथळा होय'.

- **समस्यासूत्रण (Formation of Problem) :**

संशोधकाने अध्ययन विषयाची निवड केल्यानंतर नेमके कशाचे संशोधन करायचे आहे? नेमके काय शोधून काढायचे? नेमके कोणती तथ्ये संपादित करायची? कोणत्या साधनांनी व पद्धतीने तथ्ये संकलित करायची? हे संशोधकाला निश्चित करावे लागते. त्यासाठी सामान्य संशोधन विषयाचे संशोधन समस्येत रूपांतर करणे नितांत गरजेचे असते. समस्यासूत्रण करणे म्हणजे संशोधनक्षम वाटेल अशी विषयाची मांडणी करणे होय. अर्थात संशोधनासाठी निवडण्यात आलेल्या विषयक्षेत्राचे विशिष्ट संशोधन समस्येत रूपांतर करणे म्हणजे समस्यासूत्रण होय.

- **गृहीतके किंवा उपकल्पना किंवा परिकल्पना (Hypothesis) :**

गृहीतके किंवा उपकल्पना किंवा परिकल्पना हे संशोधन कार्यातील विषयवस्तुशी संबंधित असे प्रस्तावित उत्तर किंवा प्रस्तावित उत्तरांचा समूह आहे कि ज्याचे परीक्षण अद्याप व्हावयाचे आहे. म्हणजेच अप्रमाणित प्रस्तावित उत्तर किंवा प्रस्तावित उत्तरांचा समूह हे गृहीतके किंवा उपकल्पना किंवा परिकल्पना होय. परिकल्पनेत मांडलेले निष्कर्ष हे अस्थायी व काल्पनिक असतात आणि त्यांची प्रामाणिकता संशोधनकर्ता अनुभवाने व वास्तविक तथ्यांच्या आधारे सिध्द करण्याचे प्रयत्न करतो.

- **संशोधन आराखडा (Research Design) :**

संशोधनामध्ये 'Design' या शब्दाचा अर्थ 'Drawing an outline or planning of Arranging details' असा घेतला जातो, तर 'Research Design' चा अर्थ 'Planning a Strategy of Conducting Research' असा आहे. संशोधन आराखडा म्हणजे प्रस्तावित किंवा नियोजित संशोधनाचे प्रतिबिंब होय.

त्यामध्ये समस्येची निवड किंवा समस्यासूत्रण, संशोधनाची उद्दिष्टे, गृहितके, संशोधन पद्धती, तथ्य संकलन, तथ्य विश्लेषण, प्रकरण संरचना आदिंचा अंतर्भाव होतो.

- **तथ्य संकलन (Data Collection) :**

माहिती गोळा करणे, तथ्य संग्रह करणे ही एक पद्धतशीर प्रक्रिया आहे. 'तथ्य संकलन' ही संशोधन प्रक्रियेतील पहिली आणि सर्वात महत्त्वाची पायरी आहे. 'तथ्य' या मराठी शब्दाला इंग्रजीमध्ये 'Fact'असे म्हणतात. तथ्य म्हणजेच जसे आहे तसे पाहणे किंवा त्याचे वास्तविक चित्र रेखाटणे होय. सामाजिक तथ्ये ही आचार-विचार, अनुभव, वर्तन-व्यवहार, क्रिया-प्रतिक्रिया आदींच्या संबंधित असणारी प्रक्रिया आहे. तथ्य ही अनेक प्रकारची असू शकतात. उदाहरणार्थ, मूल्ये, संख्या, शब्द, निरीक्षणे किंवा अगदी काही बाबतीत ते गोष्टींचे वर्णन देखील असण्याची शक्यता असते. तेंव्हा निश्चित अशा उद्देशाने गोळा केलेल्या माहितीला 'तथ्य संकलन' असे म्हणतात.

२.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

१. संशोधन म्हणजे काय?

२. समस्या सूत्रणाचा अर्थ सांगा?

३. संशोधन आराखड्याचे प्रकार सांगा?

४. संशोधनात गृहीतकांचे काय महत्व आहे?

५. तथ्य संकलनाची संकल्पना काय आहे?

२. ६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. नवीन ज्ञान प्राप्तीच्या सुव्यवस्थित प्रयत्नातून केलेल्या संशोधन म्हणजे सामाजिक शास्त्रासह अगदी कोणत्याही ज्ञानाच्या शाखेत नवीन तथ्ये आणि तत्वांचा शोध घेण्यासासाठी अस्तित्वात असलेल्या तथ्ये व तत्वांचे पुन्हा पुन्हा परीक्षण करणे होय. असे परीक्षण करण्यासाठी संशोधकर्त्याने वैज्ञानिक व पद्धतशीर पद्धतींचा अवलंब करून चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक असते.

२. गृहीतके म्हणजे वैज्ञानिक पद्धतीची पहिली पायरी असून अध्ययन विषयातील घटनेचे ते संभाव्य स्पष्टीकरण असते. समस्येची संभाव्य उत्तरे ही संशोधनकर्त्याला अध्ययन विषयाच्या कोणत्या तरी पैलूमुळे व अध्ययन विषयाच्या पूर्वज्ञानामुळे सूचतात. अशा उत्तरांचे जेव्हा एखाद्या विधानामध्ये रूपांतर केले जाते तेव्हा असे उत्तर गृहीतक (Hypothesis) बनते.

३. संशोधन आराखड्याचे महत्वाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे -

१) अन्वेषणात्मक किंवा निरुपणात्मक संशोधन आराखडा

२) वर्णनात्मक संशोधन आराखडा

३) निदानात्मक संशोधन आराखडा

४) परीक्षणात्मक संशोधन आराखडा

४. गृहीतके (Hypothesis) किंवा उपकल्पना हा संशोधनासाठी अतिशय महत्वाचा भाग आहे. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रांच्या कोणत्याही विद्याशाखेत संशोधन करीत असताना गृहीतकृत्यांची नितांत आवश्यकता असते. गृहीतकांमुळेच निरीक्षणाला योग्य अशी दिशा मिळते. त्यामुळेच संशोधन कार्याचे विकसन व्यवस्थित पद्धतीने व्हायला मदत होते.

५. तथ्य संकलन ही एक व्यवस्थित व पद्धतशीर पद्धतीने विशिष्ट संशोधन विषयासाठी आवश्यक असणा-या चलांवर माहिती गोळा करण्याची आणि मूल्यमापन प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे संशोधनकर्त्याला आपल्या संशोधन विषयाच्या प्रश्नांची उत्तरे, गृहीतकांची चाचणी आणि परिणामांचे मूल्यांकन करण्यास सक्षम करते.

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१. संशोधन म्हणजे काय? ते सांगून संशोधनाची प्रक्रिया सविस्तर स्पष्ट करा.

२. संशोधनातील समस्यासूत्रणाची प्रक्रिया स्पष्ट करा.

३. संशोधन समस्येच्या अर्थपूर्णतेसाठी आवश्यक अटी कोणत्या? यावर सविस्तर चर्चा करा.

४. गृहीतके म्हणजे काय? ते सांगून गृहीतकांची वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

५. गृहीतकांची निर्मिती प्रक्रिया सविस्तर स्पष्ट करा.

६. संशोधन आराखड्याचा अर्थ सांगून त्याची वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

७. संशोधन आराखड्याचे महत्व विशद करा.

८. संशोधनात तथ्यांचे महत्व सविस्तर विशद करा.

९. तथ्य संकलनाच्या पद्धतींची सविस्तर चर्चा करा.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

१. पाटील, व्ही. बी. (२०१२): संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.

२. भांडारकर, पी. एल. (१९९४): सामाजिक संशोधन पद्धती. हिमालया पब्लिशिंग हाऊस. नवी दिल्ली.

३. जरारे, व्ही. एल. (२००४) : संशोधन प्रणाली, अद्वैत प्रकाशन, अकोलो.

4. Gauba, O. P. (1981): Methods in Social Research Interviewing in Social Research. McGraw Hill. New Delhi.

5. Goode and Hatt. (1968): Research Mothodology in Social Science. Mac Graw Hill Publishing Company. New York.

6. Kothari, C. R. (2004): Research Methodology: Methods and Techaigues. New Age International Publisher. New Delhi.

7. Rao, A. B. (2008): Research Methodology. Excel Books. New Delhi.

❑❑❑

घटक १
कायदेमंडळ

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ इंग्लंडचे कायदेमंडळ – पार्लमेंट

१.२.१.१ हाऊस ऑफ लॉर्डस्

१.२.१.२ हाऊस ऑफ कॉमन्स

१.२.२ अमेरिकन कायदेमंडळ – काँग्रेस

१.२.२.१ सिनेट

१.२.२.२ हाऊस ऑफ रिप्रेंझेटेटिव्ह

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द

१.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

- 'कायदेमंडळ' या घटकाचा इंग्लंड आणि अमेरिका या देशाच्या संदर्भात करणे.
- इंग्लंडचे कायदेमंडळ अर्थात पार्लमेंटची रचना, अधिकार आणि कार्ये समजून घेणे.
- अमेरिकन कायदेमंडळ अर्थात काँग्रेसची रचना, अधिकार आणि कार्ये समजून घेणे.

१.१ प्रास्ताविक

शासनसंस्थेच्या तीन घटकांपैकी प्रथम घटक म्हणून आपण कायदेमंडळाचा उल्लेख करतो. आधुनिक काळात शासनसंस्थेचा कार्यकारीमंडळ हा घटक अधिक शक्तिशाली मानला जातो. असे असले तरी कायदेमंडळ हा घटक अधिक महत्त्वाचा व आवश्यक आहे. कारण कायदेमंडळामध्ये जनतेने निवडून दिलेले प्रतिनिधी असतात. कायदेनिर्मितीच्या प्रक्रियेशी संबंधित असणारा महत्त्वाचा घटक म्हणून कायदेमंडळाकडे पाहिले जाते. कायदेमंडळाला राष्ट्राचा आरसा मानले जाते. ज्या आरशामध्ये जनतेचे खरेखुरे प्रतिबिंब उमटत असते. कायदेमंडळाचे प्रमुख कार्य कायदेनिर्मितीशी संबंधित असते. प्रत्येक देशाचे कायदेमंडळ म्हणजे तेथील जनमताचे,

जनतेच्या इच्छा-आकांक्षाचे प्रतिबिंब उमटविणारे प्रमुख केंद्र होय. कायदेमंडळ नव्या कायद्यांची निर्मिती करणे, जुन्या कायद्यात दुरूस्त्या करणे, कालबाह्य कायदे रद्द करणे इ. कार्ये करीत असते. ज्याप्रमाणे मनुष्याचे हृदय चालू असते तो पर्यंत मनुष्य जिवंत असतो, त्याचप्रमाणे जोपर्यंत कायदेमंडळ कार्य करते तोपर्यंत देश जिवंत राहतो.

प्रस्तुत प्रकरणात इंग्लंड (UK) व अमेरिका (USA) या देशांच्या कायदेमंडळाची मांडणी करणार आहोत. उत्तर आयर्लंड, इंग्लंड, स्कार्टलंड व वेल्स यांना मिळून United Kingdom (UK) असे म्हणतात. 'United Kingdom' म्हणजे 'राजकीयदृष्ट्या एक झालेले राज्य' होय. USA म्हणजे United States of America अर्थात 'अमेरिकन संयुक्त संस्थाने' होय. वरील दोन्ही देशांचे कायदेमंडळ द्विगृही आहे. इंग्लंडच्या कायदेमंडळाचे कनिष्ठ सभागृह 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' आणि वरिष्ठ सभागृह 'हाऊस ऑफ लॉर्डस्' आहे. अमेरिकन काँग्रेसचे कनिष्ठ सभागृह 'हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हज' आणि वरिष्ठ सभागृह 'सिनेट' आहे. इंग्लंडमधील कायदेमंडळाला 'पार्लमेंट' या नावाने ओळखले जाते तर अमेरिकेत कायदेमंडळाला 'काँग्रेस' म्हटले जाते. इंग्लंड व अमेरिका या देशाच्या कायदेमंडळाची रचना, अधिकार व कार्ये पुढीलप्रमाणे सविस्तर पाहूया.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ इंग्लंडचे कायदेमंडळ (The British Parliament)

ब्रिटिश पार्लमेंट हे जगातील सर्व पार्लमेंटस्चे माहेरघर समजण्यात येते. ब्रिटिश पार्लमेंट ही जगातील सर्वात जुनी अशी कायदेविषयक अधिकार प्राप्त संस्था आहे. म्हणूनच ब्रिटिश पार्लमेंटला 'संसदेची जननी' (Mother of Parliaments) म्हणून ओळखले जाते. ब्रिटिश पार्लमेंटचा इतिहास म्हणजे इंग्लंडचा घटनात्मक इतिहासच आहे. ब्रिटिश संसद जगातील सर्वात सामर्थ्यशाली कायदेमंडळ म्हणून ओळखले जाते. डी. लोम यांनी म्हटले की, ''पुरुषाला स्त्री आणि स्त्रीला पुरुष करणे एवढा अपवाद वगळला, तर ब्रिटिश पार्लमेंट सर्व प्रकारचे कायदे करू शकते.'' बर्ले म्हणतात की, ''सर्वशक्तिमान असलेल्या पार्लमेंट शिवाय दुसरे कोणीही इंग्लंडचा नाश करू शकत नाही.''

पार्लमेंट ही ऐतिहासिकदृष्ट्या अतिशय प्राचीन संस्था असून तिची उत्पत्ती नॉर्मन काळातील ग्रेट कौन्सिलमधून झाली. नॉर्मन काळात सरदार, धर्मगुरू, राजाच्या जवळचे नातलग यांचा समावेश राजाला सल्ला देणाऱ्या ग्रेट कौन्सिलमध्ये होता. पुढे सामान्य लोकांचे (नगराचे) प्रतिनिधीही सल्लागार मंडळात बोलावण्यात येऊ लागले. इ. स. १२६५ साली सायमन डी माँटफोर्टने ब्रिटिश कायदेमंडळाची सुरुवात केली. सायमन डी माँटफोर्ट हा 'हाऊस ऑफ कॉमन्स'चा पितामह मानण्यात येतो. इ. स. १२९५ मध्ये पहिल्या एडवर्डने मॉडेल पार्लमेंटची निर्मिती केली व त्यात सामन्यांचे प्रतिनिधी बोलावणे सुरू केले. तेंव्हापासून 'ग्रेट कौन्सिल'ऐवजी 'पार्लमेंट' या शब्दाचा वापर होऊ लागला. 'Parley' या शब्दापासून 'Parliament' हा शब्द तयार झाला. पार्ले म्हणजे 'संभाषण' किंवा 'वाद' करणे. 'वादविवाद' किंवा 'संभाषण' करण्याचे ठिकाण म्हणजे 'पार्लमेंट'. राजा जॉन यांनी प्रथम हा शब्द वापरला. १४ व्या शतकात म्हणजे तिसऱ्या एडवर्डच्या काळात सरदार, धर्मगुरू यांना सामान्य लोकांबरोबर सल्लामसलत करण्यास एकत्र बसणे अप्रशस्त व अप्रतिष्ठेचे वाटू लागले. ते वेगळ्या सभागृहात बसू लागले आणि सामान्य लोकांचे प्रतिनिधीही वेगळ्या सभागृहात बसू लागले. अशा प्रकारे लॉर्ड लोकांचे सभागृह म्हणून 'हाऊस ऑफ लॉर्डस्' बनले आणि छोटे सरदार व सर्वसाधारण लोक यांच्या प्रतिनिधींचे सभागृह

म्हणून 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' अस्तित्वात आले. इंग्लंडमध्ये अशा रीतीने द्विगृही पार्लमेंट निर्माण झाले. जगात सर्वप्रथम इंग्लंडमध्येच द्विगृही कायदेमंडळाचा उदय झाला. त्यामुळे आज रोजी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये राजा, हाऊस ऑफ लॉर्डस् व हाऊस ऑफ कॉमन्स या तिन्हीचा समावेश होतो.

१.२.१.१ हाऊस ऑफ लॉर्डस् (House of Lords)

'हाऊस ऑफ लॉर्डस्' म्हणजेच उमराव सभागृह होय. हे गृह ऐतिहासिक अँग्लो सॅक्सन काळातील 'विद्वान लोकांची परिषद' यातून उदयास आले आहे. नॉर्मन राजांच्या काळी या गृहाने आपले पूर्वीचे नाव बदलून 'मॅग्नम कॉन्सिलियम' हे नाव धारण केले. नंतर सन १३३८ मध्ये या गृहाला 'हाऊस ऑफ लॉर्डस्' हे नाव देण्यात आले व आजही हेच नाव प्रचलित आहे.

रचना (Composition)

उमराव गृह ब्रिटिश संसदेचे वरिष्ठ सभागृह आहे. उमराव गृह हे कायमस्वरूपी सभागृह आहे. आज या सभागृहाची सभासद संख्या सुमारे ११७८ इतकी आहे. हे वंशपरंपरागत सभागृह असून काही अपवाद वगळल्यास या गृहातील सदस्यत्व वंशपरंपरागत असतात. लोकांनी निवडलेला एकही सदस्य येथे नसतो. इ.स. १९५८ पासून उमराव सभागृहात स्त्रीयांना प्रवेश मिळाला. आता बहुसंख्य स्त्रिया उमराव गृहाच्या सदस्या आहेत. या गृहातील पुरुष सदस्यांना 'लॉर्ड' तर स्त्री सदस्यांना 'लेडी' हे उपपद लावण्यात येते. उमराव गृहाच्या सदस्यामध्ये पुढील सात प्रकारच्या सदस्यांचा समावेश केला जातो. उमराव पदाची निर्मिती ही राजपदाचा विशेष अधिकार आहे.

१. **वंशपरंपरागत (Heredity Peers of the United Kingdom)**

इंग्लंड, स्कॉटलंड, ग्रेट ब्रिटन व युनायटेड किंगडममधील वंशपरंपरेने चालत आलेले उमरावपद ज्यांनी इ.स. १९६३ च्या उमरावपद कायद्यान्वये नाकारले नाही असे सर्व उमेदवार उमराव गृहाचे सभासद आहेत. उमराव गृहामध्ये वंशपरंपरागत सदस्यांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे एकूण सदस्य संख्येच्या सुमारे ९० टक्के आहे.

२. **राजघराण्यातील राजपुत्र (Princess of the Royal Blood)**

राजघराण्यातील राजपुत्रांना उमराव गृहाचे सभासदत्व मिळते. हे प्रथम श्रेणीचे सदस्य असतात. यांची संख्या फारच कमी असून हे राजपुत्र उमराव गृहाच्या कामकाजात भाग घेत नाहीत. त्यांची संख्या दोन ते तीन इतकीच असते. राजपुत्र हे क्वचितप्रसंगी अधिवेशनांना उपस्थित राहतात.

३. **स्कॉटलंडचे सभासद (पिअर्स) (Representative Peers of Scotland)**

इंग्लंडच्या राजाने स्कॉटलंडमधील व्यक्तींना पिअर्स ही बहुमानार्थ पदवी बहाल केली आहे, त्या सर्वांना उमराव गृहाचे सदस्यत्व मिळत नाही. इ.स. १७०७ च्या Act of Union with Scotland ह्या कायद्यानुसार फक्त १६ पिअर्सना उमराव गृहाचे सदस्य मिळते. त्यांची निवड स्कॉटलंडचे पीअर्स बहुमताने करतात. त्यांचा कार्यकाल ५ वर्षांचा असतो.

४. आयर्लंडचे प्रातिनिधिक सभासद (पिअर्स) (Representative Peers of Ireland)

ग्रेट ब्रिटन आणि आयर्लंडच्या इ.स. १८०१ च्या कायद्यानुसार (The Act of Union of the Great Britain and Ireland of 1801) २८ उमराव या गृहात निवडून देत असत इ. स. १९२२ मध्ये आयर्लंड स्वतंत्र झाल्यामुळे ब्रिटिश उमराव आयर्लंडचे प्रतिनिधित्व आपोआपच नष्ट झाले.

५. कायदे पंडितांचे प्रतिनिधीत्व (Law Lords)

उमराव गृह हे ग्रेट ब्रिटनचे सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court of Appeal) म्हणून कार्य करते. ज्यांना न्यायदानाच्या कार्याचा अनुभव आहे असे कायदे पंडित उमराव गृहात निवडले जातात. १८८७ च्या ॲपेलेट ज्युरिशडिक्शन ॲक्टनुसार न्यायालयीन कार्य करण्यासाठी ९ कायदेपंडित 'लॉ लॉर्डस' म्हणून निवडले जातात.

६. आध्यात्मिक लॉर्डस् (Spirititual Lords)

आध्यात्मिक क्षेत्रातून २६ सदस्य उमराव गृहात घेतले जातात. आध्यत्मिक लॉर्डस् किंवा धर्मगुरू यांनाही उमराव गृहाचे सदस्यत्व देण्यात येते. यात २ आर्चबिशप आणि २४ बिशप असतात. या २४ बिशपमध्ये ३ जागा लंडन, डरहॅम व मँचेस्टरच्या बिशपांना आणि २१ जागा इंग्लंडच्या चर्चच्या धर्मगुरूकडून ज्येष्ठता तत्त्वानुसार बिशपांना दिल्या जातात.

७. आजीव उमराव (Life Peers and Peeresses)

इ. स. १९५८ च्या आजीव उमरावपद कायद्यानुसार (Life Peerage Act of 1958) नियुक्त करण्यात आलेल्या उमरावांचा यात समावेश होत असतो. या ॲक्टनुसार राणीकडून १० पुरुष व ४ स्त्री आजीव पिअर्स नियुक्त केले जात होते. परंतु उमरावांच्या निर्मितीबाबत राजाला अमर्याद अधिकार दिले. हे उमरावपद आता पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही देण्यात येते.

अशा प्रकारे उमराव गृहाची रचना आहे. या गृहातील बहुतांश सभासद वांशिक सभासद आहेत. सभासद संख्येवर मर्यादा घालण्यात आलेली नसल्याने ती वाढत जाणार हे स्पष्टच आहे.

उमराव गृहाचे अध्यक्ष (Lord Chancellor)

लॉर्ड चान्सलर हा मंत्रिमंडळातील मंत्री उमराव गृहाचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो. उमराव गृहाचा सभापती म्हणून तो काम करतो. त्याची खुर्ची 'लोकरी बैठक' (Woolsack) या नावाने प्रसिद्ध आहे. राजसिंहासनासमोर उमराव गृहाच्या सभापतीची बैठक आहे. पंतप्रधान लॉर्ड चान्सलरच्या नियुक्तीची शिफारस करतो. त्यासाठी त्याला उमरावगृहाचा सल्ला घेण्याचे कारण नाही. लॉर्ड चान्सलर हा या गृहाचा सभासद असतोच असे नाही. त्याची खुर्ची सभागृहाबाहेर आहे असे समजले जात असल्याने कुणीही लॉर्ड चान्सलर म्हणून नेमला जाऊ शकतो. सभापती म्हणून लॉर्ड चान्सलरला फारच थोडे व कमी महत्त्वाचे अधिकार आहेत. तुलनेने कॉमन्स गृहातील सभापतीचे अधिकार प्रभावी व व्यापक आहेत. तो सभेवर नियंत्रण ठेवू शकत नाही. सभागृहात कोणाला भाषण करण्याची परवानगी द्यावी हे तो ठरवू शकत नाही. तो या गृहाचा सभासद असल्यास मतदान करू शकतो. पण निर्णायक मत देण्याचा त्याला अधिकार नाही. सभागृहात त्याला उद्देशून सभासद भाषण करीत नाही, तर 'My Lords' (माझे लॉर्डस् बंधूनो) असा शब्दप्रयोग करून गृहातील सदस्य भाषण करतात. लॉर्ड

चान्सलरच्या गैरहजेरीत उपाध्यक्ष सभागृहाचे कामकाज पाहतो. उपाध्यक्षाची निवड राजपदाकडून किंवा उमराव गृहाकडून होते. लॉर्ड चान्सलर हा न्याय आयोगाचा अध्यक्ष (Chairman of the Judicial Committee) आणि तो राजपदाचा कायदेशीर सल्लागार असतो. यानुसार त्याला पुढील अधिकार उपभोगता येतात.

१. लॉर्ड चान्सलरच्या शिफारशीनुसार राजपदाकडून उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नियुक्ती केली जाते.

२. तो कनिष्ठ न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नियुक्ती करतो. शांततेसाठी न्यायाधीशांची नियुक्ती करणे ही त्याची जबाबदारी आहे.

३. शांततेसाठी न्यायाधीश व कनिष्ठ न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची बडतर्फी तोच करतो.

४. करार, घोषणा, तह यांच्यावर तो राजपदाच्या वतीने मोहर लावतो.

५. जेव्हा सभागृह न्यायालयाचे काम करते तेव्हा तो अध्यक्ष म्हणून काम करतो.

६. इ. स. १९२५ च्या कायद्यानुसार तो न्यायपालिकेवर देखरेख, नियंत्रण ठेवतो.

७. सभागृहासमोर तो राजपदाचे अभिभाषण करतो.

गणसंख्या (Quorum)

उमराव गृहाची सभासद संख्या सुमारे ११७८ आहे. परंतु उमराव गृहाचे कामकाज सुरू करण्यासाठी फक्त तीन सभासदांच्या उपस्थितीची आवश्यकता असते. एखाद्या विधेयकाला मंजुरी द्यावयाची असल्यास ३० सभासद उपस्थित असावे लागतात. उमराव सभा हे स्थायी सभागृह आहे. जगातील कायदेमंडळाच्या सभागृहांमध्ये सर्वात अधिक सभासद संख्या असलेले हे सभागृह आहे. परंतु अधिवेशनाच्या काळात सुमारे १०० सभासद उपस्थित असतात. त्यापैकी फक्त ५०-६० सभासदच सभागृहाच्या कामकाजात लक्ष घालतात. लॉर्ड सॅम्युअल म्हणतात की, ''जर सर्वच सभासद अधिवेशनाला उपस्थित राहू शकतील तर हे गृहच नष्ट होईल. जगात हेच गृह असे आहे की जे त्यातील बहुसंख्य सभासदांच्या अनुपस्थितीमुळे कार्यक्षम राहू शकते.''

उमरावगृहाचे अधिकार आणि कार्ये

(Powers and Functions of the House of Lords)

उमराव गृहाचे अधिकार सतत बदलत आले आहेत. इ. स. १९११ पूर्वी या गृहाचे अधिकार हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या अधिकारापेक्षाही जास्त होते. पण लोकशाहीच्या विकासाबरोबर त्याचे अधिकार हळूहळू कमी करण्यात आले. सध्या उमराव गृहापेक्षा हाऊस ऑफ कॉमन्स सभागृह प्रभावशाली बनलेले आहे. इ. स. १९११ व १९४९ च्या संसद कायद्यांनी उमराव गृहाचे अधिकार अतिशय मर्यादित करण्यात आले आहेत. आज उमराव गृह दुसरे सभागृह नाही तर दुसऱ्या दर्जाचे सभागृह झाले आहे. उमराव गृहाचे अधिकार स्पष्ट करण्यापूर्वी इ. स. १९११ व १९४९ च्या कायद्यात उमराव गृहासंबंधी असलेल्या तरतुदी पाहणे आवश्यक ठरते. इ.स. १९११ चा कायदा लिबरल पक्षाच्या काळात व इ.स. १९४९ चा कायदा मजूर पक्षाच्या काळात मंजूर झाला.

इ.स. १९११ च्या पार्लमेंट ॲक्टने केलेल्या तरतुदी

१. हाऊस ऑफ कॉमन्सने मंजूर केलेले अर्थविधेयक उमराव गृहाकडे पाठविल्यानंतर उमराव गृहाने एक महिन्याच्या आत मंजुरी दिली पाहिजे. जर विलंब केल्यास उमराव गृहाच्या मान्यतेशिवाय कॉमन्सगृह ते विधेयक राज्यप्रमुखांच्या मंजुरीसाठी पाठवू शकेल.

२. एखादे विधेयक अर्थविधेयक आहे किंवा नाही याबाबत मतभेद निर्माण झाल्यास त्याबाबतीत अंतिम निर्णय देण्याचा अधिकार हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या सभापतीला देण्यात आला आहे.

३. एखादे सामान्य विधेयक (Ordinary Bill) हाऊस ऑफ कॉमन्सने सलग तीन अधिवेशनात मंजूर केले व उमराव गृहाने ते तिन्ही वेळेस नामंजूर केले तर ते हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये तिसऱ्यांदा मंजूर झाल्यानंतर राज्यप्रमुखांच्या मंजुरीसाठी थेट पाठविण्यात येईल.

४. हाऊस ऑफ कॉमन्सचा कार्यकाल ७ वर्षांऐवजी ५ वर्षांचा करण्याविषयी तरतूद करण्यात आली.

इ. स. १९४९ पार्लमेंटचा विधिनियम

इ. स. १९४९च्या विधिनियमाने अशी तरतूद केली की, एखादे विधेयक हाऊस ऑफ कॉमन्सने सलग दोन अधिवेशनात मंजूर केले व लॉर्डसनी ते फेटाळले तर ते दुसऱ्यांदा मंजूर झाल्यानंतर राज्यप्रमुखाच्या मंजुरीसाठी पाठविण्यात येईल. राज्यप्रमुखाने मंजुरी दिल्यानंतर त्याचे कायद्यात रूपांतर होईल. तसेच उमराव गृहाचा सामान्य विधेयकांना विलंब लावण्याचा कालावधी दोन वर्षांवरून एक वर्षाचा करण्यात आला.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, उमराव गृहाला कायदेविषयक क्षेत्रात काहीही महत्त्व राहिलेले नाही. एकेकाळी हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या बरोबरीने समान सत्ता वापरणारे उमराव गृह आता दुर्बल बनले आहे. तरीही आज उमराव गृहाला काही अधिकार आहेत ते अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. कायदेविषयक अधिकार (Legislative Powers)

अर्थविधेयक सोडून इतर कोणत्याही विधेयकाची सुरुवात उमराव गृहात होऊ शकते. अनेक वेळा सामान्य विधेयक उमराव गृहाने प्रथम मंजूर करून खूप चांगले कार्य केले आहे. तसेच हाऊस ऑफ कॉमन्सने प्रथम मंजूर केलेल्या सामान्य विधेयकावर उमराव गृह विचारविनिमय करू शकते. तसेच त्यामध्ये दुरूस्त्याही करू शकते. परंतु विधेयकाच्या अंतिम निर्णयाचा अधिकार कॉमन्स सभागृहाला आहे.

इ.स. १९११ व १९४९ च्या कायद्यानुसार असे ठरविण्यात आले की उमराव गृह सामान्य विधेयकाला केवळ एकवेळा नामंजूर करू शकते व एक वर्षापर्यंत रोखू शकते. जर उमराव सभेने नामंजूर केलेले विधेयक हाऊस ऑफ कॉमन्सने पुन्हा मंजूर केले असेल आणि एक वर्षाचा कालावधी संपला असेल तर उमराव सभागृहाच्या मंजुरीची आवश्यकता लागत नाही. म्हणून रॅम्से म्यूर म्हणतो की, ''आज उमराव गृहाची स्थिती पुनर्विचार करणारे किंवा उशीर लावणारे सभागृह अशी झाली आहे.''

यावरून असे दिसून येते की उमराव गृहाचे कायदेविषयक अधिकार हाऊस ऑफ कॉमन्सने मंजूर केलेल्या विधेयकावर पुन्हा विचार करणे व त्यामध्ये काही दुरूस्ती सुचविणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित झाले आहेत. कोणतीही महत्त्वाची विधेयके आता उमराव गृहामध्ये प्रथम मांडली जात नाहीत. अर्थात आधुनिक काळात हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या कामाचा व्याप अतिशय वाढला असल्यामुळे उमराव गृहाच्या कार्यालाही महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या सभागृहात होणारी चर्चाही उच्च दर्जाची असल्याने ती हाऊस ऑफ कॉमन्सला मार्गदर्शक ठरत असते. उमराव गृह आपल्या विचारांद्वारे शासन व जनतेला प्रभावित करू शकते.

२. कार्यकारी अधिकार (Executive Powers)

उमराव गृहाचे सदस्य प्रशासनातील कोणत्याही विषयासंबंधी सरकारला प्रश्न विचारून माहिती मिळवू शकतात. तसेच सरकारचे धोरण आणि कारभार यासंबंधी चर्चा करण्याचा अधिकार उमराव गृहाला आहे. मंत्रिमंडळातील काही मंत्री हे उमराव गृहामधून घेतलेले असतात. या सभागृहाचा सभापती लॉर्ड चान्सलर हा मंत्रिमंडळाचाही सदस्य असतो. परंतु उमराव गृहाला कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने महत्त्व नाही. उमराव गृहात मंत्रिमंडळाच्या कारभारावर टीका केली जाते. उमराव गृहाला मंत्रिमंडळ हे जबाबदार नसून ते हाऊस ऑफ कॉमन्सला जबाबदार असते. कारण या गृहामध्ये व्यक्त करण्यात आलेली इच्छा ही जनतेची इच्छा मानली जात नाही. इ. स. १९२३ पूर्वी संसदेच्या कोणत्याही गृहाच्या सभासदाला पंतप्रधान करण्यात येत असे. पण १९२३ नंतर पंतप्रधान हाऊस ऑफ कॉमन्समधून घेण्याची प्रथा सुरू झाली; ती आजही अस्तित्वात आहे.

३. आर्थिक अधिकार (Financial Powers)

अर्थविधेयक सर्वप्रथम हाऊस ऑफ कॉमन्स सभागृहात मांडले जाते. परंतु कॉमन्सने मंजूर केलेले अर्थविधेयक उमराव गृहाच्या संमतीसाठी पाठविलेच पाहिजे असा नियम आहे. परंतु उमराव गृह अर्थविधेयकाला केवळ एक महिन्यापर्यंत रोखू शकते. अर्थात अर्थविधेयकामध्ये उमराव गृह काही दुरूस्त्या करू शकते किंवा त्या संदर्भात काही शिफारशी किंवा सूचना करू शकते. परंतु त्यांचा स्वीकार करावयाचा की नाही हे हाऊस ऑफ कॉमन्स गृहाच्या इच्छेवर अवलंबून असते. एखादे विधेयक हे धनविधेयक आहे किंवा नाही हे ठरविण्याचा अधिकार उमराव गृहाला नसून हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या अध्यक्षाला आहे.

इ.स. १९११ च्या कायद्याने उमराव गृहाचे आर्थिक अधिकार कमी केले. आज आर्थिक बाबतीत उमराव गृहाचे अधिकार अगदी नगण्य आहेत.

४. न्यायविषयक अधिकार (Judicial Powers)

उमराव गृहाला न्यायविषयक कार्याच्या दृष्टीने महत्त्व आहे. उमराव गृह इंग्लंडचे सर्वोच्च न्यायालय आणि अंतिम निर्णय देणारे न्यायालय आहे. तसेच हाऊस ऑफ कॉमन्सने त्याच्याकडे दाखल केलेले महाभियोग खटले चालविणे हे देखील या सभागृहाचे काम आहे. परंतु या कामात या सभागृहाचे सर्वच सभासद भाग घेत नाहीत. या कामासाठी ९ लॉ लॉर्डस् उमराव गृहात असतात. तसेच ज्या सभासदांना या कार्याचा अनुभव असतो ते या कामाच्या वेळेस उपस्थित राहू शकतात. 'लॉर्डचे न्यायालय' बनून उमराव सभेने दिलेला न्यायालयीन निर्णय हा अंतिम निर्णय असतो. ह्या गृहाने दिलेल्या निर्णयाला अपील करता येत नाही.

५. उमराव गृहाच्या सदस्यांचे विशेषाधिकार

१. उमराव गृहाचे सदस्य वैयक्तिकरित्या राजाला भेटून सार्वजनिक हिताच्या गोष्टीबाबत विचारविनिमय करू शकतात.

२. या सभागृहाच्या सदस्यावर देशद्रोहाचा किंवा इतर कोणता आरोप असल्यास त्यासंबंधी चौकशी करण्याचा अधिकार उमराव गृहालाच देण्यात आला आहे.

३. नवीन लॉर्डस्ची निर्मिती करण्यासंबंधीचे विधेयक प्रथम उमराव गृहातच मांडण्यात येते.

४. वंशपरंपरागत उमरावाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या ज्येष्ठ मुलाला उमराव पद मिळत असते.

५. लॉर्डस्‌ना भाषण स्वातंत्र्याचा अधिकार आहे.

६. संसदेचे अधिवेशन चालू असल्याच्या काळात त्यांना अटक करता येत नाही.

७. त्यांना संसदेने बहुमताने घेतलेल्या निर्णयासंबंधी विरोध करण्याचा अधिकार आहे.

८. संसद अधिवेशन काळात तसेच अधिवेशन संपल्यानंतरही आपल्या विशेषाधिकारांचा वापर सदस्य करीत असतात.

उमराव गृहाचे मूल्यमापन (Evaluation of the House of Lords)

उमराव गृहाच्या कार्यपद्धतीचा विचार केल्यास हे गृह फार शक्तिशाली व प्रभावी आहे असे दिसत नाही. सध्या १९७८ सभासद संख्या असलेल्या गृहाचे कामकाज सुरू करण्यासाठी फक्त तीनच सभासद असावेत अशी अपेक्षा आहे. विधेयकाला संमती देण्यास किमान ३० सभासद असावे लागतात. साधारणतः १०० च्या जवळपास उमराव हजर असतात व त्यापैकी फारच थोडे कामकाजात सहभागी होतात. भूतपूर्व पंतप्रधान चर्चिल म्हणतात, ''लॉर्डस्‌ गृह अप्रातिनिधिक, अनुत्तरदायी व अनुपस्थित संस्था आहे.'' (Unrepresentative, Irresponsible, Absentee) प्रो. लास्कीही लॉर्ड सभेला अनावश्यक आणि निरुपयोगी संस्था म्हणतात. ते दुर्बल आहे म्हणूनच टिकून आहे. मन्रो यांनी म्हटल्याप्रमाणे ''उमराव गृहाचे शक्ती त्याच्या दुर्बलतेत सामावलेली आहे.'' लॉर्ड सॅम्युअल म्हणतात, ''सर्वच सभासद हजर राहतील तर गृहाचे कामकाज शक्य नाही. बहुसंख्य सभासदांच्या अनुपस्थितीमुळेच कार्य करू शकणारे जगातील एकमेव सभागृह म्हणजे उमराव गृह होय.''

उमराव गृहाची रचना बदलण्याच्या दृष्टीने आत्तापर्यंत अनेकवेळा विचारविनिमय करण्यात आला आहे. पूर्वी या गृहाची सत्ता हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या बरोबर होती. कुणाचेही प्रतिनिधित्व न करणाऱ्या वंशपरंपरागत गृहाला प्रातिनिधिक गृहाच्या बरोबरीने सत्ता देणे योग्य नव्हते. इ.स. १९११ व १९४९ च्या विधिनियमाने उमराव गृहाची सत्ता कमी करण्यात आली. सत्ता कमी केल्यामुळे विधिविषयक व आर्थिक क्षेत्रातील या गृहाचे महत्त्व नष्ट झाले. जनतेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या मार्गात अडथळे निर्माण करण्याचे सामर्थ्य या गृहात राहिलेले नाही. आधुनिक प्रगत लोकशाही अशा हितसंबंधावर आघात करते. म्हणून उमराव गृहात जनमताचे प्रतिबिंब पडू शकत नाही. लोकांच्या बदलत्या अपेक्षा व आकांक्षा यानुसार उमराव गृहाची रचना व कार्य होऊ शकत नाही. फ्रेंच लेखक ॲबे स्युयी याने म्हटले आहे की, ''जर द्वितीय गृह प्रथम गृहाशी सहमत असेल तर ते निरुपयोगी ठरते व जर विरोधी असेल तर ते धोकादायक ठरते.'' या विचारानुसार ब्रिटिश उमराव गृहाचे समर्थन न करता येणे कठीण आहे.

सर्वसामान्य ब्रिटिश जनता परंपराप्रिय वृत्तीची असल्यामुळे उमराव गृहासारख्या ऐतिहासिक संस्थेचे अस्तित्व कायम रहावे असे वाटते. उमराव गृहाच्या सुधारणा घडवून आणण्याच्या प्रश्नावर आत्तापर्यंत अनेक समित्यांनी विचार केला आहे. त्यामध्ये लॉर्ड ब्राईस योजना, लॉर्ड सॅलिसबर योजना यांचा प्रामुख्याने विचार करता येईल. या विविध योजनांचा मुख्य आशय पुढीलप्रमाणे आहे.

लॉर्ड ब्राईस समितीने लॉर्ड सभागृहाच्या बाबतीत खालील शिफारशी केल्या आहेत.

१. हाऊस ऑफ लॉर्डस्‌ची सदस्य संख्या कमी करण्यात यावी. ब्राईस समितीने ही संख्या ३२७ बंद करण्यात यावी.

२. उमराव पद परंपरागत पद्धतीने बहाल करण्याची पद्धती ही लोकशाही तत्त्वविरोधी असल्यामुळे ती बंद करण्यात यावी.

३. या सभागृहातील काही सदस्य निर्वाचित असावेत.

४. सदस्यांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी सदस्यांना काही वेतन देण्यात यावे.

५. या सभागृहात सामान्य जनतेला व मध्यम वर्गालाही प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे.

६. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनाही या गृहाचे सदस्यत्व मिळावे.

७. आपल्या कामाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्याचे सभासदत्व रद्द करावे.

उमराव गृह शक्तिहीन असले तरी ते पूर्णपणे निरुपयोगी आहे असे मात्र नाही. या गृहाला केवळ विलंब लावण्याची सत्ता (Decaying Power) आहे. द्वितीय गृहाला अशी सत्ता असावी लागते. कारण प्रथम गृहाकडून घाईने, भावनेच्या भरात विधेयके मंजूर केली जाण्याची शक्यता असते. द्वितीय सभागृहामध्ये त्यावर फेरविचार होऊन त्यातील दोषांची चर्चा होते. लोकमत आजमावण्यास द्वितीय सभागृह उपयुक्त ठरते. उमराव गृहामध्ये अनुभवी, ज्ञानसंपन्न, महान व्यक्तिमत्त्व लाभलेले आणि आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे सदस्य असतात. या सदस्यांचा ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा देशाच्या दृष्टीने निश्चितच लाभ होतो. आधुनिक काळात कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेमुळे कायदेमंडळाच्या कामाचा व्याप प्रचंड प्रमाणावर वाढला आहे. अशावेळी हाऊस ऑफ कॉमन्सला त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी उमराव गृहाची आवश्यकता भासते. लोकशाहीमध्ये कायदेमंडळाच्या द्वितीय सभागृहाची नेहमीच आवश्यकता असते. जगातील बहुतेक लोकशाही देशातील कायदेमंडळ द्विगृहीच आहेत. प्रथम सभागृहाच्या हुकूमशाही वृत्तीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी द्वितीय सभागृह उपयुक्त ठरते. उमराव हे राजकारणापासून, राजकीय सत्तास्पर्धेपासून अलिप्त असतात. राजकारणापासून अलग असणाऱ्या तज्ञांना द्वितीय सभागृहात प्रतिनिधित्व देता येते.

अशा प्रकारे उमराव गृह इंग्लंडच्या राष्ट्रीय जीवनात महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत असल्याने त्याचे अस्तित्व कायम राहणे आवश्यक आहे असे ब्रिटिश जनतेला वाटते. उमराव गृह हे द्वितीय गृह सत्तेच्या दृष्टीने दुय्यम असले तरी निरुपयोगी मात्र ठरले नाही.

१.२.१.२ हाऊस ऑफ कॉमन्स (House of Commons)

ब्रिटिश संसदेतील 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' हे कनिष्ठ सभागृह आहे. या गृहाचे सभासद लोकांकडून प्रत्यक्षपणे निवडून आलेले असतात. त्याला 'सामान्यांचे सभागृह' असेही संबोधले जाते. 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' हेच संसदेचे प्रमुख व सामर्थ्यशाली सभागृह आहे. सुरुवातीच्या काळात 'हाऊस ऑफ लॉर्डस्‌' हे 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' पेक्षा जास्त अधिकारसंपन्न सभागृह होते. पण लोकशाहीच्या विकासाबरोबर हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या अधिकारात वाढ होत गेली आणि ते हाऊस ऑफ लॉर्डस्‌ पेक्षाही सामर्थ्यवान बनले. कॉमन्स गृह हे ब्रिटिश संसदेचे कनिष्ठ गृह असले तरी ते अधिकाराच्या दृष्टीने ते प्रथम सभागृह आहे. कॉमन्स गृहालाच संसद मानले

जाते. त्याचे अधिकार व्यापक व विस्तृत बनले आहेत. न्यूमन म्हणतो की, 'संसदेचे सार्वभौमत्व कॉमन्स गृहात वास करते.' (Sovereighty of The Parliament resides in the House of Commons)

रचना (Composition)

हाऊस ऑफ कॉमन्स हे निर्वाचित प्रतिनिधींचे सभागृह आहे. या गृहाचे सभासद लोकांकडून प्रत्यक्षपणे निर्वाचित केले जातात. सामान्यतः ७५,००० लोकसंख्येला एक प्रतिनिधी यानुसार मतदार संघ निर्माण केले जातात. हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या संख्येत वेळोवेळी बदल होत आले आहेत. सध्या सभासद संख्या ६५० इतकी आहे.

इ. स. १९४९ च्या लोकप्रतिनिधीत्वाच्या कायद्यानुसार हाऊस ऑफ कॉमन्सची निवडणूक घेतली जाते. एक प्रतिनिधी प्रादेशिक मतदार संघातून प्रौढ मताधिकार तत्त्वानुसार गुप्त मतदान पद्धतीने निवडणूक होत असते. प्रत्येक १८ वर्षांवरील स्त्री-पुरुषाला मतदानाचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. ज्या उमेदवाराला सर्वात जास्त मते मिळतात तो निवडून आल्याचे जाहीर करण्यात येते.

जूलै, २०२४ मध्ये झालेल्या निवडणुकीत मजूर (लेबर) पक्षाला ६५० जागांपैकी ४११ जागी विजय मिळून या सभागृहात बहुमत प्राप्त झाले आणि केर स्टारमर हे पंतप्रधान झाले. जूलै २०२६ मध्ये अँड बर्नहॅम यांची पंतप्रधान म्हणून निवड करण्यात आली.

पात्रता (Qualifications)

हाऊस ऑफ कॉमन्सची निवडणूक लढविणारा उमेदवार पुढील अटी पूर्ण करणारा असावा.

१. तो इंग्लंडचा नागरिक असावा.
२. तो ज्या निर्वाचन क्षेत्रातून निवडणुकीस उभा राहणार आहे त्या निर्वाचन क्षेत्रातील मतदार यादीत त्याचे नाव असावे.
३. त्याच्या वयाला २१ वर्षे पूर्ण झालेली असली पाहिजेत.

उमेदवाराची अपात्रता (Disqualification of Membership)

पुढील प्रकारच्या व्यक्तींना निवडणूक लढविण्यास अपात्र ठरविण्यात आले आहे.

१. तो इंग्लंड, स्कॉटलंडचे उमराव व आयर्लंडचे निर्वाचित उमराव असेल तर
२. गुन्हेगार, दिवाळखोर किंवा वेडसर व्यक्ती.
३. इंग्लंड, स्कॉटलंड व रोमन चर्चचे धर्मोपदेशक.
४. राजपदाचे वरिष्ठ अधिकारी, सनदी नोकर व न्यायाधीश.

कार्यकाल (Tenure)

१९११ च्या कायद्याने सभागृहाचा कार्यकाळ ५ वर्षांचा करण्यात आला. ५ वर्षांचा कालावधी पूर्ण होण्या-अगोदरही राजा व पंतप्रधानाच्या सल्ल्यावरून संसद बरखास्त करू शकतो. तसेच युद्ध परिस्थितीत आणिबाणीच्या प्रसंगी हा कार्यकाल वाढविलाही जाऊ शकतो. इ.स. १९२२, १९२३, १९२४ मध्ये प्रत्येक

वर्षी निवडणुका घेण्यात आल्या. या तसेच इ.स. १९३५ च्या निवडणुकीनंतर इ.स. १९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. त्यामुळे युद्ध संपेपर्यंत निवडणुका पुढे ढकलण्यात आल्या आणि इ.स. १९४५ साली निवडणुका घेण्यात आल्या.

अधिवेशन (Session)

हाऊस ऑफ कॉमन्सचे अधिवेशन वर्षांतून कमीतकमी एकदा तरी झाले पाहिजे असा संकेत आहे. पण सामान्यतः वर्षातून दोन अधिवेशने भरत असून पहिले अधिवेशन नोव्हेंबर महिन्यात व दुसरे अधिवेशन जानेवारी महिन्यात सुरू होऊन जुलैपर्यंत चालते. दर शनिवारी व रविवारी कामकाज बंद असते. सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर दोन आठवड्याने नवीन संसदेचे पहिले अधिवेशन बोलविले जाते.

सभासदांचे विशेषाधिकार

उमराव गृह सदस्यांप्रमाणे कॉमन्स गृहाच्या सदस्यांना संसदीय विशेषाधिकार आहेत. ते पुढीलप्रमाणे :

१. कॉमन्स गृहाच्या सदस्यांना संपूर्ण भाषण स्वातंत्र्य असते व त्याने केलेल्या भाषणाबद्दल कोणत्याही न्यायालयात दाद मागता येत नाही.
२. सभासदांना अधिवेशनाच्या काळात आणि अधिवेशनाच्या आधी व नंतर ४० दिवस अटक करता येत नाही.
३. कॉमन्स गृहाचे सदस्य सभापतीमार्फत राजपदाशी संपर्क ठेऊ शकतात.
४. कॉमन्स सभागृहाचे सदस्य सभागृहाच्या कामकाजासंबंधीचे नियम बनवू शकतात.
५. सभागृहाचा हक्कभंग करणाऱ्या व्यक्तीला शिक्षा करण्याचा अधिकार या गृहाला आहे.

गणसंख्या (Quorum)

कॉमन्स गृहाचे कामकाज सुरू करण्यासाठी किमान ४० सदस्यांची उपस्थिती आवश्यक असते.

वेतन (Salary)

हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या सभासदांना संसदेने ठरविलेले वेतन व भत्ते दिले जातात. याशिवाय रेल्वेने प्रवास करण्याची सुविधा मिळते. सध्या कॉमन्स गृहाच्या सदस्याला दरवर्षी ९५,५९९ पौंड वेतन भत्ता मिळतो. कॉमन्स गृहाच्या सदस्यांना कार्यक्षमतेने संसदीय कार्य करता यावे यासाठी वार्षिक वेतन व भत्ता देण्यात येतो.

सभासदत्व रद्द प्रक्रिया (Terminating Membership)

कॉमन्स गृहाच्या सभासदांना राजीनामा देता येत नाही. निवडून आल्यानंतर सभागृहाचे विसर्जन होईपर्यंत सदस्याने त्या जागेवर असले पाहिजे असे बंधन घालण्यात आले. आजही तो नियम तसाच आहे. परंतु सरकारी नोकरी स्वीकारण्यासाठी आपल्या सभासदत्वाचा त्याग करण्याची सवलत कायद्याने दिली आहे. कॉमन्स गृहाला असलेल्या प्रतिष्ठेमुळे सभासदत्वाचा त्याग कोणीही करत नाही.

हाऊस ऑफ कॉमन्सचा सभापती (The Speaker of House of Commons)

हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या अध्यक्षाला 'सभापती' (The Speaker) असे म्हणतात. कॉमन्स गृहातील प्रमुख अधिकारी म्हणजे सभापती होय. सभापतीचे पद इ.स. १३७७ पासून अस्तित्वात येऊन त्याचा दर्जा, स्वरूप, अधिकार व कार्ये विकसित होत आली आहेत. पूर्वी राजा सभापतीची निवड करीत असे व कॉमन्स गृह या निवडीला मान्यता देत असे. परंतु आता कॉमन्स गृहाला सभापती निवडण्याचा अधिकार आहे. पंतप्रधान विरोधी पक्षाशी विचारविनिमय करून सर्वांना मान्य होईल अशा सभासदाचे नाव सुचवितो. या निवडीला राजाची संमती घ्यावी लागते. एकदा सभापती झालेल्या व्यक्तीला तिची इच्छा असेपर्यंत निवडून देण्याची प्रथा आहे. सभापती होण्यासाठी कॉमन्स गृहाचे सभासदत्व आवश्यक आहे. सभापती ज्या मतदारसंघातून निवडणुकीला उभा राहतो तेथून त्याच्या विरोधात दुसरा कोणीही निवडणूक लढवायची नाही अशी परंपरा अविकसित झाली आहे.

सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर अस्तित्वात आलेले नवीन कॉमन्स गृह सर्वप्रथम सभापतीची निवड करते. पूर्वीच्या सभापतीची फेरनिवड करण्याच्या प्रथेमुळे 'एकदा सभापती तो कायमचा सभापती' (Once a Speaker, Always a Speaker) अशी परिस्थिती आहे. अर्थात अलीकडील काळात सभापती विरुद्ध निवडणूक लढविल्याची काही उदाहरणे आहेत पण मतदारांनी सभापती विरुद्ध उमेदवाराला बहुमताने नाकारले आहे. राजा व कॉमन्स गृह यांच्यात तडजोड सामंज्यस निर्माण करणारा तो महत्त्वाचा दुवा म्हणून कार्य करीत असतो.

सभापतीचे वेतन (Salary of the Speaker)

सभापतीला वार्षिक वेतन, भत्ता व राहण्यासाठी मोफत सरकारी निवासस्थान मिळते. तो निवृत्त झाल्यानंतर त्याला उमरावपद व निवृत्तीवेतन देण्यात येते. सन्मानाच्या दृष्टीने तो राष्ट्राच्या सातव्या क्रमांकाचा नागरिक मानला जातो. हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये सभापतीला फार महत्त्वाचे व मानाचे स्थान आहे.

सभापतींचे अधिकार आणि कार्ये (Powers and Functions of the Speaker)

सभापतीला पुढील महत्त्वाची कामे करावी लागतात.

१. कॉमन्स गृहाचे अध्यक्षपद स्वीकारणे, सभागृहात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे, सभागृहात शिस्त राखणे.

२. हाऊस ऑफ कॉमन्सला मार्गदर्शन करणे, सभेचे कामकाज नियमानुसार चालविणे, नियमांचा अर्थ लावणे, ते स्पष्ट करणे व त्यांची कार्यवाही करणे.

३. कॉमन्स गृहाच्या कामकाजासंबंधी काही विवाद झाल्यास त्यावर निर्णय देणे.

४. सभेमध्ये सूचना, ठराव, दुरूस्त्या स्वीकारणे व मताला टाकणे आणि निर्णय जाहीर करणे.

५. एखाद्या विधेयकावर समान मते पडल्यास 'निर्णायक मत' देण्याचा अधिकार सभापतीला आहे.

६. एखादे विधेयक धनविधेयक आहे की नाही याबाबत निर्णय देणे.

७. सभागृहाच्या विविध समित्यावर सभासद नेमणे.

८. सरकारी किंवा विरोधी पक्षाच्या दडपणापासून तो सभासदांच्या हक्कांचे रक्षण करतो.

९. शिस्तभंग करणाऱ्या सभासदावर कारवाई करतो. नियमानुसार न वागणाऱ्या सभासदांचे सदस्यत्व स्थगित करण्याचा किंवा निलंबनाचा अधिकार सभापतीला आहे. त्यांना सभागृह सोडून जाण्यास सांगतात.

१०. सभागृहाचे कामकाज नियमानुसार चालविणे अशक्य झाल्यास सभागृहाचे कामकाज तहकूब- स्थगित करण्याचा अधिकार आहे.

११. सभापतीचा सर्व सभासद आदर करतात व सर्व चर्चा, भाषणे व प्रश्न त्याला उद्देशून सुरू करतात.

१२. कॉमन्सच्या सभासदाकडून मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांना प्रश्न विचारण्यास परवानगी देणे.

अशा प्रकारे सभापतीला वरील विविध कार्ये करावी लागतात.

राजा, उमराव आणि इतर सत्ताधारी यांच्याशी असणाऱ्या संबंधात सभापती हा कॉमन्सगृहाचा प्रवक्ता आहे. सर्व समारंभप्रसंगी तो कॉमन्स गृहाचे प्रतिनिधित्व करतो. सभापतीपद हे अतिशय आदराचे व प्रतिष्ठेचे आहे. हर्बर्ट मॉरिसनच्या तत्त्वानुसार, ''सभापती हा ब्रिटिश जनतेच्या दृष्टीने त्यांच्या स्वातंत्र्याचा संरक्षक असतो. भाषणस्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य हे खऱ्या लोकशाहीचे आधारस्तंभ होत व याच स्वातंत्र्याचे तो कॉमन्स गृहात संरक्षण करतो. वरील अधिकारांचे रक्षण कॉमन्स गृहात सभापतीकडून झाले नाही तर जनतेच्या अधिकारांचे रक्षण गृहांतून किंवा इतर संस्थांतून होणे शक्य होणार नाही.'' म्हणून ब्रिटिश जनता सभापतीच्या कार्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान देते व तिच्या मनात सभापतीसंबंधी यांचे सर्वोच्च पद प्राप्त झाले आहे. ब्रिटिश सभापतीचे कार्य न्यायाधीशासारखे आहे.

हाऊस ऑफ कॉमन्सचे अधिकार आणि कार्ये (Powers and Function of the House of Commons)

कायदेविषयक, आर्थिक, कार्यकारी विषयक असे आधुनिक काळात व्यापक अधिकार या गृहाला प्राप्त झाले आहेत. संसदेचे सार्वभौमत्व म्हणजे हाऊस ऑफ कॉमन्सचे सार्वभौमत्व होय. उमराव गृहाच्या तुलनेत अनेक बाबतीत कॉमन्स गृहाला अधिकाराच्या दृष्टीने वरिष्ठ स्थान देण्यात आले आहे. कॉमन्स गृहाच्या अधिकार व कार्याची विभागणी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. कायदेविषयक अधिकार (Legislative Powers)

ब्रिटनमध्ये कायदेनिर्मितीचे कार्य संसदेची दोन्ही सभागृह व राजा यांच्याकडे आहे. इंग्लंडमध्ये कायदा निर्मितीची क्रिया 'King-in-Parliament' अशी आहे. कायदे निर्मिती केवळ कॉमन्स गृह करीत नसून त्याबरोबर उमराव गृह व राजा यांचीही त्यासाठी मान्यता आवश्यक आहे. उमराव गृहाप्रमाणे कॉमन्स गृहही कायदे निर्माण करणारी सार्वभौम संस्था आहे. ब्रिटिश राज्यघटना लवचिक असल्यामुळे एकाच अधिवेशनात 'सामान्य कायदा' तसेच 'घटनात्मक कायदा' तयार करता येतो. त्यात भेद केलेला नसतो. ते तयार करण्याच्या बाबतीत कॉमन्सचे वर्चस्व असते. कायदेनिर्मितीची प्रक्रिया उमराव गृह व राजाच्या संमतीशिवाय पूर्ण होऊ शकत नसली तरी त्या दोघांना विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर करण्यास विलंब लावण्याखेरीज दुसरे काहीच करता येत नाही. कॉमन्स गृहाच्या इच्छेनुसारच विधेयकाचे स्वरूप व त्यातील दुरूस्त्या केल्या जातात. परंतु दुसऱ्यांदा संमत केल्यास राजाला त्या विधेयकाला मान्यता द्यावीच लागते.

कॉमन्स गृहाकडे कायदेनिर्मितीचा अधिकार असला तरी प्रत्यक्षात विधेयक तयार करणे, सभागृहापुढे मांडणे, त्यावर धोरण काय आहे याची चर्चा करणे या सर्व गोष्टी मंत्रिमंडळ करीत असते. कॉमन्स गृह त्याला मान्यता देते. कारण मंत्रिमंडळाच्या मागे कॉमन्स गृहात बहुमत असल्यामुळेच मंत्रिमंडळ आपल्या विधेयकांना गृहात मान्यता मिळवून घेऊ शकते. कॉमन्स गृहाचे कायदेविषयक अधिकार बरेच व्यापक आहेत. कायदेविषयक क्षेत्रात कॉमन्स गृहापेक्षा सर्वश्रेष्ठ असे कोणीही नाही. देशासाठी सर्व प्रकारचे कायदे ते करू शकते. कायदे निर्मितीची अंतिम सत्ता हाऊस ऑफ कॉमन्सलाच आहे.

२. आर्थिक अधिकार (Financial Powers)

आर्थिक बाबतीत हाऊस ऑफ कॉमन्सला व्यापक अधिकार प्राप्त झाले. सर्व आर्थिक बाबींवर कॉमन्स सभागृहाचे नियंत्रण असते. मेडीसनने म्हटल्याप्रमाणे, ''ज्याच्या हाती थैली, त्याच्या हाती सत्ता असते.'' देशाचा खजिना हा जनतेच्या मालकीचा असतो. त्यामुळे त्याच्यावर जनतेच्या प्रतिनिधी गृहाची सत्ता असली पाहिजे. हे तत्त्व सैद्धांतिक व व्यवहारिकदृष्ट्या मान्य झाले आहे. कॉमन्स गृहाला आर्थिक बाबतीत पुढील अधिकार आहेत.

१. सर्व अर्थविषयक विधेयके प्रथम कॉमन्स गृहातच मांडली जातात. अर्थ विधेयकावर चर्चा करण्यासाठी संपूर्ण गृह एक समिती म्हणून चर्चा करते व खर्चाला संमती देते.

२. संसदेच्या मान्यतेशिवाय म्हणजे खऱ्या अर्थाने कॉमन्स गृहाच्या मान्यतेशिवाय कर आकारणी करता येत नाही किंवा कोणताही खर्च करता येत नाही.

३. एखादे विधेयक अर्थ विधेयक आहे किंवा नाही याचा अंतिम निर्णय देण्याचा अधिकार कॉमन्स गृहाच्या सभापतीला आहे.

४. संसदेने नेमलेल्या हिशेब तपासणीच्या परवानगीशिवाय संचित निधीतून खर्च करता येत नाही.

५. अर्थविधेयके, अंदाजपत्रक, संचित निधी या बाबतीत कॉमन्स गृहाला निर्णायक स्वरूपाचे अधिकार आहेत.

३. कार्यकारी विषयक अधिकार (Executive Powers)

ब्रिटनच्या मंत्रिमंडळाची निर्मिती हाऊस ऑफ कॉमन्स गृहातूनच होत असते. कार्यकारी मंडळाचे म्हणजे मंत्रिमंडळाचे नियंत्रण करण्याची सत्ता कॉमन्स गृहाच्या हातात आहे. कॉमन्स गृह हे लोकप्रतिनिधींचे गृह असल्यामुळे मंत्रिमंडळावर त्याचेच नियंत्रण असणे स्वाभाविकच आहे. मंत्रिमंडळ हे कॉमन्स गृहाला जबाबदार असते. पंतप्रधान व त्याचे मंत्रिमंडळ कॉमन्स गृहामधूनच अस्तित्वात येते. लोककल्याणाच्या दृष्टीने मंत्रिमंडळ (शासन) कारभार करीत आहे किंवा नाही हे कॉमन्स गृह सतत नियंत्रण ठेवून पाहत असते. ते मंत्र्यांना त्यांच्या कार्याबद्दल जबाबदार धरून त्यांच्या धोरणाबाबत प्रश्न विचारते. हाऊस ऑफ कॉमन्स गृह मंत्रिमंडळाविरुद्ध अविश्वासाचा ठराव मंजूर करून मंत्रिमंडळाला पदच्यूत करू शकते. कॉमन्स गृहाचा विश्वास असेपर्यंत मंत्रिमंडळ सत्तारूढ असते. अशाप्रकारे कॉमन्स गृह मंत्रिमंडळावर प्रभावी नियंत्रण ठेवू शकते.

४. जनतेच्या अडचणींना वाचा फोडणे (Ventilation of Public Grievances)

कॉमन्स गृह हे लोकनियुक्त प्रतिनिधींचे गृह असल्यामुळे जनतेची इच्छा आकांक्षा कॉमन्स गृहात प्रतिबिंबीत होते. जनतेच्या अडचणींना व प्रश्नांना येथे वाचा फोडली जाते व त्याच्यावर उपाययोजना सुचविल्या जातात. देशापुढील राजकीय, सामाजिक व आर्थिक समस्यावर चर्चा करण्याचे व त्या सोडविण्यासाठी उपाययाजेना सुचविण्याचे कॉमन्स गृह हे व्यासपीठ आहे. विरोधी पक्ष सरकारी धोरणाचा समाचार घेण्यासाठी सदैव दक्ष असतो. इंग्लंडमधील विरोधी पक्ष म्हणजे सत्तारूढ पक्षाला असलेला पर्याय होय. कॉमन्स गृह म्हणजे राजकीय डावपेचांचे प्रशिक्षण देणारी शाळा आहे. राजकारणी लोकांना आपले कर्तृत्व दाखविण्याची संधी कॉमन्स गृह उपलब्ध करून देते. थोडक्यात, नागरिकांच्या बाबतीत होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी, कार्यकारी विभागाला प्रश्न व उपप्रश्न विचारून त्यावर टीका करण्याचे व लोकांची गाऱ्हाणी दूर करण्याचे कार्य कॉमन्स गृह करीत असते.

५. राष्ट्रीय नेतृत्व निर्माण करणे (Making of National Leadership)

कॉमन्स गृहात प्रभावी वक्ते व मुत्सद्दी यांची पारख होत असते. कॉमन्स गृहात भाषण करण्याचे, विधायक टीका करण्याचे व विवेचन करण्याचे कार्य होत असल्यामुळे, कॉमन्स गृह प्रभावी मुत्सद्दी व राज्यकर्ते निर्माण करणारी एक पाठशाळाच समजली जाते. सुप्त असलेले आंतरिक गुण प्रकर्षाने प्रगट करण्याची सुवर्णसंधी या ठिकाणी लाभते. येथील प्रभावी वक्ते हे राज्यकर्ते या नात्याने मंत्रिमंडळाच्या लायकीचे असतात. राष्ट्रीय नेतृत्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने हे सभागृह महत्त्वपूर्ण आहे. कारण येथे भविष्यातील राज्यकर्त्यांना प्रशिक्षण मिळते. जर कुणाला इंग्लंडच्या सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये स्थान मिळवायचे असेल तर या लोकनियुक्त प्रतिनिधींना सभागृहात आपली योग्यता सिद्ध करावी लागते. म्हणून प्रो. न्यूमन म्हणतो, ''अमेरिकेत राजकीय नेतृत्व प्राप्त करण्यासाठी अनेक मार्ग आहेत. परंतु इंग्लंडमध्ये फक्त एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे हाऊस ऑफ कॉमन्स होय.'' इंग्लंडचे माजी पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल मोठ्या अभिमानाने म्हणाले होते, ''मी हाऊस ऑफ कॉमन्सचे अपत्य आहे.'

हाऊस ऑफ कॉमन्स गृहाचे स्थान (Position of the House of Commons)

हाऊस ऑफ कॉमन्स हे जगातील सर्वात प्रभावी कनिष्ठ सभागृह आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राला स्पर्श करणारे व तत्संबंधी कायदे करणारे हे गृह आहे. कॉमन्स गृहाचे अधिकार व कार्ये व्यापक असून इंग्लंडच्या शासन व्यवस्थेत या सभागृहाला महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण या सभागृहाला कायदे निर्मितीचे अमर्याद अधिकार आहेत. जोपर्यंत कॉमन्समधील बहुमताचा पाठिंबा मंत्रिमंडळाला असतो तोपर्यंतच ते अस्तित्वात राहते. आर्थिक बाबतीतही उमराव गृहापेक्षा कॉमन्स गृह सर्वश्रेष्ठ आहे. आज उमराव गृह हे विलंबकारी गृह आहे. कारण सभागृहाला कायदे निर्मितीचे अमर्याद अधिकार आहेत. जोपर्यंत कॉमन्समधील बहुमताचा पाठिंबा मंत्रिमंडळाला असतो तोपर्यंतच ते अस्तित्वात राहते. आर्थिक बाबतीतही उमराव गृहापेक्षा कॉमन्स गृह सर्वश्रेष्ठ आहे. खऱ्या अर्थाने कॉमन्स गृह हे 'वरिष्ठ' गृह आहे. मंत्रिमंडळाला आपले धोरण कॉमन्स गृहाकडूनच मंजूर करून घ्यावे लागते. महत्त्वाचे व आंतरराष्ट्रीय करार कॉमन्स गृहापुढे ठेवण्यात येतात व त्यांना मान्यता घेतली जाते. कॉमन्स गृह हेच प्रत्यक्षात सार्वभौम असल्याने त्याच्या अधिकारावर मर्यादा नाहीत. देशापुढील व जनतेपुढील विविध समस्यांची चर्चा या व्यासपीठावर होत असते. लोकांची गाऱ्हाणी व तक्रारी यांना खऱ्या अर्थाने वाचा फोडण्याचे कार्य हाऊस ऑफ कॉमन्सच करते. म्हणून वॉल्टर बेजहॉट म्हणतात की, ''संसद म्हणजेच प्रत्यक्षात हाऊस ऑफ

कॉमन्स होय.'' ब्रिटिश पार्लमेंटचे महत्त्व विशद करताना माजी पंतप्रधान व ५२ वर्षे संसद सदस्य असलेले विन्स्टन चर्चिल म्हणतात की, ''निवडक लोकांच्या किंवा एका व्यक्तीच्या हाती सत्ता जाऊ नये. म्हणून हे कॉमन्सगृह उभे आहे. स्वातंत्र्यासाठी कायदा प्रस्थापित करण्यासाठी एक गृह असून ते जगातील संसदीय व राजकीय जीवन पद्धतीची जननी आहे.''

१.२.२ अमेरिकन काँग्रेस (American Congress)

अमेरिकेच्या कायदेमंडळाला 'काँग्रेस' असे संबोधले जाते. अमेरिकन राज्यघटनेच्या पहिल्या कलमात अशी तरतूद आहे की, संघराज्याची सर्व कायदेविषयक सत्ता काँग्रेसकडे असेल. घटनेप्रमाणे काँग्रेस हे द्विगृही कायदेमंडळ आहे. काँग्रेसला संपूर्ण कायदेविषयक कार्ये करावी लागतात. 'संतुलन आणि नियंत्रण' ह्या सिद्धांतामुळे काँग्रेसला कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवण्याचेही कार्य करावे लागते. राज्यघटनेतील प्रत्यक्ष तरतुदी व त्याला अभिप्रेत असणारी सत्ता यामुळे काँग्रेसची सत्ता व्यापक व सर्वसमावेशक झाली आहे. अमेरिकन राज्यघटनेने 'सत्ता विभाजनाचे तत्त्व' स्वीकारले असल्याने काँग्रेसला अध्यक्ष व सर्वोच्च न्यायालय या दोन विभागाइतकेच महत्त्वाचे स्थान आहे. कोणताही विभाग अधिक शक्तिशाली होऊ नये म्हणून नियंत्रण व सत्ता संतुलन पद्धती अंगिकारली आहे.

काँग्रेसमध्ये प्रतिनिधी सभा (House of Representatives) हे प्रथम व कनिष्ठ सभागृह आहे. सिनेट (Senate) हे वरिष्ठ व द्वितीय सभागृह आहे. या दोन्ही गृहांना मिळून काँग्रेस (Congress) असे म्हणतात. प्रतिनिधी सभेत लोकांनी निवडलेले प्रतिनिधी असतात. सिनेट हे घटकराज्यांचे प्रतिनिधित्व करते. सिनेटमध्ये लहान राज्य किंवा मोठे राज्य असा भेद न करता सर्व घटकराज्यांना समान प्रतिनिधीत्व असते.

१.२.२.१ सिनेट (Senate)

अमेरिकन सिनेट जगातील सर्वात अधिक सामर्थ्यशाली, प्रभावी व जास्त अधिकार असलेले वरिष्ठ सभागृह (Upper House) आहे. अमेरिकन शासनसंस्थेत सिनेटला महत्त्वाचे स्थान असून ती एक प्रभावी संस्था आहे. एफ. जे. हस्किन यांनी सिनेटच्या प्रभावाचे आणि महत्त्वपूर्ण स्थानाचे वर्णन करताना म्हटले आहे की, ''अमेरिकन अध्यक्ष आणि सिनेट हे दोघे प्रतिनिधी गृहाची मान्यता न घेता काही गोष्टी करू शकतात. तसेच अध्यक्षाच्या संमतीशिवाय सिनेट आणि प्रतिनिधी सभा मिळून काही गोष्टी करू शकतात. पण अध्यक्ष आणि प्रतिनिधी सभा यांना सिनेटच्या संमतीशिवाय फारसे काही करता येत नाही.''

रचना (Composition)

अमेरिकन राज्यघटनेने संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. संघराज्यातील सर्व घटकराज्यांना समान प्रतिनिधीत्व देण्याच्या उद्देशाने सिनेटमध्ये घटकराज्यांना समान प्रतिनिधीत्व देण्याचे तत्त्व घटनेने मान्य केले आहे. अमेरिकेतील प्रत्येक घटक राज्याला सिनेटवर दोन प्रतिनिधी पाठविण्याचा अधिकार आहे. ह्या प्रतिनिधींची निवड जनता प्रौढ मतदान पद्धतीने करते. अमेरिकेत एकूण ५० घटकराज्ये असल्यामुळे सिनेटमध्ये १०० प्रतिनिधी आहेत. या प्रतिनिधींना 'सिनेटर' असे म्हणतात.

उमेदवाराची पात्रता (Qualification of the Member)

१. अमेरिकेचा नागरिक असला पाहिजे.

२. त्याच्या वयाची तीस वर्षे पूर्ण असली पाहिजेत.

३. तो अमेरिकेचा नऊ वर्षांचा रहिवासी असला पाहिजे.

४. तो निवडणुकीच्या वेळी ज्या राज्यातून निवडणूक लढवीत असेल त्या राज्याचा रहिवासी असला पाहिजे.

५. तो संघराज्य सरकारच्या नोकरीत असू नये.

- **निवडणूक (The Election)**

  १९१३ पासून सिनेटरची निवडणूक ही घटक राज्याच्या कायदेमंडळातील प्रतिनिधीकडून होत नसून घटक राज्याच्या प्रौढ नागरिकामार्फत होऊ लागली. कोणत्याही घटक राज्यात सिनेटरची रिकामी होणारी जागा निवडणूक होईपर्यंत घटकराज्याच्या गव्हर्नरमार्फत (राज्यपाल) भरण्यात येऊ लागली.

- **सिनेटचा कार्यकाल (Terms of Senate)**

  अमेरिकेचे सिनेट हे कायमस्वरूपी (Permanent) सभागृह आहे. संपूर्ण सिनेट कधीच बरखास्त होत नाही. प्रत्येक सिनेट सदस्याचा कार्यकाल एकूण सहा वर्षाचा आहे. दर दोन वर्षांनी १/३ सभासद ज्यांचा कार्यकाल एकूण सहा वर्षाचा पूर्ण झाला आहे असे निवृत्त होतात आणि त्यांच्या जागी तेवढेच सभासद निवडले जातात. त्यामुळे सिनेटच्या कार्यात सातत्य राहते. जुने अनुभवी व नव्याने निवडून आलेले सभासद यांच्या विचारात समन्वय घडून येतो.

- **अधिवेशन (Session)**

  सिनेटचे अधिवेशन दरवर्षी भरले जाते. सिनेटचे अधिवेशन निश्चित तारखेला बोलविले जाते. साधारणपणे दोन्ही गृहांची अधिवेशने एकाच वेळी सुरू होतात. तीन जानेवारीला दोन्ही सभागृहाचे अधिवेशन सुरू होते. राष्ट्राध्यक्षाला आवश्यक वाटले तर तो सिनेटचे विशेष अधिवेशन बोलावू शकतो.

- **गणपूर्ती (Quorum)**

  सिनेटचे कामकाज सुरू होण्यासाठी संपूर्ण सदस्यांच्या निम्म्यापेक्षा जास्त सभासदांची उपस्थिती आवश्यक असते.

सिनेटरचे विशेषाधिकार

सिनेटरला काही विशेषाधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. सिनेटरला सिनेटच्या सभागृहात भाषण करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्या भाषणाविरुद्ध न्यायालयात कारवाई करता येत नाही.

२. प्रत्येक सिनेटर सिनेटमध्ये कितीही वेळ भाषण करू शकतो, याला 'फिलिबस्टरिंग' (Fillbustering) म्हणतात. उदाहरणार्थ, इ.स. १९५७ मध्ये सिनेटर स्टॉर्म थरमाँड यांनी सतत २४ तास भाषण करून नवा उच्चांक प्रस्थापित केला होता. अशा पद्धतीने सिनेटर फिलिबस्टरिंगचा वापर करून सिनेटच्या कामकाजात

विलंब करू शकतात. त्यामुळे यावर मर्यादा घालण्यासाठी कायदा करण्यात आला. सध्या सिनेटच्या १/६ सभासदांनी एखाद्या सिनेट सदस्याने भाषण बंद करावे असा ठराव मांडल्यास व हजर सभासदांनी २/३ सभासदांनी तो ठराव मंजूर केल्यास सिनेटरला भाषण बंद करावे लागते. कायदा करून आता प्रत्येक सभासदाला एक तास भाषण करण्याचा अधिकार आहे.

३. दिवाणी गुन्ह्याबाबत सिनेटच्या सभागृहाकडे अधिवेशनासाठी येताना व जाताना सिनेटरला अटक करता येत नाही. सिनेट सभासदांचे वेतन व भत्ते : प्रत्येक सिनेटरला वार्षिक १७४,००० डॉलर्स वेतन मिळते. ही रक्कम करमुक्त आहे. अलीकडे दोन्ही सभागृहातील सभासदांना काही प्रमाणात निवृत्ती वेतन देण्यात येते. याशिवाय प्रवास, दूरध्वनी आणि टपालसेवा मोफत दिली जाते.

सिनेटचा अध्यक्ष (The Presiding Officer)

अमेरिकेचा उपाध्यक्ष हा सिनेटचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो. तो सिनेटचा सभासद नसतो. सिनेटच्या कामकाजावर देखरेख ठेवणे, सभागृहात शांतता राखणे, निकाल जाहीर करणे, प्रश्न मताला टाकणे इत्यादी कामे त्याला करावी लागतात. त्याला काही विशेष अधिकार नाहीत. कायदेनिर्मितीच्या प्रक्रियेवर तो आपला प्रभाव निर्माण करू शकत नाही. सिनेटचा सभासद नसल्याने त्याला मत देण्याचा अधिकार नाही. परंतु समान मते पडली तर 'निर्णायक मत' देऊ शकतो. मृत्यू किंवा अन्य कारणामुळे राष्ट्राध्यक्षाची जागा रिकामी झाल्यास उपाध्यक्ष त्याच्या राहिलेल्या संपूर्ण काळासाठी राष्ट्राध्यक्ष होतो.

अध्यक्षाच्या अनुपस्थितीत कामकाज पाहण्यासाठी सिनेट सभासद एकाची सिनेटचा उपाध्यक्ष म्हणून निवड करतात. त्याला 'अस्थायी अध्यक्ष' (President Protempore) असे म्हणतात. त्याची निवड सिनेटमधून बहुमताने होत असली तरी, तो प्रत्यक्षात सिनेटमधील बहुमतवाल्या पक्षाचाच असतो. आपल्या पक्षाचा तो उच्चाधिकारी असतो. सिनेटचा सभासद या नात्याने तो सर्व विधेयकावर मतदान करतो.

सिनेटचे अधिकार आणि कार्ये (Powers and Functions of the Senate)

इंग्लंडच्या हाऊस ऑफ लॉर्डस व भारताच्या राज्यसभेप्रमाणे त्याचा दर्जा दुय्यम स्वरूपाचा नाही. जगातील सर्व द्वितीय सभागृहापेक्षा अधिकार व कार्याच्या बाबतीत अमेरिकन सिनेट निःसंशय सामर्थ्यवान व प्रभावी सभागृह आहे. राज्यघटनेने काँग्रेसच्या दोन्ही सभागृहांना समान अधिकार दिले आहेत. प्रतिनिधीगृहाच्या बरोबरीने सिनेट अधिकार वापरू शकते. सिनेटचा प्रतिनिधीगृहाबरोबर समान दर्जा असला तरी राज्यघटनेने सिनेटला काही खास अधिकार दिलेले आहेत. सिनेटचे अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. कायदेविषयक अधिकार (Legislative Powers)

कायदेविषयक बाबतीत सिनेटला प्रतिनिधी गृहाच्या समान अधिकार आहेत. अर्थविधेयक सोडून इतर कोणत्याही विधेयकाचा जन्म सिनेटमध्ये होऊ शकतो. सामान्य विधेयकाची सुरुवात प्रथम सिनेटमध्ये होऊ शकते. सिनेटच्या संमतीशिवाय कोणत्याही विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होऊ शकत नाही. प्रतिनिधी सभागृहाने मंजूर केलेल्या विधेयकांना सिनेटची मंजूरी घ्यावी लागते. सिनेट त्या विधेयकात बदल करू शकते किंवा त्यात सूचना, शिफारशी करू शकते. सर्वसाधारणपणे महत्त्वाची विधेयके सिनेटमध्येच मांडली जातात.

दोन्ही सभागृहात मतभेद निर्माण झाल्यास दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक बोलविली जाते. यावेळी जर दोन्ही सभागृहात एकमत झाले नाही तर ते विधेयक रद्द केले जाते. मन्रो म्हणतो की, ''सिनेट ही काँग्रेसची प्रतिनिधी गृहाबरोबरची समान शाखा आहे, कनिष्ठ सभागृहाच्या बरोबर राष्ट्रीय कायदे निर्मितीमध्ये समान भागीदार आहे.''

२. नियुक्तीसंबंधीचा अधिकार (Confirmation of Appointments)

राष्ट्राध्यक्षांनी केलेल्या नियुक्त्यांना सिनेटची मान्यता असावी लागते. प्रशासनातील उच्च पदाधिकारी विशेषतः राजदूत, न्यायाधीश, मंत्रिमंडळातील मंत्री यांच्या नियुक्तीला सिनेटची मान्यता घ्यावी लागते.

सिनेटला कार्यकारी क्षेत्रातसुद्धा महत्त्वपूर्ण अधिकार आहेत. राष्ट्राध्यक्षाने केलेल्या महत्त्वाच्या नेमणुकींना मान्यता देणे, राष्ट्राध्यक्षाला सर्व महत्त्वाच्या नेमणुका सिनेटच्या संमतीने कराव्या लागतात. त्यामुळे सिनेट शासनावर नियंत्रण ठेवू शकतो. म्हणून मन्रो म्हणतो, ''राष्ट्राध्यक्षाला अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्याचा केवळ अर्धा अधिकार आहे, शेष अधिकार सिनेटलाच आहे.'' सिनेटच्या संमतीची आवश्यकता असल्यामुळे राष्ट्राध्यक्ष सिनेटला विश्वासात घेऊन नियुक्ती करतो. घटक राज्यातील नियुक्त्यांच्या संदर्भात तो राज्यातील सिनेटरचा सल्ला प्रथम घेतो. राष्ट्राध्यक्षाने सुचविलेल्या नियुक्तीबाबत सिनेट क्वचितच सूचना नामंजूर करते. यालाच 'सिनेट शिष्टाचार' (Scnetorial Courtesy) असे म्हणतात.

३. आर्थिक अधिकार (Financial Powers)

अर्थविषयक विधेयक प्रथमतः प्रतिनिधी गृहामध्ये मांडले जाते. सिनेटमध्ये प्रथम मांडले जात नाही. प्रतिनिधी सभेने मंजुरी दिल्यानंतर सिनेटच्या संमतीसाठी पाठविले जाते. सिनेटला अर्थ विधेयकामध्ये दुरूस्त्या सुचविण्याचा अधिकार आहे. तसेच अर्थविधेयक नामंजूरही करू शकते. काँग्रेसच्या दोन्ही सभागृहाने मंजुरी दिल्याशिवाय धन विधेयक मंजूर होत नाही. सिनेट अर्थविषयक विधेयकाचे शीर्षक सोडून संपूर्ण अर्थविषयक विधेयकातच बदल करू शकते. जगातील कोणत्याही द्वितीय सभागृहाला असा अधिकार नाही.

४. परराष्ट्रांशी तह मंजुरी अधिकार (The Appoval of Treaties)

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात राष्ट्राध्यक्षाने परराष्ट्रांशी केलेल्या तह, करारांना सिनेटची मान्यता असावी लागते. राष्ट्राध्यक्षाने परराष्ट्रांशी केलेल्या तह, करारांना सिनेटची दोन-तृतीयांश बहुमताने मान्यता मिळणे आवश्यक असते. सिनेटने तह, करार नाकारला तर तो तह, करार अंमलात येऊ शकत नाही. त्याशिवाय तह, करारांना वैधानिक स्वरूप प्राप्त होत नाही. काही महत्त्वाच्या तहांना सिनेटने दोन तृतीयांश बहुमताने मान्यता नाकारल्याची काही उदाहरणे आहेत. इ.स. १९१९ साली अध्यक्ष विल्सनने केलेला व्हर्सायचा तह सिनेटने फेटाळून लावला व त्यामुळे अमेरिकेला राष्ट्रसंघाचे (League of Nations) सभासद होता आले नाही.

५. महाभियोग प्रक्रिया चालविण्याचा अधिकार (The Power of Try Impeachment)

महाभियोगाचे खटले चालविणे, घटनेनुसार प्रतिनिधी गृहाने ज्यांच्यावर आरोप केला असेल त्यांची चौकशी सिनेट पुढे होते. घटनेप्रमाणे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि वरिष्ठ सनदी अधिकारी यांच्यावरील राष्ट्रद्रोह, भ्रष्टाचार वा इतर गुन्हे आरोप सिद्ध झाल्यास त्यांना महाभियोगाद्वारे अधिकारपदावरून काढून टाकता येते. महाभियोगाचे न्यायालय म्हणून सिनेट काम पाहते. प्रतिनिधीगृहाने राज्यघटनेत स्पष्ट केल्याप्रमाणे, ज्यांच्यावर आरोप केले असतील त्या आरोपाची चौकशी सिनेटपुढे होते.

सिनेटने दोन-तृतीयांश बहुमताने हे आरोप मंजूर केले तर संबंधित अधिकाऱ्याला पदभ्रष्ट केले जाते. आतापर्यंत काँग्रेसने निरनिराळे महाभियोगाचे बारा खटले चालविल्याची उदाहरण आहेत. अध्यक्ष निक्सन यांच्या कारकिर्दीत वॉटरगेट प्रकरणी निक्सन यांच्यावर महाभियोग भरला जावा असे वातावरण होते. परंतु त्यांनी ऑगस्ट १९७४ मध्ये आरोपपत्र दाखल करण्यापूर्वी राजीनामा दिल्यामुळे तो प्रसंग उद्‌भवला नाही.

६. इतर अधिकार

१. घटनादुरूस्ती प्रस्ताव सिनेटमध्ये मांडता येतो. प्रतिनिधी गृहाने जर तो मंजूर केला असेल तर सिनेटची मंजुरी घ्यावी लागते. सिनेटच्या मान्यतेशिवाय घटना दुरूस्ती प्रस्ताव मान्य होऊ शकत नाही. हा प्रस्ताव दोन-तृतीयांश बहुमताने सिनेटला मंजूर करावा लागतो.

२. अमेरिकेच्या उपाध्यक्ष पदासाठी जर कुणालाच स्पष्ट बहुमत मिळाले नसेल तर सिनेट जास्त मते प्राप्त करणाऱ्या उमेदवारातून एकाची उपाध्यक्ष म्हणून निवडू शकते.

सिनेटचे स्थान व महत्त्व (Position and Importance of Senate)

अमेरिकन शासन पद्धतीत आणि राजकारणात सिनेट हे प्रभावी व प्रतिष्ठित गृह मानण्यात येते. विधिविषयक अधिकार, शासकीय नेमणुका, आंतरराष्ट्रीय तह, करार आणि महाभियोग या खास अधिकारांमुळे सिनेटला शासनाचे, आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराचे प्रभावी नियंत्रण करता येते. अमेरिकन संघराज्यातील घटकराज्यांचे प्रत्येकी दोन प्रतिनिधी त्यात असतात. पण ते घटकराज्याचे प्रतिनिधी ठरले नसून राष्ट्राचे प्रतिनिधी बनले आहेत. प्रतिनिधी गृहात स्थानिक प्रश्न आणि हितसंबंध यांचा वरचष्मा असतो, उलट सिनेटमध्ये राष्ट्रीय प्रश्न आणि राष्ट्रीय हितसंबंध यांचा विचार होतो. या सभागृहाला स्थैर्य लाभलेले आहे. सिनेटरचा कार्यकाल हा सहा वर्षाचा असतो आणि दर दोन वर्षांनी एक तृतीयांश सभासद निवृत्त होतात आणि तेवढेच नवीन सभासद नव्याने नियुक्त केले जातात. त्यामुळे सातत्य आणि लोकमतानुवर्तित्व याचा फायदा मिळतो. सिनेटचे सभासद हे राष्ट्राचे नेते, प्रगल्भ विचाराचे, अनुभवी असतात. महत्त्वाकांक्षी व्यक्ती सिनेटमध्ये जाण्याची आकांक्षा बाळगतात. अमेरिकन राज्यघटना निर्मात्यांना संघराज्यपद्धती व सत्ता विभाजनावर अधिष्ठित शासनविभागांचे परस्पर नियंत्रण व समतोल असणारे शासन निर्माण करावयाचे होते. कोणत्याही एका शासन विभागात विशिष्ट सत्तेचे केंद्रीकरण होऊ नये असे त्यांना वाटत होते. संघराज्यनिर्मितीसाठी घटकराज्यांना समान प्रतिनिधीत्व राष्ट्रीय कायदेमंडळात असले पाहिजे अशी घटक-राज्यांची आग्रही स्वरूपाची मागणी होती. संघराज्याच्या राजकारणात आपला प्रभाव प्रतिबिंबीत झाला पाहिजे अशी लहान घटकराज्यांची आग्रही स्वरूपाची मागणी होती. या मागणीची परिपूर्ती करण्यासाठी लोकशाहीत नित्य बदलत जाणाऱ्या अस्थिर चंचल लोकमताचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या एकाच प्रतिनिधीगृहात कायदेविषयक सत्ता केंद्रभूत होऊ नये व त्यावर दुसऱ्या सभागृहाचे नियंत्रण असावे यासाठी सिनेटची निर्मिती करण्यात आली. या प्रेरणांतच सिनेटच्या प्रभावाची व प्रतिष्ठेची निर्मिती करण्यात आली.

राष्ट्राध्यक्षाला आपल्या व्यापक अधिकारामुळे चौफेर उधळता येऊ नये, म्हणून सिनेटच्या हाती लगाम देण्यात आला आहे. संविधानात दुरूस्ती करणे, उपाध्यक्षाच्या निवडणुकीत समान मते पडल्यास त्यांची निवड करणे, युद्ध घोषित करणे हे अधिकार सिनेटला आहेत. लॉर्ड ब्राईसने म्हटले आहे की, ''शासनात गुरुत्वाकर्षणाचे एक केंद्र निर्माण करण्यात यावे, एकीकडे लोकमताच्या पाठिंब्यामुळे बेभान बनणाऱ्या प्रतिनिधीगृहाच्या चुका दुरूस्त करणारी आणि दुसरीकडे राष्ट्राध्यक्षाच्या सर्वाधिकारी बनण्याच्या महत्त्वाकांक्षेवर नियंत्रण ठेवणारी सत्ता

निर्माण करण्यात यावी असा जो घटना निर्मात्याचा उद्देश होता, तो सिनेटने पूर्ण केला आहे. प्रतिनिधीगृह आणि राष्ट्राध्यक्ष यांच्यामध्ये असलेले सिनेट हे दोघांचे प्रतिस्पर्धी आहे, तसेच दोघांचे विरोधक सदस्य होते. राष्ट्राध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि राज्यपाल बनण्याची सिनेट ही शिडी आहे. अशाप्रकारे जगातील सर्व द्वितीय सभागृहांचे अधिकार, सत्ता आणि महत्त्व कमी होत असताना सिनेटचे सामर्थ्य, प्रतिष्ठा आणि महत्त्व यात भर पाडत आहे. सिनेट हे केवळ अत्यंत प्रभावशाली द्वितीय सभागृहच नव्हे, तर जगातील एक अत्यंत प्रबळ शक्तिमान विधिमंडळ आहे.

१.२.२.२ प्रतिनिधी गृह (House of Representatives)

प्रतिनिधी गृह हे अमेरिकन काँग्रेसचे प्रथम कनिष्ठ सभागृह आहे. या सभागृहात लोकांचे प्रतिनिधी असतात, म्हणून या सभागृहाला 'प्रतिनिधी सभागृह' (House of Representatives) असे ओळखले जाते.

रचना (Composition)

१९६१ मध्ये लोकसंख्या आधारावर मतदार संघाची पुनर्रचना होऊन ४३५ सभासद संख्या निश्चित करण्यात आली. सध्या प्रतिनिधी गृहाची सभासद संख्या ४३५ इतकी आहे.

निवडणूक व मतदार संघ (Election and Constituency)

प्रतिनिधी गृहातील प्रतिनिधींची निवड प्रौढ मतदानाने व प्रत्यक्ष निवडणुकीने होते. प्रत्येक राज्याला किमान एक प्रतिनिधी असलाच पाहिजे आणि दर १० वर्षांनी जनगणनेनंतर लोकसंख्या वाढीनुसार प्रतिनिधी संख्या निश्चित करावी असे राज्यघटनेत म्हटले आहे. प्रत्येक घटकराज्यात निवडणुकीची वेगवेगळी पद्धती स्वीकारली जाते. प्रत्येक घटकराज्याला त्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात सभासद संख्या निश्चित केली जाते. प्रत्येक घटकराज्य आपल्या जागेनुसार मतदार संघ किंवा निर्वाचन क्षेत्र निश्चित करते. सध्या ५ लाख लोकसंख्येला एक प्रतिनिधी असे मतदार संघ आहेत.

अमेरिकन निवडणुकीचे विशेष म्हणजे मतदार संघाची निर्मिती करताना घटकराज्यातील सत्तारूढ पक्ष आपल्या सोयीनुसार मतदारसंघाची निर्मिती करतो. या पद्धतीला 'जेरीमँडरिंग' असे म्हटले जाते.

मताधिकार (Voting Power)

राज्यघटनेनुसार राज्यांना कोणत्याही व्यक्तीला त्याचा वंश, धर्म, रंग, लिंग, जात किंवा पूर्वीची गुलामी या तत्त्वावर मतदानाचा हक्क नाकारण्यावर बंदी घालण्यात आली आहे. वयाची १८ वर्षे पूर्ण असणाऱ्या स्त्री-पुरुष मतदारांना मतदानाचा हक्क आहे. तसेच ज्या घटक राज्यात मतदान करावयाचे आहे तेथे त्या व्यक्तीचे किमान दोन वर्षे वास्तव्य असले पाहिजे

उमेदवाराची पात्रता (Qualifications)

प्रतिनिधी सभागृहाचा सभासद होण्यासाठी पुढील पात्रता असावी लागते.

१. अमेरिकेचा नागरिक म्हणून किमान सात वर्षे वास्तव्य असले पाहिजे.

२. त्याचे वय २५ वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक असावे.

३. ज्या घटक राज्यातून निवडणूक लढविणार आहे त्या राज्याचा तो नागरिक असावा.

४. तो संघराज्य सरकारच्या नोकरीत नसावा.

कार्यकाल (Term)

राज्यघटनेनुसार प्रतिनिधी गृहाचा कार्यकाल दोन वर्षांचा आहे. दर दोन वर्षांनी या प्रतिनिधी गृहाची निवडणूक होते. हा कार्यकाल पूर्ण होण्याअगोदर या सभागृहाचे विसर्जन करता येत नाही. तसेच हा दोन वर्षांचा कार्यकाल कमी करता येत नाही.

वेतन (Salary)

प्रतिनिधी गृहाच्या सदस्याला १,७४,८०० डॉलर्स वार्षिक वेतन मिळते. याशिवाय निवास, प्रवास, वैद्यकीय, दूरध्वनी, पोस्ट, निवृत्ती वेतन इत्यादी सवलती मिळतात.

सभासदांचे विशेषाधिकार

१. सभासदांना सभागृहात भाषण करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्यामुळे भाषणासंबंधी न्यायालयीन कारवाई करता येत नाही.

२. सभासदांना दिवाणी दाव्यासंबंधी सवलत देण्यात आली आहे.

३. तसेच काँग्रेसच्या अधिवेशनाला जाताना व परत येताना फक्त देशद्रोह, गंभीर अपराध व शांतताभंग हे गुन्हे वगळून इतर गुन्ह्यांसाठी त्यांना अटक करता येत नाही.

४. सभासदांचे विचार व आचरण सभागृहाच्या मते अयोग्य व राज्याच्या दृष्टीने घातक असेल तर त्या सभासदांचे सभासदत्व दोन-तृतीयांश बहुमताने रद्द करण्याचा अधिकार प्रतिनिधी गृहाला आहे.

५. निवडणूक, सभासदांची योग्यता याबाबत सभागृहाला निर्णायक अधिकार आहे.

अधिवेशन (Session)

नवनिर्वाचित सभागृहाचे अधिवेशन दरवर्षी जानेवारीच्या ३ तारखेला दुपारी सुरू होते व सभासदांच्या इच्छेनुसार ते अधिवेशन चालते.

अमेरिकेत सिनेट व प्रतिनिधी सभागृहाचे अधिवेशन एकाच दिवशी सुरू होतात आणि समाप्त होतात. अधिवेशन समाप्त करण्याबाबत जर दोन्ही सभागृहात मतभेद निर्माण झाला तर त्यासंबंधी राष्ट्राध्यक्ष निर्णय घेतो. दोन्ही सभागृहाच्या अध्यक्ष व सभापतींना आपल्या सभागृहाचे सामान्य अधिवेशन बोलावण्याचा अधिकार आहे.

गणसंख्या (Quorum)

अधिवेशन सुरू होण्यापूर्वी एकूण सभासदांच्या निम्म्यापेक्षा जास्त (कमीत कमी २१८ इतकी) उपस्थिती आवश्यक गणसंख्या मानली आहे. गैरहजर राहणाऱ्या सभासदांविरुद्ध कारवाई करण्याचा अधिकार सिनेटप्रमाणे प्रतिनिधी गृहालाही आहे. गणसंख्या नसेल तर सभा तहकूब करण्यात येते.

सभापती (Speaker)

प्रतिनिधी गृहाला एक सभापती असतो. सभागृहाच्या पहिल्या बैठकीत सभापतीची निवड केली जाते. सभापती सभागृहातील बहुमतवाल्या पक्षाचा असतो. तो सभागृहातच आपल्या पक्षाचे नेतृत्व करतो.

अधिकार व कार्ये

१. तो प्रतिनिधी गृहाच्या बैठकांचे अध्यक्षस्थान स्वीकारतो व सभागृहाचे कामकाज सुरू करण्याची घोषणा करतो.

२. तो सभागृहात शांतता व सुव्यवस्था राखतो.

३. सभागृहात अशांतता निर्माण झाल्यास गृहरक्षकांच्या मदतीने शांतता राखतो.

४. सभागृहात सभासदांना भाषण करण्याची संधी देणे.

५. विविध प्रश्नांवर सदस्यांचे मतदान घेणे व त्यावर निर्णय देणे.

६. तो चर्चेत भाग घेऊ शकतो व समान मते पडल्यास निर्णायक मत देऊ शकतो.

७. सभागृहाच्या कामकाजाच्या नियमांचा तो अर्थ लावतो व सभागृहाच्या संमतीने नवे नियमही रूढ करतो.

८. सभागृहाने मान्य केलेल्या विधेयकावर, अभिभाषणावर, संदेशावर व प्रस्तावावर सह्या करणे.

९. सभागृहाच्या सभासदांचे विशेषाधिकार सुरक्षित ठेवणे.

१०. इतर सभासदांप्रमाणेच त्याला भाषण करण्याचा व कामकाजात भाग घेण्याचा अधिकार आहे.

अशाप्रकारे विविध कार्ये सभापतीला करावी लागतात. वरील अधिकारामुळे सभापतीचे स्थान अमेरिकेच्या व्यवस्थेत महत्त्वाचे आहे.

प्रतिनिधी सभागृहाचे अधिकार आणि कार्ये

(Powers and Functions of House of Representatives)

प्रतिनिधी गृह हे अमेरिकन काँग्रेसचे प्रथम सभागृह आहे. त्यामुळे या सभागृहाला काही अधिकार सिनेटच्या बरोबरीने वापरावे लागतात. राज्यघटनेनुसार प्रतिनिधी गृहाला काही विशेष अधिकारही आहेत. या अधिकारांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. कायदेविषयक अधिकार (Legislative Powers)

राज्यघटनेच्या पहिल्या कलमानुसार काँग्रेसकडे कायदेविषयक सत्ता सोपविली आहे. कायदेविषयक क्षेत्रात सिनेट व प्रतिनिधीगृह यांना समान अधिकार आहेत. कोणतेही विधेयक प्रतिनिधी गृहात चर्चेला येऊ शकते. तसेच सिनेटने प्रथम मंजूर केलेल्या विधेयकाला प्रतिनिधी गृहाची मंजुरी आवश्यक असते. प्रतिनिधी गृहाने मंजुरी दिल्याशिवाय कोणत्याही विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होत नाही. प्रतिनिधी गृह सिनेटने मंजूर केलेल्या विधेयकात दुरूस्त्याही सुचवू शकते.

२. **आर्थिक अधिकार (Financial Powers)**

आर्थिक बाबतीत प्रतिनिधी गृहाला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. प्रतिनिधी गृह हे जनतेचे प्रतिनिधीत्व करते. आर्थिक विधेयक प्रतिनिधी सभागृहात प्रथम मांडले जाते. सिनेटमध्ये आर्थिक विधेयकावर प्रथम चर्चा केली जात नाही. प्रतिनिधी गृहाने मंजूर केलेले विधेयक नंतर सिनेटकडे पाठविण्यात येते. सिनेट अर्थविधेयकात दुरूस्त्या सुचवू शकते, पण त्या स्वीकारण्याचे बंधन प्रतिनिधी गृहावर नाही. कर निश्चित करणे, करपद्धतीत बदल करणे, अमेरिकेतील चलनपद्धती निश्चित करणे, अंदाजपत्रक मंजूर करणे असे आर्थिक अधिकार सिनेटच्या बरोबरीने वापरावे लागतात.

३. **कार्यकारी अधिकार (Executive Powers)**

अमेरिकेत सत्ताविभाजन सिद्धांत आणि अध्यक्षीय शासनपद्धती स्वीकारली आहे. त्यामुळे संसदीय शासनपद्धतीत कनिष्ठ सभागृहाचे कार्यकारी मंडळावर पूर्ण नियंत्रण असते तसे या प्रतिनिधी गृहाला कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार नाही. तथापि अध्यक्षाच्या धोरणाला मान्यता देणे. अध्यक्षाने केलेल्या तज्ञांना किंवा करारांना मान्यता देणे. कायद्याची अंमलबजावणी योग्य रीतीने होते की नाही यासंबंधी चौकशी करण्याचा सिनेटच्या बरोबरीचा अधिकार प्रतिनिधी गृहाला आहे.

४. **न्यायविषयक अधिकार (Judicial Powers)**

अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष, उपराष्ट्राध्यक्ष, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश आणि वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी यांच्यावरील महाभियोगचा प्रस्ताव प्रतिनिधी गृहातच मांडावा लागतो. तो मंजूर झाल्यास सिनेट सभागृह त्याची रीतसर चौकशी करते. तसेच सिनेट बरोबरीचे काही न्यायविषयक अधिकार आहेत, त्यामध्ये आवश्यकतेनुसार संघराज्यात न्यायालये निर्माण करणे. न्यायाधीशांची संख्या निश्चित करणे असे न्यायविषयक अधिकार आहेत.

५. **घटनादुरूस्तीबाबत अधिकार (Constitutional Amendment Power)**

सिनेटप्रमाणेच प्रतिनिधी गृहालाही घटनादुरूस्तीबाबत अधिकार आहेत. घटनादुरूस्ती प्रस्ताव या सभागृहात मांडता येतो. घटनादुरूस्तीच्या विधेयकाला दोन्ही सभागृहांची २/३ बहुमताने मंजुरी आवश्यक असते. त्यानंतर तो घटनादुरूस्ती प्रस्ताव घटकराज्यांच्या संमतीसाठी पाठविला जातो.

६. **निवडणुकीचा अधिकार (Election Powers)**

अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष निर्वाचक मंडळाकडून निर्विवाद बहुमताने निवडला जातो. परंतु मतमोजणीच्या वेळी जर कोणत्याही उमेदवाराला 'निर्विवाद बहुमत' मिळाले नसेल तर निवडणुकीत सर्वात जास्त मते मिळालेल्या पहिल्या तीन उमेदवारांपैकी एकाची राष्ट्राध्यक्ष म्हणून निवड करण्याचा अधिकार प्रतिनिधी गृहाला आहे. अशावेळी सभागृहात दोन-तृतीयांश बहुमताने निवडणुकीचा निर्णय घेण्यात येतो. प्रतिनिधी गृहाला आपला हा अधिकार वापरण्याची संधी क्वचितच मिळते. उदा. इ.स. १९१३ मध्ये विल्सन व इ.स. १९४५ मध्ये हॅरी ट्रूमन यांची या अधिकाराद्वारे राष्ट्राध्यक्षपदी निवड झाली होती.

७. इतर अधिकार

सिनेटप्रमाणेच या सभागृहाला युद्ध घोषित करणे, सैन्यात वाढ करणे, घटकराज्यातील सैन्यावर नियंत्रण ठेवणे, युद्ध समाप्त करणे, युद्धविषयक केलेल्या तह-करार यांना संमती देणे अगर नाकारणे इत्यादी अधिकार आहे.

प्रतिनिधी गृहाचे स्थान (Position of the House of Representatives)

प्रातिनिधीगृह हे अमेरिकन काँग्रेसचे कनिष्ठ व जनतेच्या प्रतिनिधीत्वावर आधारित प्रौढ मतदान पद्धतीने निर्मित गृह आहे. प्रतिनिधी सभा ही खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधीगृह आहे. कारण यात संपूर्ण देशातील जनतेचे प्रतिनिधी प्रतिनिधीत्व करतात. प्रतिनिधी गृहाचे महत्त्व स्पष्ट करताना पॅटर्सन म्हणतात, ''प्रतिनिधी गृह छोट्या स्वरूपात अमेरिकन राष्ट्र आहे. हे सभागृह म्हणजे अमेरिकन जीवनाचे सुंदर चित्र आहे. यात सामाजिक, राजकीय, धार्मिक तसेच नैसर्गिक भिन्नता, कठोरता, मध्यमावस्था चित्रित झालेली दिसते. या सभागृहाचे सदस्य हे विविध राज्यांतून लोकसंख्येच्या आधारावर निवडले जात असल्याने यात अमेरिकन जीवनाचे विविध पैलू स्पष्टपणे दिसून येतात.''

प्रतिनिधी सभागृह सिनेटच्या तुलनेत प्रभावहीन बनले आहेत. प्रतिनिधी गृहाचा अल्प कार्यकाल व जास्त सभासदसंख्या इत्यादी घटक त्याच्या प्रभावहीन स्थितीस कारणीभूत आहेत. आर्थिक बाबतीत प्रतिनिधी गृहाला सिनेटपेक्षा जास्त अधिकार आहेत. पैशाची थैली ज्याच्या हाती असते त्याच्याकडे सत्ता असते. त्यामुळे आर्थिक बाबतीत हे सभागृह प्रभावी आहे, तरी व्यवहारात त्याला फारसे महत्त्व नाही. सभागृहाने मंजूर केलेल्या अर्थविधेयकात सिनेट वाटेल त्या दुरूस्त्या करू शकते. अध्यक्ष वा उपाध्यक्षाविरुद्ध महाभियोग प्रस्ताव आणण्याचा अधिकार प्रतिनिधी गृहालाच आहे. त्याचप्रमाणे अध्यक्षीय निवडणुकीत कोणत्याही उमेदवाराला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही तर निवडणुकीत पहिल्या तीन क्रमांकाची मते मिळालेल्या उमेदवारांमधून एका उमेदवाराची प्रतिनिधी गृह अध्यक्ष म्हणून निवड करते.

वरील दृष्टीने विचार केला तर प्रतिनिधी गृह जगातील कनिष्ठ सभागृहांपैकी सर्वात कमकुवत प्रथम गृह आहे असे म्हणता येईल. प्रतिनिधी गृह नेहमी सिनेटच्या छायेतच वावरत असते.

१.३ सारांश

संसदीय शासन पद्धती व अध्यक्षीय शासन पद्धतीमधील कायदेमंडळ व त्याचे स्वरूप समजण्यासाठी इंग्लंड व अमेरिकेचा अभ्यास करावा लागतो. इंग्लंडला संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीचा 'जननी' म्हणून ओळखले जाते तर अमेरिकेने अध्यक्षीय शासन पद्धती स्वीकारली आहे. या दोन्ही देशात लोकशाही अस्तित्वात असली तरी शासन पद्धती मात्र भिन्न असलेल्या दिसतात.

जगातील कायदेमंडळामध्ये ब्रिटिश पार्लमेंट हे सर्वात जुने आहे. सुरुवातीच्या काळात हे कायदेमंडळ एकगृही होते. काळाच्या ओघात द्विगृही बनले. हाऊस ऑफ लॉर्डस् हे सभागृह सर्वप्रथम निर्माण झाले. हे सभागृह उमराव, धर्मगुरू, सरदार, जमीनदार यांच्या वर्तुळातून निर्माण झाले. कालांतराने हाऊस ऑफ कॉमन्स सभागृह निर्माण झाले. या सभागृहात जनतेचे प्रतिनिधी निवडून येतात. ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये हाऊस ऑफ लॉर्डस् हे वरिष्ठ सभागृह असून अधिकाराच्या बाबतीत दुय्यम सभागृह आहे. हाऊस ऑफ कॉमन्स हे कनिष्ठ सभागृह असून अधिकाराच्या बाबतीत श्रेष्ठ आहे. सामान्य जनता आणि राजा यांच्यामध्ये जसजसा संघर्ष होत गेला

तसतसा राजा आणि वरिष्ठ सभागृहाचे अधिकार कमी होत गेले. सद्य काळामध्ये वरिष्ठ सभागृह अनेक अर्थाने अधिकारहीन आहे. परंतु हे सभागृह इंग्लंडचे न्यायमंडळ आहे. हे सभागृह इंग्लंडचे सर्वोच्च न्यायालय आहे. इंग्लंडच्या घटनात्मक विकास प्रक्रियेत कनिष्ठ सभागृहाला महत्त्वाचे अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. या सभागृहाला 'सामान्याचे सभागृह' म्हणून मान्यता प्राप्त झालेली आहे. इंग्लंडचा पंतप्रधान हा सामान्य सभागृहातील म्हणजे हाऊस ऑफ कॉमन्स गृहातील असतो असा संकेत रूढ झाला आहे.

अमेरिकेने अध्यक्षीय शासन पद्धती स्वीकारली आहे. अमेरिकेच्या कायदेमंडळाला काँग्रेस म्हणतात. सिनेट व प्रतिनिधीगृह अशी दोन सभागृहे अमेरिकन काँग्रेसची आहेत. सिनेट हे वरिष्ठ सभागृह असून अधिकाराच्या बाबतीतही श्रेष्ठ आहे. तर प्रतिनिधी सभागृह कनिष्ठ सभागृह आहे. अमेरिका हे संघराज्य असल्यामुळे सिनेट हे घटकराज्याचे प्रतिनिधीत्व करते तर प्रतिनिधी गृहामध्ये जनतेचे प्रतिनिधी निवडून येतात. त्यामुळे हे सभागृह जनतेचे प्रतिनिधीत्व करते. असे असले तरी सिनेट हे जगातील सर्वात शक्तिशाली सभागृह आहे. राष्ट्राध्यक्ष व प्रतिनिधी गृहापेक्षा सिनेट हे अधिकार संपन्न आहे.

अशा पद्धतीने वरील दोन्ही राष्ट्रांच्या कायदेमंडळाचा अभ्यास केला असता असे म्हणता येईल की, शासनाच्या कार्याची कायदेशीर चौकट तयार करण्यासाठी कायदे करणारी, खर्चाला मंजुरी देणारी कायदेमंडळ लोकशाहीमध्ये सर्वोच्च आहेत. या शाखेची जरी सत्ता थोडयाफार प्रमाणात कमी होऊन कार्यकारी मंडळाकडे सरकत असली आणि त्यामुळे लोक तिच्याबद्दल साशंक असले तरी अजूनही महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावत आहे. आधुनिक काळाइतके कायदेमंडळ कधीही व्यग्र नव्हते. त्याच्या जबाबदाऱ्या दिवसेंदिवस वाढत आहेत. सैद्धांतिकदृष्ट्या घटनेतील सर्वात शक्तिशाली संस्था म्हणजे कायदेमंडळ होय. कार्यकारी मंडळाने काय करावे हे कायदेमंडळ ठरवते. सरकारी सेवकांनी कोणत्या सेवा पुरवाव्यात याबाबत कायदेमंडळ कायदे करते. विशेषतः लोकशाहीत कायदेमंडळ जनतेचे प्रतिनिधित्व करते. कार्यकारी मंडळावर जनतेच्या वतीने देखरेख ठेवण्याचे कार्य कायदेमंडळ करते. ज्याप्रमाणे माणसाचे हृदय चालू असते तोपर्यंत मनुष्य जीवंत असतो. त्याचप्रमाणे कायदेमंडळ कार्य करते तोपर्यंत राष्ट्र जीवंत राहते इतके महत्त्व कायदेमंडळाला आधुनिक काळात प्राप्त झालेले दिसते.

१.४ पारिभाषिक शब्द

* हाऊस ऑफ लॉर्डस् : उमराव सभागृह (विद्वान लोकांची परिषद)
* हाऊस ऑफ कॉमन्स : सामान्यांचे सभागृह, अर्थात इंग्लंडमधील पार्लमेंटचे कनिष्ठ सभागृह
* सिनेट : अमेरिकन कायदेमंडळाचे वरिष्ठ सभागृह
* हाऊस ऑफ रिप्रेंजेंटेटिव्ह : प्रतिनिधी सभागृह, अमेरिकन काँग्रेसचे कनिष्ठ सभागृह
* लॉर्ड : उमराव गृहातील पुरुष सदस्याला लॉर्ड हे उपपद अथवा पदवी लावतात.
* लेडी : उमराव गृहातील स्त्री सदस्याला लेडी हे उपपद अथवा पदवी लावतात.
* संघराज्य : सत्ताविभाजन तत्त्वानुसार केंद्रशासन व घटकराज्यशासन यांच्यात अधिकारांची विभागणी
* स्थायी सभागृह : कायमस्वरूपी सभागृह
* सत्ता विभाजन : केंद्र आणि घटक राज्य यांच्यात अधिकाराची विभागणी होते तेव्हा त्या व्यवस्थेला संघराज्य म्हणतात.
* स्पिकर : सभापती

* गणपूर्ती : सभागृहाचे कामकाज चालू करण्यासाठी आवश्यक असणारी किमान सदस्य संख्या
* पौंड : इंग्लडचे चलन
* डॉलर : अमेरिकन चलन
* महाभियोग : अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी यांनी गैरवर्तन, राष्ट्रद्रोह केल्यास त्याला पदच्युत करण्यासाठी वापरली जाणारी पद्धत.

१.५ (अ) स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. १

१. ब्रिटिश पार्लमेंटला जगातील सर्व पार्लमेंटचे ..... समजण्यात येते.
२. ब्रिटिश कायदेमंडळाला ..... म्हणतात.
३. ब्रिटिश पार्लमेंटचे वरिष्ठ सभागृह म्हणून .....ला ओळखले जाते.
४. ब्रिटिश पार्लमेंटचे कनिष्ठ सभागृह म्हणून ..... ओळखले जाते.
५. .....यांना 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' सभागृहाचा पितामह म्हणतात.
६. हाऊस ऑफ लॉर्डस् सभागृहातील पुरुष सदस्यांना ..... तर स्त्री सदस्यांना ..... हे उपपद लावण्यात येते.
७. हाऊस ऑफ लॉर्डस् सभागृहाची सदस्य संख्या ..... आहे.
८. हाऊस ऑफ लॉर्डस् सभागृहात न्यायालयीन कार्य करण्यासाठी ..... कायदेपंडीत 'लॉ लॉर्डस्' म्हणून निवडले जाते.
९. ..... हा मंत्रिमंडळातील मंत्री उमरावगृहाचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो.
१०. हाऊस ऑफ लॉर्डस् सभागृह ..... स्वरूपी आहे.
११. .....हे सभागृह कायदेमंडळाचे वरिष्ठ सभागृह असले तरी अधिकाराच्या बाबतीत दुय्यम आहे.
१२. हाऊस ऑफ कॉमन्स सभागृहाची सदस्य संख्या .....आहे.
१३. इंग्लडमध्ये सर्वोच्च न्यायालय म्हणून .....सभागृह न्यायदानाचे कार्य करते.
१४. हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या अध्यक्षाला .....असे म्हणतात.
१५. ब्रिटन मध्ये अर्थविषयक अधिकार .....सभागृहालाच प्राप्त झालेले आहेत.
१६. ..... यांनी मोठ्या अभिमानाने म्हटले की, ''मी हाऊस ऑफ कॉमन्स सभागृहाचे अपत्य आहे.''

(ब) स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. २

१. अमेरिकन कायदेमंडळाला ..... म्हणून ओळखले जाते.
२. अमेरिकन काँग्रेसचे ..... हे वरिष्ठ सभागृह आहे.
३. अमेरिकन काँग्रेसचे ..... हे कनिष्ठ सभागृह आहे.
४. .....हे सभागृह जगातील सर्वात अधिक सामर्थ्यशाली, प्रभावी व जास्त अधिकार असलेले वरिष्ठ सभागृह आहे.

५. अमेरिकन सिनेट सभागृहामध्ये ..... सदस्य आहेत.

६. सिनेट हे ..... सभागृह आहे.

७. अमेरिकेच्या प्रतिनिधीगृहाची सदस्य संख्या ..... आहे.

८. ..... देशात जेरीमँडरिंग पद्धतीने मतदारसंघाची निर्मिती केली जात होती.

९. अमेरिकन संविधानानुसार प्रतिनिधी गृहाचा कार्यकाल ..... वर्षाचा आहे.

१०. अमेरिकन कायदेमंडळाच्या दोन्ही सभागृहाचे अधिवेशन ..... तारखेला सुरू होते.

११. अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष निवडणुकीत कोणत्याही उमेदवाराला निर्विवाद बहुमत मिळाले नसेल तर सर्वाधिक मते प्राप्त पहिल्या तीन उमेदवारांपैकी एकाला राष्ट्राध्यक्ष म्हणून निवडण्याचा अधिकार ..... सभागृहाला आहे.

१२. 'प्रतिनिधी गृह छोट्या स्वरूपात अमेरिकन राष्ट्र आहे'' असे ..... यांनी म्हटले आहे.

१३. जगातील सर्व देशांच्या कायदेमंडळाच्या कनिष्ठ गृहापैकी सर्वात कमकुवत सभागृह म्हणून ..... ओळखले जाते.

१४. अमेरिकन अध्यक्ष व उपाध्यक्षाविरुद्ध महाभियोग प्रस्ताव आणण्याचा अधिकार ..... आहे.

१५. अमेरिकन उपाध्यक्ष निवडणुकीत कोणत्याही उमेदवाराला निर्विवद बहुमत मिळाले नसेल तर पहिल्या तीन उमेदवारांपैकी एका उमेदवाराला उपराष्ट्राध्यक्ष म्हणून निवडण्याचा अधिकार ..... आहे.

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

(अ) स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. १

१. माहेरघर

२. पार्लमेंट

३. हाऊस ऑफ लॉर्डस्

४. हाऊस ऑफ कॉमन्स

५. सायमन डी माँटफोर्ड

६. लॉर्ड, लेडी

७. ११७८

८. नऊ

९. लॉर्ड चान्सलर

१०. कायम

११. हाऊस ऑफ लॉर्डस

१२. ६५०

१३. हाऊस ऑफ लॉर्डस

१४. स्पिकर

१५. हाऊस ऑफ कॉमन्स

१६. विन्स्टन चर्चिल

(ब) स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. २

१. काँग्रेस
२. सिनेट
३. प्रतिनिधी गृह
४. सिनेट
५. १००
६. कायमस्वरूपी
७. ४३५
८. अमेरिका
९. दोन
१०. ३ जानेवारी
११. प्रतिनिधीगृह
१२. पॅटर्सन
१३. प्रतिनिधीगृहाला
१४. प्रतिनिधीगृहाला
१५. सिनेटला

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. हाऊस ऑफ लॉर्डस् सभागृहाची रचना, अधिकार व कार्ये स्पष्ट करा.
२. हाऊस ऑफ कॉमन्स सभागृहाची रचना, अधिकार व कार्ये स्पष्ट करा.
३. सिनेट सभागृहाची रचना, अधिकार व कार्ये स्पष्ट करा.
४. प्रतिनिधी गृहाची रचना, अधिकार व कार्ये स्पष्ट करा.

(ब) टीपा लिहा.

१. उमराव सभागृहाचा अध्यक्ष
२. हाऊस ऑफ कॉमन्सचा स्पिकर
३. सिनेटचा अध्यक्ष
४. सिनेटचे महत्त्व
५. प्रतिनिधी गृहाचा सभापती

१.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. J. C. Johari - 'Comparative Politics'
२. Anup Chand Kapur, 'Comparative Government & Politics'
३. S. R. Maheshwari - 'Comparative Government & Politics'
४. चार्लस बिअर्ड – 'अमेरिकन गर्व्हमेंट अॅण्ड पॉलिटिक्स'
५. डॉ. भास्कर भोळे – 'शासन आणि राजकारण' – तौलनिक अभ्यास
६. डॉ. वासंती रासम, डॉ. विजय देठे – 'तुलनात्मक शासन आणि राजकारण'
७. प्रा. बी. बी. पाटील – 'तुलनात्मक शासन आणि राजकारण'

८. घांगरेकर चिं. ग. – 'तुलनात्मक राजकीय व्यवस्था'
९. डॉ. उमेश ढोबळे – 'तुलनात्मक शासन आणि राजकारण'
१०. डॉ. एस. जी. देवगांवकर – 'पाच देशांची संविधाने'.

❑❑❑

घटक २
कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन अ) कार्यकारी मंडळ

ब) न्यायमंडळ

२.२.१ इंग्लंडमधील संसदीय कार्यकारी मंडळ

२.२.१.१ इंग्लंडचा राजा व राजपद

२.२.१.२ इंग्लंडच्या राजाचे अधिकार

२.२.१.३ प्रिव्ही कौन्सिल

२.२.१.४ इंग्लंडमधील पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ

२.२.१.५ पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाचे अधिकार

२.२.१.६ पंतप्रधानाची भूमिका

२.२.१.७ मंत्रिमंडळाची वैशिष्ट्ये

२.२.२ अमेरिकेतील अध्यक्षीय कार्यकारी मंडळ

२.२.२.१ अमेरिकेचा अध्यक्ष

२.२.२.२ अध्यक्षाचे अधिकार व कार्ये

२.२.२.३ अध्यक्षाचे मंत्रिमंडळ

२.२.२.४ अमेरिकेचा उपाध्यक्ष

२.२.३ इंग्लंड व अमेरिका तुलना

२.२.४ इंग्लंडचे न्यायमंडळ

२.२.४.१ ब्रिटिश न्यायालयांचे संघटन आणि अधिकारक्षेत्र

२.२.५ अमेरिकेचे न्यायमंडळ

२.२.५.१ अमेरिकेचे सुप्रीम कोर्ट

२.२.६ सुप्रीम कोर्टाची भूमिका

२.२.७ न्यायिक पुनरावलोकनाचे तत्त्व

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द

२.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

२.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्टे

मागील घटकात आपण इंग्लंड व अमेरिकेतील कायदेमंडळाचा तौलनिक अभ्यास केला आहे. या घटकात आपण कार्यकारी मंडळाचा तुलनात्मक अभ्यास करणार आहोत. या घटकाच्या अभ्यासाअंती आपण –

- इंग्लंडचा राजा व राजपद या संस्थांची ओळख करून घेणार आहोत.
- इंग्लंडमधील पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांची भूमिका व स्थान समजावून घेणार आहोत.
- अमेरिकेतील अध्यक्षाचे अधिकार, स्थान व भूमिका यांची माहिती करून घेणार आहोत.
- अमेरिकेतील मंत्रिमंडळ (अध्यक्षाचे सेक्रेटरी) याची आपणास माहिती होणार आहे.
- ब्रिटनची न्यायव्यवस्था, तिची रचना आणि अधिकारक्षेत्र माहिती होईल.
- अमेरिकेची न्यायव्यवस्था, तिची रचना, अधिकार आणि कार्ये ज्ञात होतील.

२.१ प्रास्ताविक

व्यावहारिक भाषेत 'कार्यकारी मंडळ' म्हणजेच शासन असा समज असतो. त्यामुळे कोणत्याही देशातील शासन संस्थेचा अभ्यास करताना प्रथम कार्यकारी मंडळ समजावून घेणे आवश्यक आहे. संसदीय शासन व्यवस्था व अध्यक्षीय शासन व्यवस्था यांचे आदर्श प्रारूप म्हणून अनुक्रमे इंग्लंड व अमेरिकेकडे पाहिले जाते. या घटकात आपण इंग्लंडमधील संसदीय स्वरूपाचे कार्यकारी मंडळचा (Parliamentary form of Executive) तपशीलवार अभ्यास करणार आहोत. संसदीय शासन पद्धतीमध्ये कार्यकारी मंडळ हे कायदेमंडळाचाच एक अविभाज्य भाग असते. तसेच कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार असते. कायदेमंडळाच्या कनिष्ठ सभागृहाचा विश्वास (बहुमताचा पाठिंबा) असेपर्यंत कार्यकारी मंडळ आपल्या पदावर राहू शकते. संसदीय शासन पद्धतीमध्ये एक 'नामधारी कार्यकारी प्रमुख' असतो व दुसरा 'वास्तविक कार्यकारी प्रमुख' असतो. म्हणजेच, राज्यप्रमुख (Head of State) व शासन प्रमुख (Head of Government) हे अलग असतात. उलटपक्षी, अध्यक्षीय शासन पद्धतीमध्ये कार्यकारी मंडळ हे कायदे मंडळापासून स्वतंत्र असते. ते कायदेमंडळाला जबाबदार असत नाही. कार्यकारी मंडळ व कायदेमंडळ एकमेकांपासून स्वतंत्र राहून आपापल्या अधिकारांचा वापर करत असतात. या पद्धतीमध्ये अध्यक्ष हा राज्य प्रमुख व शासनप्रमुख अशा दोन्ही भूमिका पार पाडत असतो.

या घटकात आपण इंग्लंडची व अमेरिकेची न्यायव्यवस्था समजून घेणार आहोत. कोणत्याही देशाचे प्रशासन सुरळीत चालविण्यासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेची गरज असते. संविधानाचे व नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांचे संरक्षण न्यायमंडळ करते. तसेच देशात उद्‌भवणाऱ्या व्यक्तिगत, सार्वजनिक व शासकीय विवादांवर निष्पक्षपणे न्यायदान न्यायमंडळ करते. तर मग जाणून घेऊया इंग्लंड व अमेरिकेची न्यायव्यवस्था व अधिकारक्षेत्र.

२.२ विषय विवेचन

अ) इंग्लंड व अमेरिकेतील कार्यकारी मंडळ

२.२.१ इंग्लंडमधील संसदीय कार्यकारी मंडळ

इंग्लंडमध्ये संसदीय स्वरूपाचे कार्यकारी मंडळ आहे. यात राजा, पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांचा समावेश होतो. यातील 'राजा' हा नामधारी कार्यकारी प्रमुख असतो. तर 'पंतप्रधान' हा वास्तविक कार्यकारी प्रमुख असतो. वास्तविक कार्यकारी अधिकार पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांना असतात तथापि या अधिकारांचा वापर राजाच्या नावे केला जातो.

इंग्लंडमध्ये आज देखील मर्यादित राजेशाही आहे. 'राजा' हा इंग्लंडचा राज्यप्रमुख (Head of State) आहे. तो वंशपरंपरेने सत्तेवर येतो. १६८८ च्या रक्तविरहित क्रांतीनंतर (Bloodless Revolution) राजाचे सर्व अधिकार संसद, पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांना हस्तांतरीत झाले. त्यामुळे राजा हा केवळ नामधारी प्रमुख राहिला. परंतु आजदेखील सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून विचार केला असता सर्व अधिकार राजालाच किंवा राजपदाला आहेत हे दिसून येते. प्रथम आपण राजा व राजपद यांचा अभ्यास करूया. त्यानंतर आपण प्रिव्ही कौन्सिल, पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ या संस्थांचा अभ्यास करणार आहोत. या ठिकाणी आपणास सिद्धांत आणि व्यवहार यातील अंतर देखील समजावून घ्यावे लागणार आहे.

२.२.१.१ इंग्लंडचा राजा व राजपद

'राजा' व 'राजपद' या इंग्लंडमधील जुन्या राजकीय संस्था आहेत. या दोन्हीत फरक आहे. 'राजा' एक व्यक्ती आहे. 'राजपद' ही एक संस्था आहे. त्यामुळे राजाला जन्म व मृत्यू आहे. राजपद ही चिरकाल टिकणारी संस्था आहे. इंग्लंडच्या राजपदाबाबत असे म्हटले जाते की, 'King is dead, Long live the King'.

यातील पहिला 'King' हा शब्द 'राजा' एक व्यक्ती म्हणून आहे. तर दुसरा 'King' शब्द म्हणजे 'राजपद' या अर्थाने वापरला गेला आहे. याचा सरळ मराठीमधील अर्थ 'राजा मृत आहे, राजा (राजपद) चिरायू होवो' असा होतो.

'राजा' व 'राजपद' यातील फरक स्पष्ट होण्यासाठी त्याचा इतिहास समजणे आवश्यक आहे. इसवी सन दहाव्या शतकात ॲंग्लो-सॅक्सन काळात इंग्लंडमध्ये राजेशाहीची सुरुवात झाली. इंग्लंडच्या राजकीय इतिहासाचा विचार केला असता 'राजपद' ही सर्वात जुनी संस्था म्हणावी लागेल. १६ व्या शतकापर्यंत शासनाची सर्व (वास्तविक) सत्ता राजाकडेच होती. त्या काळात राजा प्रत्यक्ष राज्य करत होता. परंतु राजाचा अचानक मृत्यू झाल्यास राज्य कसे चालवावे हा प्रश्न निर्माण होत असे.

नवीन राजा पदग्रहण करेपर्यंतच्या कालावधीमध्ये काय करावे हा प्रश्न होता. यातूनच 'राजपद' ही संस्था निर्माण करण्यात आली. जेणेकरून राजाच्या गैरहजेरीत राज्यकारभारात खंड पडणार नाही. पूढे राजाच्या गैर हजेरीत देखील राजपदाच्या नावे कारभार चालवला जावू लागला. नंतरच्या काळात राजा व प्रजा यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. या संघर्षातून १६ व्या आणि १७ व्या शतकात लोकशाही शासन व्यवस्था निर्माण होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न झाले. १६८८ च्या रक्तविरहित क्रांतीनंतर राजा हा केवळ नामधारी झाला. कारण संसदेचे व लोकनियुक्त प्रतिनिधींचे अधिकार श्रेष्ठ असल्याचे मान्य करण्यात आले.

राजा आणि राजपद यात आणखी एक मूलभूत फरक आहे. 'राजपद' हा समूहदर्शक शब्द आहे. यात राजा, प्रिव्ही कौन्सिल, मंत्रिपरिषद या सर्व संस्थांचा समावेश होतो. यासाठी इंग्रजीमध्ये क्राऊन (Crown) हा शब्द वापरला जातो. राजपद हे शासनाचे प्रतिक आहे. सर्व कायदेविषयक, अशासकीय आणि न्यायविषयक अधिकार त्यामध्ये निहीत आहेत. राजसिंहासन, राजमुद्रा इत्यादी माध्यमातून 'राजपद' प्रतिबिंबित होत असते. जरी 'राजा' आणि 'राजपद' यात सिद्धांत रूपाने फरक असला तरी या दोन्ही एकाच नाण्याच्या बाजू आहेत. राजपदाचे अधिकार म्हणजेच राजाचे अधिकार हे आपणास विसरून चालणार नाही.

१७०१ च्या ॲक्ट ऑफ सेटलमेंट नुसार राजपदाबाबत काही तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. राजाचे पद वंशपरंपरेने राजघराण्यातील व्यक्तीला दिले जावे अशी तरतूद आहे. तसेच राजा हा प्रोटेस्टंट पंथाचा असावा अशी तरतूद आहे. इंग्लंडमध्ये देखील भारतीय परंपरेप्रमाणे राजाचा ज्येष्ठ पुत्र हा भावी राजा समजला जातो. मुलगा नसेल तर राजाच्या ज्येष्ठ मुलीला वारसा हक्काने राजपद दिले जाते. राजा हयात असेपर्यंत आपल्या पदावर राहतो. राजाच्या मृत्यूनंतर तात्काळ ज्येष्ठ राजकुमार किंवा राजकुमारी वारसा हक्काने राजपदावर विराजमान होतात. राज्यारोहण समारंभ यथावकाश केला जातो. राजाला साजेल असे राहण्यासाठी इंग्लंडच्या सरकारकडून 'रॉयल ग्रॅट' म्हणून विशिष्ट रक्कम राजाला देण्याची व्यवस्था आहे.

राजा सहावा जॉर्ज यास मुलगा नव्हता, म्हणून त्याच्या पश्चात त्याची मुलगी दुसरी एलिझाबेथ ही १९५२ साली इंग्लंडची महाराणी झाली. गेली सात दशके दुसरी एलिझाबेथ इंग्लंडची राणी म्हणून राजपदावर विराजमान होत्या. नंतर तिचा मुलगा प्रिन्स चार्लस् हा इंग्लडचा राजा बनला.

२.२.१.२ इंग्लंडच्या राजाचे अधिकार

इंग्लंडमधील शासनाचे सर्व अधिकार राजाला आहेत. अभ्यासाच्या सोयीसाठी राजाच्या अधिकारांची विभागणी पुढील प्रकारात करता येईल.

१. **कार्यकारी अधिकार :** इंलंडचा राज्यकारभार राजाच्या नावे चालतो. राजा पंतप्रधानाची नियुक्ती करतो. अर्थात, हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये बहुमत प्राप्त पक्षाच्या नेत्याला पंतप्रधान म्हणून नियुक्त करण्याचे बंधन राजावर असते. तसेच मंत्रिमंडळातील इतर मंत्र्यांची नेमणूक पंतप्रधानाच्या सल्ल्यानुसार करण्याचे बंधन राजावर आहे. त्याचप्रमाणे प्रशासनातील उच्च पदस्थ अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्याचा अधिकार राजाला आहे. यासाठी राजाला पंतप्रधानाचा सल्ला विचारात घ्यावा लागतो. तो स्वतःच्या मताने निर्णय घेऊ शकत नाही.

२. **कायदेविषयक अधिकार :** राजा हा इंग्लंडच्या कायदेमंडळाचा अविभाज्य भाग आहे. राजा, हाऊस ऑफ लॉर्डस् आणि हाऊस ऑफ कॉमन्स यांना मिळून इंग्लंडची पार्लमेंट अस्तित्वात येते. पार्लमेंटने संमत

केलेल्या प्रत्येक कायद्याला राजाची संमती अनिवार्य असते. राजाची संमती मिळाल्याशिवाय संसदेने मंजूर केलेले विधेयक कायदा होऊ शकत नाही. याचा अर्थ राजाला नकाराधिकार (Veto Power) आहे. परंतु १७०७ नंतर कधीच कोणत्या राजाने या अधिकाराचा वापर केलेला नाही. पार्लमेंटचे अधिवेशन बोलाविणे, स्थगित करणे, समाप्त करणे इत्यादी कायदेविषयक अधिकार राजाला आहेत. त्याचप्रमाणे हाऊस ऑफ कॉमन्स विसर्जित करण्याचा अधिकार देखील राजाला आहे. हाऊस ऑफ लॉर्डस्च्या सदस्यांची नेमणूक करणेचा अधिकार राजाला आहे. पार्लमेंटच्या अधिवेशनाचा प्रारंभ राजाच्या अभिभाषणाने होतो यास 'स्पीच फ्रॉम दि थ्रोन' असे म्हणतात.

३. **न्यायविषयक अधिकार** : इंग्लंडमध्ये राजाला न्यायाचे उगमस्थान मानले जाते. तेथे न्यायाधिशांना 'लॉ लॉर्डस्' असे म्हटले जाते. त्यांच्या नेमणुका राजा करतो. न्यायाधिशांना पदच्युत करण्याचा अधिकार देखील राजालाच आहे. न्यायालयाने दिलेली शिक्षा कमी करण्याचा, स्थगित करण्याचा अथवा माफ करण्याचा अधिकार राजाला आहे. न्यायालयाचा कारभार देखील राजाच्या नावेच चालतो.

४. **राजनैतिक अधिकार** : इंग्लंडच्या परराष्ट्रातील राजदूतांची नेमणूक करणे, तसेच परराष्ट्रातून येणाऱ्या राजदूतांचे अधिकारपत्र स्वीकारणेचा अधिकार राजाला आहे. इंग्लंडचा राजा हा राष्ट्रकूल संघटनेचा (Commonwealth Organization) प्रमुख आहे. या संघटनेतील काही सदस्य राष्ट्रांचे राष्ट्रप्रमुख नेमण्याचा अधिकार इंग्लंडच्या राजाला आहे. उदा. कॅनडाचा गव्हर्नर जनरल इंग्लंडच्या राजाकडून नेमला जातो. तो राजाचा प्रतिनिधी म्हणून कॅनडाचा राज्यकारभार चालवितो. तसेच ऑस्ट्रेलियाचा गव्हर्नर जनरल देखील इंग्लंडच्या राजाचा प्रतिनिधी आहे. आंतरराष्ट्रीय करार किंवा तह राजाच्या नावे केले जातात. कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर इंग्लंडचा प्रतिनिधी राजाचा प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित राहतो.

५. **लष्करविषयक अधिकार** : इंग्लंडचा राजा हा सैन्य दलाचा सरसेनापती (Commander-in-Chief) म्हणून ओळखला जातो. सैन्य दलातील प्रमुखांची नेमणूक करणे, त्यांना पदच्युत करणे इत्यादी अधिकार राजास आहेत. युद्धाची घोषणा करण्याचा किंवा युद्ध समाप्तीची घोषणा करण्याचा अधिकार देखील राजाला आहेत. अशा प्रकारे इंग्लंडच्या राजाचे किंवा राजपदाचे विविध अधिकार आहेत. व्यावहारिक पातळीवर विचार केल्यास हे अधिकार केवळ प्रतिकात्मक आहेत. अपवाद वगळता सर्वच अधिकार केवळ राजाच्या नावाचा वापर करून इतरांमार्फत वापरले जातात. राजा केवळ घटनात्मक प्रमुख आहे. तो राज्य करतो. परंतु राज्यकारभार पहात नाही. (The King reigns, but does not govern) राजाबाबत असे म्हटले जाते की, 'राजा चूक करू शकत नाही' याचा अर्थ त्याचे सर्व अधिकार इतरांमार्फत वापरले जातात. त्यामुळे कोणत्याही चुकीच्या निर्णयाला राजाला जबाबदार धरले जात नाही. इंग्लंडमध्ये राजाला व राजघराण्याला खूप मानाचे स्थान आहे.

२.२.१.३ प्रिव्ही कौन्सिल (Privy Council)

१२ व्या शतकात राजा दुसरा हेन्री याच्या काळात प्रिव्ही कौन्सिलचा उगम दिसून येतो. या काळात राजाला सल्ला देणारे मंडळ म्हणून प्रिव्ही कौन्सिल काम करत असे. १६ या शतकापर्यंत राजा प्रिव्ही कौन्सिलच्या सल्ल्यानुसार राज्यकारभार करत होता. त्यामुळे त्या काळातील हे एक प्रकारचे राजाचे मंत्रिमंडळच होते.

१७ व्या शतकानंतर प्रिव्ही कौन्सिलचे महत्त्व आणि प्रभाव कमी होत गेला. आज इंग्लंडमध्ये असणाऱ्या मंत्रिमंडळाचा प्रारंभ प्रिव्ही कौन्सिलमधूनच झाला आहे. १८ व्या शतकाच्या प्रारंभापासून संसदेचे श्रेष्ठत्व प्रस्थापित झाले. त्याचप्रमाणे पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाचे अधिकार देखील वाढत गेले. परिणामतः प्रिव्ही कौन्सिल ही केवळ नामधारी संस्था म्हणून अस्तित्वात राहिली आहे.

आज रोजी प्रिव्ही कौन्सिलमध्ये सुमारे ३५० ते ४०० सदस्य आहेत. यात आजी-माजी मंत्रिमंडळातील सदस्य, न्यायाधीश, धर्मगुरू, राजघराण्यातील प्रतिनिधी यांचा समावेश होतो. या सर्वांची नेमणूक राजामार्फत केली जाते. प्रत्यक्षात ५ ते ७ सदस्य सक्रियपणे काम पाहतात. यावरून याचे नामधारी स्वरूप स्पष्ट होते.

एक महत्त्वाचा मुद्दा या ठिकाणी आपण लक्षात घेतला पाहिजे. पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळ जे निर्णय घेत असते त्यांना प्रिव्ही कौन्सिलचे निर्णय म्हणून घोषित करावे लागते. मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांचा शपथविधी प्रिव्ही कौन्सिलच्या सभेतच होतो. एवढेच नव्हे तर मंत्र्यांना 'प्रिव्ही कौन्सिलर' म्हणूनच शपथ घ्यावी लागते. राष्ट्रकुल संघटनेतील काही सदस्य राष्ट्रांसाठी प्रिव्ही कौन्सिल सर्वोच्च न्यायालय म्हणून काम पाहते. इंग्लंडमधील राजकीय व्यवहारात या संस्थेला काहीच अधिकार नाहीत. परंतु सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून 'प्रिव्ही कौन्सिल' हा इंग्लंडच्या कार्यकारी मंडळाचा एक भाग आहे हे विसरून चालणार नाही.

२.२.१.४ इंग्लंडमधील पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ

पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाखाली काम करणारे मंत्रिमंडळ हेच खऱ्या अर्थाने इंग्लंडमधील शासन आहे. शासनाचे सर्व कार्यकारी अधिकार वास्तवामध्ये पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांचे मार्फतच वापरले जातात. तथापि या अधिकारांचा वापर त्यांना 'राजाच्या' किंवा 'राजपदाच्या' नावे करावा लागतो. या शासन संस्थेमधील पंतप्रधान पदाचे स्थान विशेष महत्त्वाचे मानले जाते. लॉर्ड मोर्ले यांनी इंग्लंडच्या पंतप्रधानाचे महत्त्व विशद करताना 'पंतप्रधान हा मंत्रिमंडळरूपी कमानीची मध्यशीला आहे' असे मत व्यक्त केले आहे. या शासन व्यवस्थेमध्ये शासन पंतप्रधानाच्या नावे ओळखले जाते. सध्या सर स्टार्मर हे इंग्लंडचे पंतप्रधान आहेत. त्यामुळे या सरकारला स्टार्मर यांचे सरकार असे संबोधले जाते. मंत्रिमंडळाचे महत्त्व स्पष्ट करताना जॉन मॉरियट म्हणतात, ''मंत्रिमंडळ म्हणजे ज्याच्याभोवती संपूर्ण यंत्रणा फिरते असा आस आहे. 'It is a pivot around which the whole machinery revolves" - John Merriot

उगम व विकास : राजा दुसरा चार्लस याच्या काळात सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मंत्रिमंडळाची निर्मिती पहावयास मिळते. अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात राजा पहिला जॉर्ज व त्यानंतर राजा दुसरा जॉर्ज हे इंग्लंडच्या सत्तेवर विराजमान झाले. ते मूळ जर्मन वंशाचे असल्याने त्यांना इंग्रजी येत नव्हते. त्यामुळे या राजांच्या काळात राजा मंत्रिमंडळाच्या बैठकांना गैरहजर राहू लागला. राजाच्या गैरहजेरीत मंत्रिमंडळाच्या बैठकीचे कोणीतरी अध्यक्षस्थान भूषविणे क्रमप्राप्त ठरले. यावेळी सर रॉबर्ट वालपोल यांच्याकडे मंत्रिमंडळाचे अध्यक्षपद देण्यात आले. पुढे त्यालाच 'पंतप्रधान' असे म्हटले जाऊ लागले. १७२० ते १७४२ या काळात तो पंतप्रधान होता. हाच इंग्लंडचा पहिला पंतप्रधान म्हणून ओळखला जातो.

अशाप्रकारे प्रिव्ही कौन्सिल हे राजाला सल्ला देणारे मंडळ होते. पुढे त्याची सदस्य संख्या वाढत गेली. राजा दुसरा चार्लस याच्या काळात त्याने प्रिव्ही कौन्सिलच्या ठराविक सदस्यांनाच निमंत्रित करण्याचा पायंडा पडला. पुढे हेच मंत्रिमंडळ (Cabinet) म्हणून विकसित झाले. राजा या ठराविक लोकांशी सल्लामसलत करून निर्णय घेत असे. परंतु १८ व्या शतकामध्ये राजा या बैठकांना जाण्याची प्रथा बंद झाली. त्यामुळे पंतप्रधानाचे महत्त्व

वाढले. पुढे राजा हा केवळ नामधारी झाला. अशा प्रकारे इंग्लंडमधील पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ या संस्थांचा विकास झालेला दिसून येतो. काळाच्या ओघात राजाचे पद पूर्णतः नामधारी झाले आणि पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाचे अधिकार वाढत गेले.

घटनात्मक तरतुदी : इंग्लंडची राज्यघटना अलिखित असलयाने साहजिकच पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ याबाबतच्या अनेक तरतुदी देखील अलिखितच आहेत. रूढी, परंपरा यामध्येच या तरतुदींचा विकास झालेला दिसून येतो. काही महत्त्वाच्या तरतुदी पुढीलप्रमाणे –

पंतप्रधानाची नेमणूक राजा करतो व इतर मंत्र्यांची नेमणूक राजा पंतप्रधानाच्या सल्ल्यानुसार करतो. प्रत्यक्षात हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत बहुमत प्राप्त पक्ष आपला नेता निवडतो. या नेत्यालाच पंतप्रधान म्हणून नियुक्त करण्याचे बंधन राजावर आहे हे या ठिकाणी ध्यानात घेतले पाहिजे.

पंतप्रधान किंवा मंत्री होण्यासाठी ती व्यक्ती पार्लमेंटचा सदस्य होण्यास मात्र असावी लागते. मुळात पार्लमेंटच्या दोन्ही सभागृहातील काही सदस्यांची मंत्री म्हणून निवड केली जाते. काही मंत्री हाऊस ऑफ लॉर्डस्मधून घेण्याचे बंधन पंतप्रधानावर आहे. बहुतांश मंत्री हे हाऊस ऑफ कॉमन्सचे सदस्य असतात. पार्लमेंटच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य नसणाऱ्या व्यक्तीची देखील मंत्री म्हणून निवड होऊ शकते. तथापि, अशा व्यक्तीला सहा महिन्यांच्या आत पार्लमेंटच्या कोणत्याही एका सभागृहाचा सदस्य होण्याचे बंधन आहे.

मंत्रिमंडळाचा सर्वसाधारण कार्यकाल पाच वर्षे आहे. परंतु पाच वर्षांपूवी एखाद्या मंत्र्याला राजीनामा द्यावा लागू शकतो. पंतप्रधानाची मर्जी असेपर्यंत मंत्री आपल्या पदावर राहू शकतो. तसेच हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये बहुमताचा पाठिंबा असेपर्यंत पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ आपल्या पदावर राहू शकतात. हाऊस ऑफ कॉमन्स सभागृहाने अविश्वासाचा ठराव मंजूर केल्यास पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाला तात्काळ राजीनामा द्यावा लागतो.

मंत्रिमंडळाची बैठक पंतप्रधानाच्या अध्यक्षतेखाली होते. साधारणतः साप्ताहिक बैठक होते. गरज वाटल्यास जास्त वेळा बैठक घेतली जाते. या बैठका बंद खोलीत (In Camera) घेतल्या जातात. याचा अर्थ मंत्रिमंडळाच्या बैठकीला बाहेरच्या (पत्रकारांना) कोणाही व्यक्तीला घेतले जात नाही. शक्यतो निर्णय एकमताने घेतले जातात.

संसदीय लोकशाहीत 'मंत्रिमंडळ' (Council of Ministers) या संज्ञेमध्ये तीन प्रकारच्या मंत्र्यांचा समावेश होतो. मंत्रिमंडळातील सर्व मंत्र्यांचा दर्जा समान नसतो. कॅबिनेट दर्जाचे मंत्री हे प्रथम दर्जाचे मंत्री असतात. पंतप्रधानाच्या अत्यंत विश्वासातले व राजकीयदृष्ट्या मात्तब्बर (२०–२२) मंत्र्यांचा समावेश कॅबिनेट मध्ये केला जातो. त्यानंतर उर्वरीत (३०–४०) मंत्र्यांचा समावेश राज्यमंत्री व संसदीय सचीव या गटात केला जातो. त्यामुळे मंत्रिमंडळ हा व्यापक शब्द आहे तर कॅबिनेट हा त्याचा एक भाग आहे. शासनाचे सर्व धोरणात्मक निर्णय कॅबिनेट मंत्रीच घेतात. मंत्रिमंडळाचा आकार किती व कसा असावा हे ठरविण्याचा अधिकार पंतप्रधानाला आहे.

२.२.१.५ पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाचे अधिकार

पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ कार्य करत असते. त्यामुळे पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांच्या अधिकारामध्ये अंतर करता येत नाही. पंतप्रधान म्हणून असणारे विशेषाधिकार आपण शेवटी अभ्यासणार आहोत.

१. **शासनाचे धोरण ठरविणे** : देशाचे कृषी, उद्योग, आरोग्य, शिक्षण, व्यापार इत्यादी बाबतचे धोरण ठरविण्याचा किंवा त्यात बदल करण्याचा अधिकार मंत्रिमंडळाला आहे. अशा प्रकारचे धोरण ठरविताना संबंधित खात्याचा मंत्री पुढाकार घेतो. एखाद्या धोरणाची रूपरेषा तयार करतो. ती मंत्रिमंडळासमोर मांडतो. त्याचे महत्त्व पटवून देतो व त्यास पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाची मंजुरी मिळवितो. सामान्यतः पक्षाच्या धोरणाशी सुसंगत असे धोरण ठरविले जाते.

२. **शासनाच्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे** : मंत्री हा खात्याचा प्रमुख असतो. शासनाचे धोरण, संबंधित खात्यामधील अधिकारी व कर्मचारी यांचे मार्फत प्रत्यक्षात राबविणे ही मंत्र्यांची जबाबदारी असते. खात्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्याचे काम मंत्री करत असतो. एखाद्या खात्यामधील चांगल्या किंवा गैर कारभाराला संबंधीत खात्याच्या मंत्र्याला जबाबदार धरले जाते.

३. **कायदेविषयक कार्य** : कायदे तयार करणे हे पार्लमेंटचे काम आहे. परंतु प्रत्यक्षात कायद्याचा मसूदा संबंधित खात्याचा मंत्री तयार करतो. मंत्रिमंडळ त्याला अंतरीम मंजुरी देते. त्यानंतर ते पार्लमेंटच्या मंजुरीसाठी दोन्ही सभागृहांमध्ये मांडले जाते. त्या ठिकाणी त्या विधेयकाचे मंत्रिमंडळ एकमुखाने समर्थन करते. हाऊस ऑफ कॉमन्स या सभागृहात सत्ता पक्षाला बहुमत असल्याने सहसा विधेयक नामंजूर होत नाही. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने कायदा तयार करण्याचे काम मंत्रिमंडळच करते. पार्लमेंटचे अधिवेशन बोलाविणे, स्थगित करणे, हाऊस ऑफ कॉमन्स विसर्जित करणे इत्यादी बाबतच्या राजाला शिफारस करण्याचे काम मंत्रिमंडळच करत असते. मंत्रिमंडळाच्या शिफारशीवरूनच राजा याबाबतचे आदेश काढत असतो.

४. **आर्थिक धोरण ठरविणे** : राज्यकारभार चालविण्यासाठी लागणारा पैसा कर रूपाने जमा करणे व तो पैसा खर्च करणे याबाबतचे सर्व निर्णय मंत्रिमंडळच घेत असते. अंदाजपत्रक निर्मितीमध्ये पंतप्रधान व अर्थमंत्री महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. त्यानंतर त्यास मंत्रिमंडळाची मंजुरी आवश्यक असते. अशाप्रकारे देशाच्या आर्थिक धोरणाला दिशा देण्याचे काम मंत्रिमंडळ करत असते.

५. **परराष्ट्र धोरण ठरविणे** : इंग्लंडचे परराष्ट्र धोरण ठरविण्याचे काम मंत्रिमंडळ करते. यात पंतप्रधान व परराष्ट्र मंत्री महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात.

२.२.१.६ पंतप्रधानाची भूमिका

इंग्लंडमधील राजकीय व्यवस्थेमध्ये पंतप्रधानाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पुढील मुद्दे पंतप्रधानाची भूमिका व स्थान स्पष्ट करतात.

१. **मंत्रिमंडळाची निर्मिती करणे** : राजाकडून पंतप्रधानाची नेमणूक झाल्यावर पंतप्रधान आपल्या मंत्रिमंडळातील सहकाऱ्यांची निवड करतो. शक्यतो आपल्या पक्षातील ज्येष्ठ व पहिल्या फळीतील नेत्यांना मंत्रिमंडळात समाविष्ट करून घेतो. मंत्रिमंडळाची निर्मिती करताना ते संतुलीत असावे लागते. देशातील सर्व प्रदेशांना, सर्व सामाजिक व धार्मिक घटकांना योग्य प्रतिनिधित्व द्यावे लागते. याशिवाय निवड केलेल्या मंत्र्यांना योग्य पद्धतीने खाते वाटप करावे लागते. मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांचे स्थान पंतप्रधानाच्या मर्जीवर अवलंबून असते.

२. **राजाला सल्ला देणे** : राजा हा नामधारी असल्याने सर्व निर्णय पंतप्रधानच घेत असतो. मंत्रिमंडळाशी चर्चा करून पंतप्रधान राजाला सल्ला देतो. त्या सल्ल्यानुसार राजा कारभार चालवितो. त्यामुळे राजाचा कोणताही निर्णय किंवा घोषणा ही केवळ औपचारिकता असते. यामागे पंतप्रधानाचा सल्ला महत्त्वाचा असतो.

३. **हाऊस ऑफ कॉमन्सचे नेतृत्व** : पंतप्रधान हा हाऊस ऑफ कॉमन्सचा नेता असतो. तो सभागृहातील बहुमत प्राप्त पक्षाचा नेता असतो. त्यामुळे सभागृहातील निर्णय प्रक्रियेवर पंतप्रधानाचा प्रभाव दिसून येतो. सभागृहातील शासनाच्या महत्त्वाच्या निर्णयांची घोषणा पंतप्रधानामार्फत केली जाते. सभागृहात शासनाला विचारले जाणारे प्रश्न किंवा होणारी टीका याला उत्तर देण्याची अंतीम जबाबदारी पंतप्रधानाची असते. सभागृहात एखादा ठराव मंजूर करून घेण्यासाठी पंतप्रधान व्हीपचा वापर करू शकतो.

४. **पक्षाचे नेतृत्व करणे** : पंतप्रधान जसा शासनाचा प्रमुख असतो तसाच तो सत्तारूढ पक्षाचा देखील प्रमुख असतो. पक्ष संघटनेवर नियंत्रण ठेवणे, पक्षाच्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे, पक्षाने निवडणुकीत दिलेल्या आश्वासनांची पूर्तता करणे इत्यादी जबाबदारी पंतप्रधान पार पाडत असतो.

५. **नियुक्तीविषयक कार्ये** : ज्या प्रमाणे पंतप्रधान आपल्या मंत्रिमंडळातील सहकाऱ्यांची निवड करतो त्याचप्रमाणे प्रशासनातील उच्च पदावरील अधिकारी, न्यायाधीश, राजदूत, विविध प्रमुख संस्थांचे अध्यक्ष यांच्या निवडीमध्ये पंतप्रधान महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. थोडक्यात राजामार्फत होणाऱ्या सर्व नियुक्त्या पंतप्रधानाच्या सल्ल्यानुसार होत असतात.

६. **समन्वय साधणे** : शासनाच्या विविध खात्यांमध्ये समन्वय साधण्याची जबाबदारी पंतप्रधानांची असते. शासनाच्या एका खात्याचे धोरण इतर खात्यांच्या धोरणांशी विसंगत असणार नाही याची दक्षता घेण्याची जबाबदारी पंतप्रधानांची असते. प्रत्येक खात्याला आपला महत्त्वाचा धोरणात्मक निर्णय पंतप्रधानाशी सल्लामसलत करूनच घ्यावा लागते.

७. **आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील भूमिका** : इंग्लंडच्या परराष्ट्र धोरणात पंतप्रधान महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांबाबत इंग्लंडची अधिकृत भूमिका घोषित करण्याची जबाबदारी पंतप्रधानाची असते. पंतप्रधान विविध आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर इंग्लंडचे प्रतिनिधित्व करतो.

२.२.१.७ मंत्रिमंडळाची वैशिष्ट्ये

इंग्लंडमधील पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ शासन पद्धतीची काही खास वैशिष्ट्ये पहावयास मिळतात. यास संसदीय शासन पद्धतीची वैशिष्ट्ये किंवा तत्त्वे असे देखील म्हटले जाते. ती पुढीलप्रमाणे –

१. **सामूहिक जबाबदारीचे तत्त्व** : पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ एक टीम म्हणून सामुहिक रित्या 'हाऊस ऑफ कॉमन्सल'ा जबाबदार असते. ते 'एकत्र पोहतात व एकत्रच बुडतात' (They swim together and tey sink together) असे मंत्रिमंडळाबद्दल म्हटले जाते. सर्व मंत्र्यामध्ये एकवाक्यता असावी लागते. मंत्रिमंडळाच्या सर्व निर्णयाचे सर्व मंत्री एकमुखाने समर्थन करतात. एखाद्या मंत्र्याला मंत्रिमंडळाचा निर्णय मान्य नसेल तर त्याला प्रथम मंत्रिमंडळाचा राजीनामा द्यावा लागतो व नंतर निर्णयाला विरोध करता येतो.

२. **पंतप्रधानाचे नेतृत्व** : इंग्लंडमधील संसदीय शासन पद्धतीला 'पंतप्रधानीय शासन' (Prime Ministerial Government) असे क्रॉसमन यांनी म्हटले आहे. शासन पंतप्रधानाच्या नावे ओळखले जाते. पंतप्रधान मंत्रिमंडळाचा कर्ताकरविता असतो. पंतप्रधानाचा राजीनामा हा संपूर्ण मंत्रिमंडळाचा राजीनामा म्हणून गणला जातो. मंत्रिमंडळाच्या बैठका पंतप्रधानाच्या अध्यक्षतेखाली होतात.

३. **गोपनियता** : मंत्रिमंडळाच्या बैठका गोपनीय पद्धतीने पार पडतात. मंत्रिमंडळातील कोणतीही चर्चा अथवा मतभेद बाहेर पडू दिले जात नाहीत. बैठका बंद खोलीत (In Camera) होतात. एकमताने निर्णय झाल्यावर तो नंतर अधिकृतपणे घोषित केला जातो.

४. **विरोधी पक्ष व छाया मंत्रिमंडळ** : इंग्लंडच्या संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाला एक वेगळे स्थान आहे. शासनाच्या चुका जनतेच्या निदर्शनात आणून देणे हे विरोधी पक्षाचे काम आहे. सुदृढ लोकशाहीसाठी चांगल्या विरोधी पक्षाची आवश्यकता असते. हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये विरोधी पक्षाचा नेता भावी पंतप्रधान म्हणून ओळखला जातो. त्याचप्रमाणे प्रत्येक मंत्र्याला जाब विचारण्यासाठी विरोधी पक्ष आपले एक छाया मंत्रिमंडळ (Shadow Cabinet) तयार करतो. या मंत्रिमंडळातील प्रत्येक मंत्री एका विशिष्ट खात्याच्या कारभारावर बारीक लक्ष ठेवून असतो.

५. **मंत्रिमंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार** : इंग्लंडमधील मंत्रिमंडळ हा कायदेमंडळाचाच एक अविभाज्य भाग असतो. विशेषतः पंतप्रधान व बहुतांश मंत्री हे हाऊस ऑफ कॉमन्सचे सदस्य असतात. तसेच ते हाऊस ऑफ कॉमन्सचा विश्वास असेपर्यंत पदावर राहतात. अविश्वासाचा ठराव मंजूर करून पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाला पदच्युत करण्याचा अधिकार हाऊस ऑफ कॉमन्सला आहे. तसेच सभागृहातील सदस्य मंत्र्यांना जाब विचारू शकतात.

६. **पक्षीय शासन** : संसदीय शासन पद्धतीमध्ये बहुमत प्राप्त पक्ष सत्ता स्थापन करतो. त्यामुळे मंत्र्याची निवड करताना पंतप्रधान स्वतःच्या पक्षातील लोकांनाच संधी देत असतो. साहजिकच शासन पक्षाच्या नावाने देखील ओळखले जाते.

७. **राजकीय एकजिनसीपणा** : एकाच पक्षाचे शासन असल्यामुळे शासनाच्या धोरणात एकजिनसीपणा दिसून येतो. काही वेळा आघाडीचे शासन असल्यास दोन किंवा जास्त पक्ष एकत्र येऊन सरकार स्थापन करतात. अशा वेळी राजकीय मतभिन्नता काही वेळा प्रकट होताना दिसते.

२.२.२ अमेरिकेतील अध्यक्षीय कार्यकारी मंडळ

अध्यक्षीय शासन पद्धतीचा आदर्श नमुना म्हणून अमेरिका (USA) या देशाकडे पाहिले जाते. अमेरिका या देशाचे कार्यकारी मंडळ म्हणजे 'अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष' होय. अमेरिकेच्या राज्यघटनेने सर्व कार्यकारी अधिकार अध्यक्षाला दिले आहेत. अमेरिकेचा अध्यक्ष हा शासनप्रमुख (Head of Government) आणि राज्यप्रमुख (Head of State) या दोन्ही भूमिका पार पाडत असतो. अमेरिकेचा राज्यकारभार प्रत्यक्षात अध्यक्ष चालवितो व तो अध्यक्षाच्या नावे चालविला जातो (कलम २). अध्यक्षाला सल्ला देणारे एक सेक्रेटरीचे सल्लागार मंडळ असते, हेच अध्यक्षाचे मंत्रिमंडळ म्हणून काम पाहते. त्यांना अध्यक्षाचे सेक्रेटरी असे म्हटले जाते. त्यांना घटनात्मक स्थान किंवा अधिकार नाहीत. परंतु व्यवहारात अध्यक्ष व सेक्रेटरी यांना मिळून अमेरिकेतील कार्यकारी मंडळ अस्तित्वात येते.

अमेरिकेत 'उपाध्यक्ष' हे देखील पद आहे. परंतु केवळ अध्यक्षाच्या गैर हजेरीत उपाध्यक्ष देशाच्या कार्यकारी मंडळाचा प्रमुख म्हणून काम पाहतो. इतर वेळी त्याला कोणताही कार्यकारी अधिकार असत नाही. या ठिकाणी आपण अध्यक्ष, मंत्रिमंडळ व उपाध्यक्ष या तिन्ही घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

२.२.२.१ अमेरिकेचा अध्यक्ष

१७८९ च्या अमेरिकन राज्यघटनेने सर्वशक्तीमान असे कार्यकारी प्रमुखाचे पद निर्माण केले आहे. अमेरिकन शासनाचे सर्व कार्यकारी अधिकार अध्यक्षाला देण्यात आले आहेत. तो अमेरिकन संघराज्याचा सर्वोच्च प्रमुख आहे. तिन्ही दलांचा सरसेनापती आहे. तो अमेरिकेचा प्रथम नागरिक (First Citizen) आणि त्याची पत्नी अमेरिकेची प्रथम महिला (First Lady) आहे. लॉर्ड ब्राइस यांच्या मते, ''अमेरिकेचा अध्यक्ष हा लोकशाही जगातील सर्वात अधिकारसंपन्न कार्यकारी प्रमुख आहे.'' अमेरिकेच्या अध्यक्षाबाबतच्या महत्त्वाच्या घटनात्मक व व्यवहारिक तरतुदी पुढीलप्रमाणे –

पात्रता : अमेरिकेच्या अध्यक्षपदाची निवडणूक लढविणारा उमेदवार अमेरिकन संघराज्याचा जन्मजात नागरिक (Inborn Citizen) असला पाहिजे. तसेच त्याचे वय ३५ वर्षे पूर्ण असले पाहिजे व अमेरिकत किमान १४ वर्षे वास्तव्य असले पाहिजे. या लिखित अटी आहेत. याशिवाय काही अलिखित अटी दिसून येतात. अध्यक्षपदाची निवडणूक लढविणारी व्यक्ती प्रोटेस्टंट पंथाची असावी, एखाद्या राज्याची गव्हर्नर असावी. विवाहित असावी. अशा धारणा आहेत. निग्रो, ज्यू, अथवा स्त्री यांना सहसा संधी दिली गेलेली नाही. बराक ओबामा (२००८–१६) यांचा अपवाद वगळता अद्याप एकही निग्रो व्यक्ती अमेरिकेचा अध्यक्ष झालेली नाही. एवढेच नव्हे तर गेल्या २३० वर्षांच्या इतिहासात एकदाही महिला अध्यक्ष झालेली नाही.

निवडणूक : अमेरिकेच्या अध्यक्षाची निवड ही एक गुंतागुंतीची (Complex) प्रक्रिया आहे. अमेरिकेच्या अध्यक्षाच्या निवड प्रक्रियेमध्ये तेथील कायदेमंडळ (काँग्रेस) भाग घेत नाही. अध्यक्षाची निवड करण्यासाठी एक निर्वाचक मंडळ (Electoral College) तयार केले जाते. या निर्वाचक मंडळाकडून अध्यक्षाची निवड होते. त्यानंतर लगेचच निर्वाचक मंडळ बरखास्त केले जाते.

प्रत्येक घटक राज्यातून निर्वाचक मंडळावर निवडून पाठवावयाच्या प्रतिनिधींची संख्या निश्चित आहे. यासाठी एक सूत्र अवलंबिले जाते. त्या घटक राज्यातून सिनेट आणि प्रतिनिधीगृह या दोन्ही सभागृहात मिळून जेवढे प्रतिनिधी पाठविले जातात तेवढेच प्रतिनिधी त्या राज्यातून निर्वाचक मंडळासाठी निवडले जातात. उदा. न्यूयॉर्क राज्यातून निर्वाचक मंडळासाठी २१ प्रतिनिधी निवडून पाठविले जातात.

प्रत्येक लीप वर्षात म्हणजेच दर चार वर्षांनी अमेरिकेच्या अध्यक्षपदाची निवडणूक होते. निवडणुकीचा दिवस निश्चित करण्यात आला आहे. त्यात बदल होत नाही. लीप वर्षाच्या नोव्हेंबर महिन्यातील पहिल्या सोमवार नंतर येणाऱ्या मंगळवारी निर्वाचक मंडळातील (५३८) प्रतिनिधींची प्रत्यक्ष जनतेमार्फत निवड होते.

उदा. २०२० साली ३ नोव्हेंबर रोजी निर्वाचक मंडळातील प्रतिनिधींची निवड झाली. या निवडणुकीत यादी पद्धतीचा (List System) अवलंब केला जातो. यानुसार दोन्ही पक्षांच्या सर्व उमेदवारांची नावे दोन स्तंभामध्ये छापली जातात. मतदार पक्षाच्या एका स्तंभाला (गटाला) मतदान करतो. उमेदवाराला मतदान करत नाही. एखाद्या राज्यात ज्या पक्षाला सर्वात जास्त मते पडतात त्या पक्षाचे त्या राज्यातील सर्व प्रतिनिधी निर्वाचक मंडळासाठी निवडले जातात. याला Winner takes all असे म्हटले जाते.

जेव्हा निर्वाचक मंडळातील निवडणुकीचा निकाल घोषित होतो तेंव्हा अध्यक्ष कोणत्या पक्षाचा होणार ते निश्चित होते. निर्वाचक मंडळातील प्रतिनिधी डिसेंबर महिन्यातील दुसऱ्या सोमवारी अध्यक्ष पदाच्या उमेदवारासाठी मतदान करतात. जानेवारी महिन्याच्या ६ तारखेला वॉशिंग्टन येथे मतमोजणी होते. सिनेटचा अध्यक्ष (म्हणजेच अमेरिकेचा उपाध्यक्ष) दोन्ही सभागृहांच्या उपस्थितीत मतमोजणी करून अध्यक्षपदाचा औपचारिक निकाल घोषित करतो.

निर्वाचक मंडळातील निम्यापेक्षा जास्त मते पडणाऱ्या उमेदवाराला 'निर्वाचित' म्हणून घोषित केले जाते. २० जानेवारी रोजी अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाचा सरन्यायाधीश 'निर्वाचित अध्यक्षाला' (President Elected) पदाची शपथ देतो. त्यानंतर तो पदग्रहण करतो.

- **कार्यकाल :** चार वर्षे निश्चित काळासाठी अध्यक्षाची निवड होते. अध्यक्षाचा कार्यकाल प्रतिनिधीगृह किंवा सिनेटच्या मर्जीवर अवलंबून असत नाही. अविश्वासाचा ठराव संमत करून अध्यक्षाला मुदतपूर्व पदच्युत करता येत नाही. तथापि एका व्यक्तीला केवळ दोनच वेळा (आठ वर्षेच) अध्यक्ष होता येईल अशी तरतूद आहे.

- **महाभियोग :** देशद्रोह, भ्रष्टाचार किंवा इतर गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा या कारणासाठी अध्यक्षाला पदावरून काढून टाकता येते. या प्रक्रियेला महाभियोग (Impeachment) असे म्हणतात. यानुसार प्रथम अध्यक्षावर आरोप ठेवले जातात. त्यावर प्रतिनिधीगृहात चर्चा होते व बहुमताने ठराव मंजूर होतो. त्यानंतर चौकशीअंती सिनेट २/३ बहुमताने आरोपाला मान्यता देते. त्यानंतरच अध्यक्षाला पदच्यूत केले जाते. या क्लिष्ट प्रक्रियेमुळे आजपर्यंत एकाही अध्यक्षाला महाभियोग प्रक्रियेद्वारे पदच्यूत केल्याची इतिहासात नोंद नाही. अँड्र्यू जॅक्सन (१८६८), रिचर्ड निक्सन (१९७४), बिल क्लिंटन (१९९८), डोनाल्ड ट्रंप (२०२०) या अध्यक्षांना या प्रक्रियेला सामोरे जाण्याचे प्रसंग आले होते. परंतु नंतर राजकीय दबावामुळे यापैकी एकही प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकली नाही. अध्यक्षाला महाभियोग प्रक्रियेच्या ठरावाद्वारे काढत असताना सर्वोच्च न्यायालयाचा सरन्यायाधीश सिनेटचा अध्यक्ष म्हणून काम पाहतो.
- **वेतन व भत्ते :** अमेरिकेच्या अध्यक्षाला वार्षिक चार लाख डॉलर्स वेतन देण्याची तरतूद कायद्याने करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे निवृत्तीनंतर पेन्शन देण्याची तरतूद आहे. याशिवाय विविध प्रकारचे भत्ते आणि 'व्हाइट हाऊस' हे सरकारी निवासस्थान मोफत दिले जाते.

- **विशेषाधिकार :** राष्ट्रप्रमुख या नात्याने अध्यक्षाला काही विशेषाधिकार देण्यात आले आहेत. अध्यक्षाला कोणत्याही गुन्ह्यासाठी अटक करता येत नाही किंवा त्यांच्या विरुद्ध खटला दाखल करता येत नाही.

२.२.२.२ अध्यक्षाचे अधिकार व कार्ये

अध्यक्षांचे अधिकार पुढील प्रकारात विभागता येतील –

१. **कार्यकारी अधिकार :** राज्यघटनेतील कलम २ नुसार अमेरिकेतील संघराज्याचे सर्व कार्यकारी अधिकार अध्यक्षाला राहतील. त्यामुळे काँग्रेसने केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे. देशाच्या अंतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणाची अंमलबजावणी अध्यक्ष करतो. सेक्रेटरींची (मंत्र्यांची) निवड व नेमणूक करण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे. त्याचप्रमाणे प्रशासनातील उच्च पदस्थ अधिकारी,

सैन्य दलांचे प्रमुख, परराष्ट्रातील राजदूत, घटक राज्यातील संघराज्याचे काही अधिकारी इत्यादींची नेमणूक करण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे. काही महत्त्वाच्या नेमणुकांना सिनेटची संमती घ्यावी लागते. यास सिनेटचा शिष्टाचार (Senetorial Courtesy) असे म्हणतात. सहसा सिनेट अध्यक्षाने केलेल्या नेमणुकांना संमती नाकारता येत नाही.

२. **कायदेविषयक अधिकार** : काँग्रेसच्या दोन्ही सभागृहांचे नियमित अधिवेशन बोलाविणे, आवश्यकता भासल्यास विशेष अधिवेशन बोलाविणे, अधिवेशन समाप्तीची घोषणा करणे हे कायदेविषयक अधिकार अध्यक्षाला आहेत. अध्यक्षाला काँग्रेसला संदेश पाठविण्याचा अधिकार आहे. या अधिकाराचा वापर करून अध्यक्ष कायदेनिर्मिती प्रक्रियेवर प्रभाव टाकतो व अप्रत्यक्षपणे कायदेनिर्मितीच्या प्रक्रियेत सहभागी होतो. काँग्रेसने संमत केलेल्या कायद्यांना अध्यक्षांची संमती आवश्यक आहे. याबाबत अध्यक्षाला मर्यादित नकाराधिकार (Limited Veto Power) आहे. दहा दिवसांच्या आत अध्यक्षाला संमती द्यावी लागते अथवा कारण देवून संमती नाकारता येते. परंतु पुन्हा तेच विधेयक २/३ बहुमताने काँग्रेसने मंजूर केल्यास त्यास अध्यक्षाच्या संमतीची आवश्यकता नाही. काँग्रेसने केलेले कायदे हे मूलभूत स्वरूपाचे असतात. त्यात सविस्तर तरतुदी असतीलच असे नाही. मूळ कायद्याची प्रत्यक्ष प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी नियम व पोटनियम करण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे. गरजेनुसार वटहुकूम काढण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे.

३. **न्यायविषयक अधिकार** : अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधिशांची नेमणूक करण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे. या नियुक्तींना नंतर सिनेटची मंजूरी घ्यावी लागते. सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांना महाभियोग प्रक्रियेनंतर पदच्यूत करण्याचा अधिकार देखील अध्यक्षाला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेली शिक्षा कमी करण्याचा अथवा माफ करण्याचा अधिकार अध्यक्षाला देण्यात आला आहे.

४. **आर्थिक अधिकार** : अमेरिकेचे वार्षिक अंदाजपत्रक तयार करण्याचा आणि त्याची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे. यासाठी त्यास 'ब्यूरो ऑफ दि बजेट' हे कार्यालय मदत करते. अध्यक्षाने तयार केलेल्या अंदाजपत्रकाला काँग्रेसची मंजुरी आवश्यक असते.

५. **लष्करी अधिकार** : अमेरिकेचा अध्यक्ष हा तिन्ही दलांचा सरसेनापती असतो. त्याला सैन्य दलांच्या प्रमुखांची नियुक्ती करण्याचा किंवा त्यांना पदच्युत करण्याचा अधिकार आहे. युद्धाची घोषणा करण्याचा, युद्धाची समाप्ती करण्याचा किंवा तह करण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे.

६. **राजनैतिक अधिकार** : आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर अमेरिकेचे प्रतिनिधीत्व करणे. आंतरराष्ट्रीय व विभागीय राष्ट्र संघटनांच्या बैठकांना स्वतः उपस्थित राहणे किंवा आपला प्रतिनिधी पाठविणे यास अध्यक्षाचा राजनैतिक अधिकार म्हणून ओळखले जाते. अमेरिकेचे परराष्ट्र धोरण ठरविण्यामध्ये अध्यक्षाची भूमिका महत्त्वाची आहे. जागतिक राजकारणाची दिशा अमेरिकेच्या अध्यक्षाच्या भूमिकेवर अवलंबून असते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात देखील एक महत्त्वाचे सत्ता केंद्र म्हणून अमेरिकेच्या अध्यक्षाकडे पाहिले जाते.

२.२.२.३ अध्यक्षाचे मंत्रिमंडळ

अमेरिकेतील मंत्रिमंडळ हे इंग्लंडमधील मंत्रिमंडळापेक्षा अनेक अर्थाने वेगळे आहे. अमेरिकेतील मंत्रिमंडळाला घटनात्मक स्थान नाही. अमेरिकेतील मंत्रिमंडळ प्रशासकीय सोयीसाठी अध्यक्षाने निर्माण केलेली अतिरिक्त घटनात्मक व्यवस्था (Extra Constitutional System) आहे.

अमेरिकेतील मंत्रिमंडळ हे अध्यक्षाचे सल्लागार मंडळ म्हणून काम करते. त्यांना अध्यक्षांचे 'सेक्रेटरी' (Secretary) असे म्हणतात. प्रत्येक सेक्रेटरी हा एका खात्याचा प्रमुख म्हणून काम पाहतो. अमेरिकेत एखादे नवीन मंत्रालय (खाते) तयार करण्याचा अधिकार काँग्रेसला आहे. गेल्या दोन शतकात विविध कायदे संमत करून एक नवीन मंत्रालय तयार करण्यात आले आहे. आजपर्यंत अशा मुख्य १५ मंत्रालयांची निर्मिती करण्यात आली आहे. यातील सेक्रेटरी ऑफ स्टेट याचे स्थान सर्वोच्च मानले जाते. अमेरिकेतील 'सेक्रेटरी' हे पद भारत व इंग्लंडमधील मंत्रीपदाचे समपदस्थ पद आहे.

अमेरिकेतील सेक्रेटरींची निवड व नेमणूक करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य अध्यक्षाला आहे. तो आपल्या पक्षाबाहेरील एखाद्या तज्ञ व्यक्तीची देखील एखाद्या खात्याचा प्रमुख म्हणून नियुक्ती करू शकतो. अर्थात नंतर या सर्व नियुक्तींना सिनेटची संमती घ्यावी लागते. सेक्रेटरी (मंत्री) म्हणून निवड झालेली व्यक्ती काँग्रेसचा (कायदेमंडळाचा) सदस्य असता कामा नये अशी महत्त्वाची अट आहे. जर एखाद्या सिनेट सदस्याची किंवा प्रतिनिधीगृहातील सदस्याची सेक्रेटरी म्हणून निवड झाली तर त्यास प्रथम आपल्या कायदेमंडळाच्या सदस्यपदाचा राजीनामा द्यावा लागतो.

सेक्रेटरी हे अध्यक्षाला जबाबदार असतात. ते काँग्रेसला जबाबदार असत नाहीत. ते सभागृहात उपस्थित असत नाहीत. त्यांचा कार्यकाल चार वर्षांचा असतो. अध्यक्षांची मर्जी असे पर्यंत सेक्रेटरी आपल्या पदावर राहू शकतो.

मंत्रिमंडळाचे स्थान

सेक्रेटरी (मंत्री) हे अध्यक्षाचे मदतनीस आहेत. ते अध्यक्षाचे सहकारी नव्हेत. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत अध्यक्ष आपल्या सेक्रेटरींचा सल्ला सहजपणे नाकारू शकतो. त्यामुळे मंत्रिमंडळात १५ मंत्री एका बाजूला व अध्यक्ष एका बाजूला असेल तरी निर्णय अध्यक्षांच्या मतानुसार होऊ शकतो. थोडक्यात मंत्र्यांचे स्थान हे सल्लागार मंडळाप्रमाणे आहे. सल्ला स्वीकारणे अथवा नाकारणे हा पूर्णपणे अध्यक्षाचा अधिकार आहे. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात सहसा सल्ला नाकारला जात नाही.

मंत्रिमंडळाची कार्ये

अमेरिकेतील अध्यक्षाचे मंत्रिमंडळ दोन प्रमुख कार्ये करते. पहिले, अध्यक्षाला कार्यकारी अधिकार प्रभावी व योग्य पद्धतीने वापरण्यासाठी सल्ला देणे. दुसरे, आपल्या खात्याच्या प्रशासनावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे आणि शासनाच्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे.

२.२.२.४ अमेरिकेचा उपाध्यक्ष

अमेरिकेच्या राज्यघटनेने कलम २ मध्ये उपाध्यक्ष पदाची तरतूद केली आहे. उपाध्यक्षाला विशेष कार्यकारी अधिकार नाहीत. त्यामुळे अमेरिकेत उपाध्यक्ष पदाला राजकारणात म्हणावी तेवढी प्रतिष्ठा नाही. अध्यक्षाचे पद मृत्यूमुळे, राजीनामा दिल्यामुळे किंवा इतर कोणत्या कारणाने रिक्त झाले तरच उपाध्यक्ष उर्वरित काळासाठी अध्यक्ष होतो. म्हणजेच अध्यक्षाच्या गैरहजेरीत उपाध्यक्षाची भूमिका सुरू होते. अध्यक्ष आपल्या पदावर असताना उपाध्यक्ष सिनेटचा पदसिद्ध सभापती म्हणून काम पहात असतो.

उपाध्यक्ष पदाची निवडणूक लढविणारी व्यक्ती अमेरिकेचा जन्मजात नागरिक असली पाहिजे, तिच्या वयाची ३५ वर्षे पूर्ण असली पाहिजेत आणि तिचे अमेरिकेत किमान १४ वर्षे वास्तव्य असले पाहिजे. अध्यक्ष व उपाध्यक्षपदाची निवडणूक लढविणारे उमेदवार एकाच राज्याचे असू नयेत असा संकेत अमेरिकेत आहे. माजी अध्यक्ष जो बायडेन हे डेलवेअर राज्याचे नागरिक आहेत तर उपाध्यक्ष कमला हॅरिस या कॅलिफोर्निया राज्याच्या नागरिक होते. १२ व्या घटनादुरूस्तीनंतर (१९०४) अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष यांची निवड स्वतंत्रपणे करण्याची पद्धत सुरू झाली. अध्यक्षाची निवड निर्वाचक मंडळातील सदस्य करतात. उपाध्यक्षाचा कार्यकाल देखील चार वर्षाचा आहे. तत्पूर्वी मृत्यू, राजीनामा किंवा पदच्युती या कारणामुळे उपाध्यक्षाचे पद मुदतपूर्व रिक्त होऊ शकते.

अमेरिकेच्या उपाध्यक्षाला विशेष असे अधिकार नाहीत. त्यामुळे अमेरिकेच्या राजकारणात प्रभावी नेते उपाध्यक्ष होण्यास इच्छुक असत नाहीत. केवळ सिनेटचा सभापती म्हणून काही अधिकार उपाध्यक्षाला प्राप्त होतात. मुळात सिनेट या सभागृहाचे कामकाज देखील प्रथा व परंपरा यानुसार चालते. सिनेटचे अध्यक्षस्थान भूषविणे व सभागृहाचे कामकाज चालविणे हा उपाध्यक्षाचा अधिकार आहे. सभागृहात समसमान मतदान झाल्यास 'निर्णायक मत' देण्याचा अधिकार सिनेटच्या सभापतीला आहे.

२.२.३ इंग्लंड व अमेरिका – एक तुलना

इंग्लंडमधील आणि अमेरिकेतील व्यवस्थेमध्ये असणारा फरक आपणास पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट होईल.

(i) इंग्लंडमध्ये राज्यप्रमुख आणि शासनप्रमुख ही दोन्ही पद स्वतंत्र आणि वेगळी आहेत. राजा हा राज्यप्रमुख आहे तर पंतप्रधान हा शासन प्रमुख आहेत. याऊलट अमेरिकेत अध्यक्ष हा राज्यप्रमुख व शासनप्रमुख या दोन्ही भूमिका एकटाच पार पाडत असतो. अमेरिकेत नामधारी प्रमुख नाही.

(ii) इंग्लंडमधील वास्तविक कार्यकारी मंडळ म्हणजेच पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ हा पार्लमेंटचाच एक अविभाज्य भाग आहे. याऊलट अमेरिकेचा अध्यक्ष आणि सेक्रेटरी हे काँग्रेसचा घटक नाहीत. अमेरिकेतील कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळापासून पूर्णतः अलग व स्वतंत्र आहे.

(iii) इंग्लंडच्या पंतप्रधानाची निवड हाऊस ऑफ कॉमन्स या सभागृहामार्फत होते. परंतु अमेरिकेचा अध्यक्ष हा निर्वाचक मंडळामार्फत निवडला जातो. अध्यक्षाच्या निवडीमध्ये काँग्रेसचा (कायदेमंडळाचा) संबंध येत नाही.

(iv) इंग्लंडच्या पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाचा कार्यकाळ हाऊस ऑफ कॉमन्स या सभागृहाच्या विश्वासावर अवलंबून आहे. केंव्हाही अविश्वासाचा ठराव संमत करून हाऊस ऑफ कॉमन्स पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाला आपल्या पदाचा राजीनामा देण्यास भाग पाडू शकते. थोडक्यात पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ हाऊस ऑफ कॉमन्सला जबाबदार असतात. परंतु, अमेरिकेचा अध्यक्ष व मंत्रिमंडळाचा कार्यकाळ चार वर्षे निश्चित असतो. तो प्रतिनिधीगृहाच्या मर्जीवर अवलंबून असत नाही. अध्यक्ष प्रत्यक्षात जनतेला उत्तरदायी असतो, काँग्रेसला नाही.

(v) इंग्लंडच्या व्यवस्थेत कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांच्यात सत्तेचे अलगीकरण (Seperation of Powers) दिसून येत नाही. परंतु अमेरिकेत स्पष्टपणे कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांच्यात सत्तेचे अलगीकरण पहावयास मिळते.

(vi) इंग्लंडमधील मंत्रिमंडळातील सदस्य हे पंतप्रधानाचे सहकारी म्हणून काम करतात. पंतप्रधानाला आपल्या मंत्र्याचा सल्ला विचारात घेऊन निर्णय घ्यावे लागतात. याऊलट अमेरिकेतील अध्यक्षाचे सेक्रेटरी (मंत्री) हे त्याचे सल्लागार असतात. अध्यक्ष निर्णय घेण्याच्या बाबतीत पूर्णतः स्वतंत्र असतो. सेक्रेटरी हे अध्यक्षाचे सहकारी नव्हे तर सहाय्यक म्हणून काम करत असतात.

(vii) इंग्लंडचा पंतप्रधान हाऊस ऑफ कॉमन्स विसर्जित करण्याचा सल्ला राजाला देऊ शकतो. परंतु अमेरिकेचा अध्यक्ष प्रतिनिधीगृह मुदतपूर्व विसर्जित करू शकत नाही.

वरील विवेचनावरून आपणास या दोन प्रारूपांमधील मूलभूत फरक लक्षात येतो.

ब) इंग्लंड आणि अमेरिका न्यायमंडळ

२.२.४ इंग्लंडचे न्यायमंडळ

ब्रिटिश न्यायव्यवस्था अभ्यासण्यासाठी तेथील न्यायव्यवस्थेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे आवश्यक आहे. चौदाव्या शतकात 'पार्लमेंट' विधीनियम बनविणारी संस्था म्हणून अगदी प्रारंभिक अवस्थेत होती. पार्लमेंटच्या बैठका नियमित होत नसत. त्या काळात इंग्लंडमध्ये निरंकुश राजेशाही अस्तित्वात होती. या तत्कालीन निरंकुश राजेशाहीने न्यायव्यवस्थेवर बंधने टाकण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ब्रिटिश न्यायव्यवस्थेने तत्त्कालीन निरंकुश राजेशाहीची बंधने झुगारून आपले स्वातंत्र्य व स्वतंत्र भूमिका टिकवून ठेवून पुढची वाटचाल सुरू ठेवली. तसेच तत्कालीन न्यायाधीशांनी ब्रिटिश समाजजीवनाशी संबंधित असणाऱ्या अनेक रूढी व प्रथांचे एकत्रीकरण केले. या प्रथांचा अर्थ प्रतिपादित केला व त्यातून संपूर्ण देशासाठी समान अर्थ असणारी कायद्याची आधारभूत तत्त्वे मांडली. या तत्त्वांनाच 'सामान्य कायदा' (Common Law) असे संबोधण्यात येऊ लागले. ब्रिटिश राज्यघटनेचा बहुतांश अलिखित भाग हा सामान्य कायद्यावरच आधारित आहे. तर अशी ही ब्रिटिश न्यायव्यवस्था समजून घेण्यासाठी तेथील न्यायव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे आवश्यक आहे.

(अ) इंग्लंडच्या न्यायव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

इंग्लंडच्या प्रत्यक्ष प्रशासनात न्यायव्यवस्थेला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे तेथील न्यायव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये समजून घेणे गरजेचे आहे.

१. **एकात्मिक न्यायव्यवस्थेचा अभाव** : संपूर्ण इंग्लंडमध्ये एकच प्रकारची न्यायव्यवस्था अस्तित्वात नव्हती. इंग्लंड व वेल्ससाठी एक प्रकारची स्कॉटलंडसाठी दुसऱ्याच प्रकारची आणि उत्तर आयर्लंडसाठी तिसऱ्याच प्रकारची न्यायव्यवस्था अस्तित्वात होती. स्कॉटलंड येथील न्यायालयांची रचना ब्रिटिश व्यवस्थेपेक्षा भिन्न आहे. येथील कायदा देखील भिन्न तत्त्वांवर व पद्धतीवर आधारित आहे. तसेच उत्तर आयर्लंडची न्यायव्यवस्था देखील ब्रिटिश व्यवस्थेपेक्षा भिन्न आहे.

२. **स्वतंत्र प्रशासकीय न्यायालयांचा अभाव** : फ्रान्समध्ये व इतर खंडीय देशात सामान्य न्यायालये व प्रशासकीय न्यायालये अशी दोन प्रकारची न्यायालये आहेत. इंग्लंडमध्ये कायद्याचे राज्य असल्यामुळे स्वतंत्र प्रशासकीय न्यायालये अस्तित्वात नाहीत. इंग्लंड सामान्य कायदा, प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी आणि सामान्य नागरिकांमध्ये फरक करत नाही. सामान्य नागरिक व प्रशासकीय कर्मचारी, अधिकारी यांच्याशी संबंधित सर्व प्रकारच्या खटल्यांची सुनावणी एकाच न्यायालयात, एकाच पद्धतीच्या कायद्यानुसार होते.

३. **इंग्लंड आणि वेल्स न्यायालयांचे एकत्रीकरण** : इंग्लंड न्यायव्यसस्थेचे तिसरे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे तेथील न्यायालयांच्या रचनेतील ऐक्य, पूर्वी इंग्लंडमध्ये दिवाणी न्यायालये, फौजदारी न्यायालये, इक्विटी न्यायालये (Courts of Equity) सामान्य कायदा न्यायालये (Courts of Common Law), प्रोबेट न्यायालये (Probate Courts), डिव्होर्स न्यायालये (Divorce Courts) आणि चर्च न्यायालये (Ecclesiastical Courts) अशी विविध प्रकारची न्यायालये कार्यरत होती. त्यामुळे न्यायालयांचे अधिकारक्षेत्र निश्चित करण्यामध्ये बऱ्याच अडचणी येत असत. प्रत्येक न्यायालयाची न्यायालयीन प्रक्रिया असाधारण असे. ही गोंधळाची स्थिती दूर करण्याकरिता १८७३ ते १८७६ च्या दरम्यान सुधारणा करून पूर्ण न्यायव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्यात आली. सध्या इंग्लंडमध्ये लॉर्ड चान्सलर यांच्या मार्गदर्शनाखाली (एकच) केंद्रीय न्यायव्यवस्था कार्यरत आहे.

४. **न्यायिक पुनरावलोकनाचा अभाव** : इंग्लंडमध्ये पुनरावलोकनाची व्यवस्था अस्तित्वात नाही. संसद सर्वश्रेष्ठ असल्यामुळे संसदेने केलेले कायदे तेथे सर्वश्रेष्ठ मानले जातात. न्यायालयांना संसदेने केलेल्या कायद्याच्या चौकटीत राहूनच न्यायदान करावे लागते. संसदेने केलेल्या कायद्यांची वैधता तपासण्याचे अधिकार तेथील न्यायालयांना नाहीत. थोडक्यात, इंग्लंडमधील न्यायालयांना न्यायिक पुनरावलोकनाचा अधिकार नाही.

५. **निष्पक्ष न्यायपद्धती** : निष्पक्ष न्यायपदद्धती हे ब्रिटिश न्यायव्यवस्थेचे महत्त्वाचे व प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. ब्रिटिश न्यायालये ही हितकारक तत्त्वांवर आधारलेली आहेत ती सोप्या व सुटसुटीत पद्धती वापरतात. इंग्लंडमधील न्याय प्रक्रियेचे नियम (Rules of Procedure) संसद करत नसून 'विशेष नियम समिती' (Rules of Committee) करत असते. या समितीमध्ये लॉर्ड

चान्सलर व कायद्याचे प्रशिक्षण घेतलेले इतर दहा सदस्य असतात. गुणवत्तेच्या आधारावर त्वरित व तत्पर निर्णय या तत्त्वावर तेथील न्यायालये ठोसपणे कार्यरत आहेत. म्हणून ब्रिटिश न्यायालये न्यायदान करण्याच्या कार्याबाबत स्वतंत्र आहेत. ब्रिटिश संसदेचे अथवा मंत्रीमंडळाचे न्यायसंस्थेवर नियंत्रण नाही. खटले प्रामाणिकपणे व निष्पक्षपणे चालविले जातात. न्यायाधीश उच्च दर्जाची क्षमता असलेले, निष्पक्ष आणि प्रामाणिक असतात. न्यायाधीशांना त्यांच्या सेवेची सुरक्षितता प्राप्त झाली आहे. त्यांच्या निष्पक्षतेवर राजकीय नेते प्रभाव टाकू शकत नाहीत. न्यायाधीशांची नेमणूक आजन्म असते. त्यांचे वेतनही आकर्षक आहेत. त्यांचे पदावरून निलंबन संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त संबोधनातूनच होऊ शकते. तसेच ब्रिटिश न्यायाधीशांविरुद्ध कधीच भ्रष्टाचाराचा, पक्षपाताचा किंवा राजकीय प्रभावाचा आरोप लावला जात नाही. या सर्व बाबींमुळेच तेथील न्यायसंस्थेला बुद्धीमत्ता चारित्र्य आणि उत्साह लाभलेला आहे. यामुळेच ब्रिटिश न्यायालये इंग्लंडमध्ये व जगात इतर आपली प्रतिष्ठा टिकवून आहेत.

६. **खुली न्यायदान पद्धती** : ब्रिटिश न्यायालयांमध्ये कामकाज सर्वांसाठी खुले असेल. न्यायालयात कामकाज सुरू असताना कोणताही नागरिक उपस्थिती राहू शकतो. तसेच ठराविक वेळेतच खटल्यांच्या सुनावणीचे कामकाज पूर्ण झाले पाहिजे असा आग्रह असतो. त्यामुळे परिणामी खटले वेगाने व निष्पक्षपणे चालविले जातात. खटल्याशी संबंधित दोन्ही पक्षांना त्यांची बाजू मांडण्याची पूर्ण संधी दिली जाते.

७. **ज्युरी पद्धती** : ज्युरी पद्धतीचे उगमस्थान अशी इंग्लंडची ओळख आहे. चौकशी आणि निवाडा करणाऱ्या नियमित संस्था इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम ग्रँड ज्युरी (Grand Jury) आणि ट्रायल बाय ज्युरी (Trial by Jury) म्हणून कार्य करू लागल्या. गंभीर गुन्ह्यांच्या सुनावणी वेळी कनिष्ठ स्तरावरील न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालय वगळता सर्व ब्रिटिश न्यायालयांमध्ये 'ट्रायल बाय ज्युरीची' मागणी करण्याची तरतूद आहे. आरोपीचे वकीलपत्र सादर करणाऱ्या वकिलाच्या न्यायालयातील कारकून दोषारोपपत्र तयार करतो. ज्युरींच्या साहाय्याने न्यायाधीश सुनावणीचे कार्य पार पाडतात. तथापि ज्युरींचे सहाय्य फक्त महत्त्वाच्या फौजदारी खटल्यांमध्येच घेतले जाते. फौजदारी खटल्याच्या सुनावणी प्रसंगी जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील तज्ञ व अनुभवी व्यक्ती ज्युरी म्हणून न्यायालयात उपस्थित असतात. अशा खटल्यांमध्ये ज्युरींच्या बहुमताने न्यायदानाचा निर्णय घेतला जातो. तसेच अनेकदा ज्युरींना न घाबरता शासना विरुद्ध देखील निर्णय दिलेले आहेत. न्यायदान सोपे, सुटसुटीत व सुयोग्य होण्यात इंग्लंड येथील ज्युरी पद्धतीने बहुमोल योगदान दिलेले आहे व आजही देत आहे.

८. **नागरिकांच्या हक्कांचे व स्वातंत्र्याचे रक्षण** : ब्रिटिश नागरिकांच्या मुलभूत हक्क व स्वातंत्र्याबाबत कोणतीही लिखित तरतूद नाही किंवा कोणताही संसदीय कायदा (Parliamentary Statute) नाही. तथापि तेथील नागरिकांना सामान्य कायद्याद्वारे मुलभूत हक्क उदा. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, प्रेसचे स्वातंत्र्य (Freedom of Press), पुजेचे स्वातंत्र्य (Freedom of Worship) इत्यादी जे त्यांना रूढी व परंपरेच्या माध्यमातून प्राप्त झाले आहेत ते संरक्षित करून कायम ठेवण्याची जबाबदारी न्यायालयांची आहे. कोणत्याही लिखित संविधानाने संरक्षित केलेल्या मुलभूत हक्क

व स्वातंत्र्यापेक्षा रूढी व परंपरेद्वारे प्राप्त असलेले ब्रिटिश नागरिकांचे हक्क अधिक प्रभावी आहेत. थोडक्यात अलिखित राज्यघटना असूनही ब्रिटिश नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांचे व स्वातंत्र्याचे रक्षण होण्यास तेथील न्यायसंस्थेची योग्य कामगिरी व तत्पर भूमिकाच महत्त्वाची राहिलेली आहे.

९. **सामान्य कायद्यानुसार न्यायदान** : ब्रिटिश संविधान अलिखित असल्यामुळे तेथील न्यायदान करण्याची व्यवस्था सामान्य कायद्यावर आधारित आहेत. शिवाय न्यायदान करणारी न्यायालयेच सामान्य कायद्याच्या विकासासाठी कारणीभूत ठरली आहेत.

२.२.४.१ इंग्लंडच्या न्यायालयांचे संघटन आणि अधिकारक्षेत्र

इंग्लंडच्या न्यायालयांना प्रदीर्घ ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. इंग्लंडमध्ये तेराव्या शतकाच्या प्रारंभीच न्यायालये निर्माण झाली. न्यायालये जरी प्राचीन असली तरी सध्याचे इंग्लंडमधील न्यायव्यवस्थेचे संघटन हे प्राचीन व्यवस्थेच्या तुलनेत आधुनिक स्वरूपाचे आहे. सध्याची न्यायव्यवस्था १८७३ ते १८७६ दरम्यान मंजूर केलेल्या ज्युडीकेचर संघटनांनी (Judicature Acts) पूर्णता पुर्नसंघटित केलेली आहे. १८७३ पूर्वी इंग्लंडमधील न्यायालयीन संघटनेची स्थिती गोंधळाची होती, तिथे असंख्य न्यायालये होती. त्यांच्याकडे अनेक विशेष कार्ये, प्राचीन पद्धती आणि आच्छादित अधिकारक्षेत्रे होती. प्रारंभीच्या काळात कनिष्ठ न्यायालये, वरिष्ठ न्यायालये अशी न्यायालयांची एकात्म (integrated) स्वरूपाची रचना अस्तित्वात नव्हती. १८७३ च्या कायद्याने न्यायालयांना मान्यता मिळाली व न्यायालयीन प्रक्रिया सरळ, सोपी व सुटसुटीत करण्यात आली. या कायद्यानुसार ब्रिटिश न्यायालयांचे दिवाणी न्यायालये व फौजदारी न्यायालये असे दोन प्रकारात पुनर्संघटन करण्यात आले.

दिवाणी व फौजदारी न्यायालयाच्या पुनर्रचनेचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे :

१. दिवाणी न्यायालये (Civil Courts)

दिवाणी न्यायालयांची रचना पुढीलप्रमाणे :

(अ) काऊंटी न्यायालये (County Courts)

दिवाणी खटल्यांची सुनावणी करणारे काऊंटी न्यायालय हे कनिष्ठ स्तरावरील न्यायालय होय. या न्यायालयामध्ये ४०० पौंड किंमतीपर्यंतच्या खटल्यांची सुनावणी होते. इंग्लंडमध्ये साधारणतः ५०० काऊंटी न्यायालये कार्यरत आहेत. ही काऊंटी न्यायालये ७५ सर्किटमध्ये कार्यरत आहेत. कमीत कमी सात वर्षे अनुभव असलेल्या व बॅरिस्टरांची नियुक्ती काऊंटी न्यायालयांच्या न्यायाधीशपदी लॉर्ड चान्सलर करतो. या न्यायालयात न्यायदानाची प्रक्रिया सोपी असते. येथील बहुतांश खटल्यांचा निर्णय न्यायालयाबाहेर केला जातो. जिथे जिथे काऊंटी न्यायालये कार्यरत (Sits) असते. तिथे तिथे एक शासकीय अधिकारी ज्याला रजिस्ट्रार (Registrar) असे संबोधले जाते. तो बहुसंख्य खटल्यांचा निपटारा करत असतो. बऱ्याच वेळा हा अधिकारी खटले माघारी घ्यायला लावतो किंवा तडजोड घडवून आणतो आणि ते सुद्धा न्यायाधिशांना कोणतीही कल्पना न देता किंवा कोणतीही माहिती न देता (without even referring the case to the judge at all) या खटल्यांचा निपटारा केला

जातो. ३० पौंड किमतीपर्यंतच्या खटल्यांची सुनावणी काऊंटी न्यायालयांचा रजिस्ट्रार करू शकतो. इंग्लंडमधील सध्याची काऊंटी न्यायालये १८४६ च्या संसदीय कायद्याने (Prliamentary Statute of 1846) स्थापन करण्यात आली आहेत. काऊंटी न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचे व रजिस्ट्रार यांचे वेतन राष्ट्रीय राजकोषातून (National Treasury) दिले जाते.

ब) सुप्रीम कोर्ट ऑफ ज्युडिकेचर

काऊंटी न्यायालयांच्या वरील स्तरावर कार्यरत असलेले न्यायालय म्हणजे सुप्रीम कोर्ट ऑफ ज्युडिकेचर या न्यायालयाची रचना दोन भागात केली आहेत. यातील एक भागाला 'हाय कोर्ट ऑफ जस्टिस (High Court of Justice) व दुसऱ्या भागाला 'कोर्ट ऑफ अपील' असे म्हणतात.

(I) कोर्ट ऑफ जस्टिस (High Court of Justice)

या न्यायालयाची रचना तीन उपविभागात केली आहे, ते खालीलप्रमाणे :

(i) द क्वीन्स बेन्च (The Queen's Bench)

(ii) द चान्सरी (The Chancery)

(iii) द प्रोबेट, डिव्होर्स व ॲडमिरॅलटी (The Probate, Divorce and Admirality)

या तीनही उपविभागात न्यायदानाचे कार्य न्यायाधीशांच्या बेंचमार्फत केले जाते. काही वेळा एक काही वेळा तीन न्यायाधीशांमार्फत न्यायदानाचे कार्य केले जाते.

(i) द क्वीन्स बेंच उपविभाग : या उपविभागाचा अध्यक्ष लॉर्ड चीफ जस्टिस ऑफ इंग्लंड (Lord Chief Justice of England) असतो व इतर सतरा न्यायाधीशांचा समावेश असतो. या उपविभागात 'सामान्य कायद्या' संदर्भातील खटल्यांची सुनावणी होते. हाय कोर्टात आलेल्या बहुसंख्य खटल्यांची उदा. निवडणूक याचिका, बंदी प्रत्यक्षीकरणाचा अर्ज, अमर्याद रक्कमेचे कर्ज व नुकसान या संदर्भातील याचिका इत्यादींची सुनावणीचे व न्यायदानाचे कार्य हे न्यायालय करते.

ii) द चान्सरी उपविभाग : या उपविभागाचे अध्यक्ष लॉर्ड हाय चान्सलर (Lord High Chancellor) असतात व इतर आठ न्यायाधीशांचा या उपविभागात समावेश असतो. पूर्वी ज्या खटल्यांची सुनावणी कोर्ट इक्वीटी करत असे ते सध्या 'चान्सरी' उपविभाग करतो. कंपनी कायद्याशी संबंधित खटले, आयकर खटल्यांशी संबंधित अपील, कर्जाशी संबंधित याचिका इत्यादी संदर्भातील सुनावणीचे कार्य हा उपविभाग करतो.

iii) द प्रोबेट, डिव्होर्स व ॲडमिरॅलटी उपविभाग

या उपविभागात अध्यक्ष ज्याला प्रेसिडेंट असे संबोधले जाते व इतर दहा न्यायाधीश न्यायदानाचे कार्य करतात. या उपविभागामध्ये संपत्ती, मृत्यूपत्र, घटस्फोट इत्यादींशी संबंधित खटल्यांची सुनावणी होते.

या तीनही उपविभागातील न्यायाधीशांची नियुक्ती लॉर्ड चान्सलर करतो. कनिष्ठ स्तरातील न्यायालयांतून आलेल्या खटल्यांची सुनावणी वर उल्लेखित तीनपैकी कोणत्याही संबंधित उपविभागात केली जाते. तसेच वर उल्लेखित न्यायाधीश विशिष्ट विषयातील तज्ञ असतात तथापि ते कोणत्याही उपविभाग 'सामान्य कायद्यानुसार' न्यायदानाचे कार्य करू शकतात.

(II) कोर्ट ऑफ अपील (Court of Appeal)

सुप्रीम कोर्ट ज्युडिकेचरचा दुसरा भाग म्हणजे 'कोर्ट ऑफ अपील'. हे न्यायालय काऊंटी न्यायालये व हाय कोर्ट ऑफ जस्टिसच्या तीनही उपविभागातून आलेल्या खटल्यांमध्ये पुनर्निर्णय देण्याचे कार्य करते. या न्यायालयात पुनर्निर्णय केवळ कायद्याच्या प्रश्नावर दिले जातात. वस्तुस्थितीच्या प्रश्नावर पुनर्निर्णय या न्यायालयात दिले जात नाहीत. तरीही पूर्णपणे खटल्याचा नवीन तपास व सुनावणी व्हावी असा अर्ज या न्यायालयात करता येतो. या न्यालयात मास्टर ऑफ द रोल्स (Master of the Rolls) आणि वरिष्ठ न्यायालयाच्या इतर सतरा न्यायाधीशांचा समावेश असतो. या न्यायालयात साक्षीदारांचे म्हणणे घेतले जात नाही व पंचही नसतात. हे न्यायालय लंडन येथे स्थित आहे.

हायकोर्टाच्या अधिकार क्षेत्रात प्रारंभिक खटले आणि पुनर्निर्णयात्मक खटले अशा दोन्ही खटल्यांची सुनावणी केली जाते. या न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रात पुरेशा मोठ्या रकमेच्या खटल्यांची सुनावणी होते. तथापि पुनर्निर्णयात्मक अधिकारक्षेत्रात कनिष्ठ क्षेत्रातील न्यायालयाकडून आलेल्या खटल्यांचीच सुनावणी होते.

दिवाणी न्यायालयांची रचना व अधिकारक्षेत्र यांच्या अभ्यासानंतर आता आपण फौजदारी न्यायालयांची रचना व अधिकारक्षेत्र समजावून घेऊया.

२. फौजदारी न्यायालये (Criminal Courts)

ब्रिटनमधील फौजदारी न्यायालयांची रचना पुढीलप्रमाणे आहे.

(अ) जस्टिसेस ऑफ पीस (Justices of Peace) फौजदारी न्यायालयांच्या रचनेतील 'जस्टिसेस ऑफ पीस' हे सर्वात कनिष्ठ न्यायालय होय. स्थानिक स्तरावर होणाऱ्या किरकोळ स्वरूपाच्या गुन्ह्यांशी संबंधित खटल्यांची सुनावणी एक किंवा एकापेक्षा अधिक जस्टिसेस ऑफ पीस समोर होते. जस्टिसेस ऑफ पीस हे मानद (honorary) न्यायाधीश म्हणून काम करतात. त्यांची नियुक्ती लॉर्ड चान्सलर करतो. त्यांना कोणत्याही प्रकारचे कायद्याचे प्रशिक्षण दिलेले नसते. विविध सामाजिक वर्गातील आणि व्यवसायातील सामान्य लोकांना जस्टिसेस ऑफ पीस म्हणून नेमले जाते. तर मोठ्या गुन्ह्यांशी संबंधित खटल्यांची सुनावणी वेतन दंडाधिकाऱ्यांसमोर होते. सात वर्ष वकिलीचा अनुभव असलेल्या व्यक्तींमधून/वकिलांमधून वेतन दंडाधिकाऱ्यांची नियुक्ती राजपदाच्या वतीने गृहसचिव करतो. वेतन दंडाधिकाऱ्यांना नियमित वेतन दिले जाते.

वेतन दंडाधिकारी आणि जस्टिसेस ऑफ पीस यांच्या अधिकारक्षेत्रात सारख्याच स्वरूपाच्या, दर्जाच्या व श्रेणीतील खटल्यांची सुनावणी होते. चौदा दिवसांपर्यंत साध्या कारावासाची शिक्षा व नऊ पौंड दंड करण्याचा अधिकार या न्यायालयाला आहे.

(ब) कोर्ट ऑफ समरी ज्युरिसडीक्शन (Court of summary Jurisdiction)

या न्यायालयाला सुरुवातीला 'कोर्ट ऑफ पेटी सेशन्स' (Court of Petty Sessions) असे संबोधले जात होते. या न्यायालयाचे कामकाज पाहण्यासाठी दोन जस्टिसेस ऑफ पीस किंवा वेतन दंडाधिकाऱ्यांचा समावेश असतो. गंभीर स्वरूपाच्या फौजदारी खटल्यांची सुनावणी या न्यायालयात होते. शंभर पौंड दंड व सहा महिन्यांपर्यंत कारावासाची शिक्षा करण्याचा अधिकार या न्यायालयांना आहे. तसेच काही निर्दिष्ट फौजदारी खटल्यांमध्ये पाचशे पौंड दंड व एक वर्षापर्यंत शिक्षा देण्याचा अधिकारही या न्यायालयाला आहे. हे न्यायालय पंचांशिवाय (without Jury) न्यायदानाचे कार्य करते. तीन महिन्यांपेक्षा अधिक कारावासाची शिक्षा होणार असेल तर आरोपीला खटल्यांची सुनावणी पंचांसमोर करावी अशी मागणी या न्यायालयाकडे करता येते.

(क) कोर्ट ऑफ क्वार्टर सेशन्स (Court of Quarter Sessions)

या न्यायालयात सर्व जस्टिसेस ऑफ पीसचा समावेश असतो. या जस्टिसेस ऑफ पीस यांची सभा वर्षातून चार वेळा होते म्हणून या न्यायालयाला 'क्वार्टर सेशन्स' असे म्हटले जाते. कनिष्ठ स्तरावरील फौजदारी न्यायालयांतून येणाऱ्या खटल्यांवर पुनर्निर्णय देण्याचे कार्य हे न्यायालय करते. तसेच काही फौजदारी गुन्ह्यांशी संबंधित प्रारंभिक अधिकारक्षेत्रही या न्यायालयाला प्राप्त झाले आहे. प्रारंभिक अधिकारक्षेत्रांतर्गत काही फौजदारी खटल्यांची सुनावणी हे न्यायालय करू शकते. तथापि खून, देशद्रोह इत्यादी स्वरूपातील गंभीर गुन्ह्यांशी संबंधित प्रारंभिक अधिकार या न्यायालयाला नाहीत.

(ड) कोर्ट ऑफ असाईझेस (Court of Assizes)

हाय कोर्ट ऑफ जस्टिसच्या शाखा म्हणून 'कोर्ट ऑफ असाईझेस' इंग्लंडमध्ये कार्यरत आहेत. ही फिरती न्यायालये आहेत. वर्षातून तीन वेळा इंग्लंडमधील निरनिराळ्या शहरात पुनर्निर्णय देण्यासाठी ही न्यायालये भरविली जातात. या फिरत्या न्यायालयात हाय कोर्ट ऑफ जस्टिसमधील एक न्यायाधीश किंवा काही वेळा दोन न्यायाधीशांचा समावेश असतो व ते या न्यायालयाचे कामकाज चालवितात. लंडन येथे जे कोर्ट ऑफ असाईझेस कार्यरत आहे त्याला 'केंद्रिय फौजदारी न्यायालय' (Central Criminal Court) असे म्हटले जाते. खून, अपहरण, सशस्त्र दरोडा, इत्यादी गंभीर स्वरूपाच्या गुन्ह्यांशी संबंधित खटल्यांची सुनावणी या न्यायालयात होते. बारा पंच या न्यायालयाला मदत करतात. हे पंच (Jury) साठ वर्षांखालील असतात. दरवर्षी दहा पौंड होईल इतक्या किमतीच्या संपत्तीचे ते मालक असले पाहिजेत किंवा दरवर्षी वीस पौंड भाडे येईल इतक्या किमतीचे त्यांच्या मालकीचे घर असले पाहिजे. फौजदारी गुन्ह्यांमध्ये वस्तुस्थितीच्या आधारे पंच निर्णय देतात. आरोपीचा गुन्हा सिद्ध झाला नाही तर लगेच आरोपीला गुन्ह्यातून मुक्त केले जाते. परंतु आरोपीचा गुन्हा जर सिद्ध झाला तर न्यायाधीश शिक्षेची सुनावणी करतात.

(इ) कोर्ट ऑफ क्रिमिनल अपील (Court of Criminal Appeal)

१९०७ साली या न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. कनिष्ठ स्तरातील फौजदारी न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयावर या न्यायालयात अपील केले जाते. या न्यायालयाचे कामकाज लॉर्ड चीफ जस्टिस व इतर तीन न्यायाधीश चालवितात. कनिष्ठ स्तरातील न्यायालयांकडून अपीलद्वारे

आलेल्या खटल्यात तर न्यायदानाचे काम योग्य पद्धतीने झाले नसेल तर शिक्षा बदलण्याचा किंवा आरोपीला शिक्षेतून पूर्णपणे मुक्त करण्याचा अधिकार या न्यायालयाला आहे. फौजदारी खटल्यात या न्यायालयाने दिलेला निर्णय जवळपास अंतिम स्वरूपाचा असतो. काही महत्त्वपूर्ण किंवा विवाद्य प्रश्न असेल व तसे ॲटर्नी जनरल यांनी प्रमाणित केले असेल तरच या न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध अंतिम न्यायालयात म्हणजेच लॉर्डस् सभागृहाकडे अपील करता येते. फौजदारी न्यायालयांच्या रचनेत या न्यायालयाला महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे.

३. हाऊस ऑफ लॉर्डस् (House of Lords)

ब्रिटिश संसदेच्या वरिष्ठ सभागृहाला 'हाऊस ऑफ लॉर्डस्' (उमराव गृह) असे म्हणतात. हाऊस ऑफ लॉर्डस् ही फक्त कायदा बनविणारी संस्था नसून ती न्यायदानाचे कार्यही करते. दिवाणी व फौजदारी न्यायालयांच्या रचनेतील अंतिम न्यायालय म्हणजे हाऊस ऑफ लॉर्डस् होय. त्यामुळे लॉर्डस् सभागृहाबद्दल थोडी माहिती घेणे आवश्यक आहे. लॉर्डस् सभागृहाची एकूण सदस्य संख्या ११०० आहे. तथापि सर्व ११०० सदस्य न्यायदानाच्या/सुनावणीच्या कार्यात भाग घेत नाहीत. १९९० पासून लॉर्डस सभागृहाकडे पुनर्निर्णयाकरिता आलेल्या या खटल्यांची सुनावणी लॉर्ड चान्सलर व इतर एकवीस लॉर्डस् करतात. सामान्यतः सर्व खटल्यांत तीन लॉर्डस् समाविष्ट असलेले खंडपीठ सुनावणीचे कार्य करते. परंतु काही विशिष्ट खटल्यांत पाच लॉर्डसचे खंडपीठ सुनावणीचे कार्य करते. खंडपीठातील विधि लॉर्डस (Law Lords) अनुवांशिक समवयस्क (Hereditary Peers) असण्याची गरज नाही. लॉर्डस सभागृहाचा अध्यक्ष लॉर्ड चान्सलर असतो. तसेच तो कॅबिनेट सदस्यही असतो. लॉर्डस् हे उच्च न्यायिक गुणवत्ता असलेले सभागृहाचे आजीव सदस्य असतात. संपूर्ण हाऊस ऑफ लॉर्डसच्या वतीने न्यायदानाचे कार्य आजीव विधी लॉर्डस करीत असतात. तसेच संसदेचे सत्र सुरू असो वा नसो लॉर्डस् सभागृहाचे खटल्यांच्या सुनावणीचे कामकाज कायमस्वरूपी सुरूच असते. दिवाणी व फौजदारी न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध काही महत्त्वपूर्ण खटल्यांची अंतिम सुनावणी या न्यायालयात होते.

अन्य कोणत्याही देशाच्या कायदेमंडळातील वरिष्ठ सभागृहाला लॉर्डस् सभागृहाप्रमाणे अंतिम न्यायालय म्हणून पुननिर्णय देण्याचा अधिकार नाही. त्यामुळेच ब्रिटिश न्यायव्यवस्थेत अंतिम न्यायालय म्हणून हाऊस ऑफ लॉर्डस्चे कार्य हे न्यायालयाच्या रचनेचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे.

२.२.५ अमेरिकेचे न्यायमंडळ

अमेरिकी राजकीय व्यवस्थेत न्यायमंडळाला महत्त्वाचे स्थान आहे. न्यायमंडळाला न्यायिक पुनर्निरिक्षणाचा अधिकार आहे. न्यायमंडळ संविधानाचा अर्थ लावण्याचे व स्पष्टीकरण करण्याचे कार्य करते. तसेच न्यायमंडळाने 'निहित अधिकार सिद्धांत' (Doctrine of Implied Powers) अंतर्गत संविधानाचा विकास केला आहे व आजही करत आहे. अमेरिकेत संघात्मक शासनसंस्था आहे. तेथील संविधानाने दुर्बल शासन व्यवस्था निर्माण केली होती. परंतु न्यायमंडळाच्या 'निहित अधिकार सिद्धांतामुळे' केंद्र शासन आधुनिक अमेरिकेच्या गरजा पुरविण्यासाठी पुरेसे मजबूत बनलेले आहे.

संविधानाच्या कलम ३ नुसार अमेरिकेत न्यायिक अधिकार सुप्रीम कोर्टाला व काँग्रेसने वेळोवेळी कायदे करून स्थापन केलेल्या कनिष्ठ न्यायालयांना आहे. अमेरिकेच्या संघराज्यात दुहेरी न्यायव्यवस्था

आहे. म्हणजे संघशासनाची आणि घटकराज्य शासनाची न्यायालये वेगवेगळी आहेत. अमेरिकन न्यायव्यवस्था समजण्याकरिता त्या न्यायव्यवस्थेची रचना समजून घेणे आवश्यक आहे.

(अ) अमेरिकन न्यायालयांची रचना

सुप्रीम कोर्ट हे अमेरिकन न्यायमंडळ रचनेतील अंतिम न्यायालय होय. त्या खालोखाल 'फेडरल कोर्टस् ऑफ अपील्स' (पुनर्निर्णयात्मक संघ न्यायालये) आहेत. पुनर्निर्णयात्मक संघ न्यायालयांच्या खालोखाल 'डिस्ट्रिक्ट कोर्टस्' (जिल्हा न्यायालये) आहेत व काही 'स्पेशल कोर्टस्' (विशेष न्यायालये) कार्यरत आहेत. वर उल्लेखित न्यायालयांचे अधिकारक्षेत्र वेगळे व स्वतंत्र आहे. घटकराज्यातील शासनसंस्थेच्या कार्याशी संबंधित सुनावणी जिल्हा न्यायालयांमध्ये होते. तर संघशासनाच्या कार्यांशी संबंधित सुनावणी पुनर्निर्णयात्मक संघ न्यायालयांमध्ये होते. विशेष न्यायालयांमध्ये विशिष्ट विषयांशी संबंधित खटल्यांची सुनावणी होते.

२.२.५.१ अमेरिकेचे सुप्रीम कोर्ट

सुप्रीम कोर्ट हे अमेरिकेच्या न्यायमंडळ रचनेतील अंतिम न्यायालय होय. घटकराज्यांच्या अधिकारांचे रक्षण करण्याकरिता आणि संघशासन व घटकराज्यशासन यांच्यातील विवादांवर निष्पक्षपणे न्यायदान करण्याकरिता न्यायमंडळाची स्थापना करण्यात आली. अमेरिकन संविधान निर्मात्यांनी सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वावर आधारित शासन संस्थेत तीन विभाग – काँग्रेस, अध्यक्ष आणि न्यायविभाग निर्माण केले. तसेच शासनसंस्थेच्या तीन विभागामध्ये नियंत्रण व संतुलनाची व्यवस्था निर्माण केली. सत्ताविभाजन व नियंत्रण संतुलनाच्या तत्त्वामुळे अमेरिकन संविधान निर्मात्यांना सुप्रीम कोर्टाला महत्त्वपूर्ण स्थान देण्याची आवश्यकता वाटली. यामुळेच सुप्रीम कोर्टाची स्थापना करण्याकरिता अमेरिकेच्या संविधानात तरतुदी केल्या. अमेरिकन राजकारणाचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी तेथील सुप्रीम कोर्टाची ओळख करून घेणे आवश्यक आहे. सुप्रीम कोर्टाची ओळख खालील मुद्यांवरून स्पष्ट होईल.

रचना : अमेरिकन न्यायमंडळाच्या रचनेतील सुप्रीम कोर्ट हे सर्वोच्च व अंतीम न्यायालय आहे. १९३५ पासून मार्बलमध्ये बांधलेल्या भव्य इमारतीत अमेरिकेच्या सुप्रीम कोर्टाचे कामकाज चालते. संविधानाने सुप्रीम कोर्टातील न्यायाधीशांची संख्या निश्चित केलेली नाही. हा अधिकार काँग्रेसला आहे. काँग्रेस विधिनियम तयार करून सुप्रीम कोर्टातील न्यायाधीशांची संख्या किती राहील हे निश्चित करते. सध्या नऊ न्यायाधीश सुप्रीम कोर्टाचे कामकाज चालवितात. यामध्ये एक मुख्य न्यायाधीश आणि आठ सहयोगी न्यायाधीशांचा समावेश आहे.

२. नियुक्ती

सुप्रीम कोर्टातील न्यायाधीशांच्या पात्रताविषयक अटी अमेरिकन संविधानाने कोणतीही तरतूद केलेली नाही. याचा अर्थ न्यायाधीशांच्या पात्रता विषयक अटीसंबंधी निर्णय घेण्याचा अधिकार राष्ट्राध्यक्षाला आहे असा होतो. तथापि प्रत्यक्ष व्यवहारात कायद्याचे ज्ञान असणाऱ्या वकील किंवा न्यायाधीश म्हणून कार्य केल्याचा अनुभव असणाऱ्या प्रतिष्ठित व कार्यक्षम व्यक्तींची नियुक्ती सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश म्हणून केली जाते. सामान्यपणे न्यायाधीशांची नियुक्ती करताना संबंधित व्यक्तीची

राजकीय विचारसरणी ही राष्ट्राध्यक्षाने निश्चित केलेल्या धोरणाला अनुकुल आहे की प्रतिकूल आहे याचा विचार केला जातो. म्हणूनच न्यायाधीशांच्या नियुक्ती प्रक्रियेत राष्ट्राध्यक्ष, सिनेटर्स, न्यायखाते, बार असोसिएशन, राजकीय पक्षांचे वरिष्ठ नेते आदींचा सहभाग असतो. थोडक्यात, सुप्रीम कोर्टाचा न्यायाधीश होण्यासाठी कायद्याच्या ज्ञानासोबत अमेरिकेच्या राजकारणाचे ज्ञान असणेही आवश्यक आहे. 'सिनेटचा शिष्टाचार' या राजकीय प्रथेचे पालन करून न्यायाधीशांची नियुक्ती केली जाते. या प्रथेनुसार सुप्रीम कोर्टातील सर्व न्यायाधीशांची नियुक्ती सिनेटच्या सल्ल्याने व संमतीने अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष करतो.

३. कार्यकाल

संविधानात सुप्रीम कोर्टाच्या न्यायाधीशांच्या कार्यकालासंबंधी कोणतीही तरतूद नाही. तसेच त्यांच्या कार्यकालासंबंधी काँग्रेसने विधिनियमही केलेला नाही. त्यामुळे न्यायाधीशपदावर कार्यरत असलेली व्यक्ती उत्तम वर्तन व कार्य करणे शक्य असते. तोपर्यंत कार्यरत असते. सामान्यपणे वयाची ७० वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर स्वेच्छेने राजीनामा देऊन न्यायाधीश सेवानिवृत्त होतात. जर न्यायाधीशांनी खंडपीठावर १० वर्षे सेवा केली असेल तर त्यांना पूर्ण वेतनासह सेवानिवृत्ती घेता येते. (म्हणजेच सेवानिवृत्ती नंतरही त्यांच्या निवृत्तीवेळी जे वेतन त्यांना मिळते ते त्यांना त्यांच्या संपूर्ण हयातभर मिळत राहते.) अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाच्या मुख्य न्यायाधीशाचे २,७७,७०० डॉलर व सहयोगी न्यायाधीशांचे वार्षिक वेतन २,६५,६०० डॉलर आहे.

महाभियोग

न्यायाधीशपदावर कार्यरत असणाऱ्या न्यायाधीशाला पदच्युत करण्याची तरतूद केलेली आहे. परंतु ही तरतूद अत्यंत कठीण स्वरूपाची आहे. परिणामी नियुक्तीनंतर स्वतंत्र कार्य करणे न्यायाधीशाला शक्य होते. तथापि न्यायाधीश म्हणून कार्य करित असताना त्याने जर गैरवर्तन केले किंवा गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा केला तर त्याला महाभियोग ठरावाद्वारे पदच्युत करता येते. महाभियोगाचा ठराव प्रतिनिधीसभेने मंजूर करणे आवश्यक असते. तसेच या ठरावाला सिनेटची २/३ बहुमताने मान्यता मिळणेही आवश्यक असते. आजअखेर अमेरिकन सुप्रीम कोर्टातील एकाही न्यायाधीशाला महाभियोग ठरावाद्वारे पदच्युत करण्यात आलेले नाही. २००५ पासून जॉन रॉबर्टस् (John Roberts) अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश म्हणून कार्यरत आहेत.

४. कार्यपद्धती

अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाच्या सत्रांचे किंवा कार्यपद्धतीचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल. प्रत्येक वर्षी ऑक्टोबर महिन्यातील पहिल्या सोमवारी सुप्रीम कोर्टाच्या नियमित सत्राला किंवा कामकाजाला सुरुवात होते आणि पुढील वर्षातील जून महिन्याच्या सुरुवातीला सत्राची किंवा कामकाजाची समाप्ती होते. जेव्हा न्यायालयाचे सत्र किंवा कामकाज तहकूब किंवा स्थगित केलेले असते. तेव्हा न्यायाधीशाला विशेष सत्र बोलविण्याचा अधिकार आहे. परंतु विशेष सत्र अत्यंत महत्त्वाच्या व तातडीच्या प्रसंगीच बोलविता येते. मुख्य न्यायाधीश न्यायालयाचा कार्यकारी अधिकारी असतो. त्यामुळे न्यायालयाच्या सर्व सत्रांच्या अध्यक्षस्थानी तोच असतो. तसेच सर्व आदेश, निर्णय,

इत्यादी तोच जाहीर करतो. प्रत्येक मंगळवारी, बुधवारी, गुरूवारी व शुक्रवारी न्यायालयात खटल्यांच्या सुनावणीचे कामकाज चालते. शनिवारी न्यायाधीश सुनावणी झालेल्या खटल्यासंबंधी विचार व्यक्त करून निकालपत्र तयार करण्याचे कार्य करीत असतात. सोमवारी न्यायाधीशांनी दिलेले निर्णय जाहीर केले जातात. या निर्णयांच्या संदर्भात न्यायाधीशांचे एकमतही असू शकते किंवा भिन्न मतही असू शकते. मतभेद असतील तर सामान्यपणे बहुसंख्येची मते आणि भिन्न मते लेखी स्वरूपात नोंद करावी लागतात. जे न्यायाधीश बहुमताच्या निर्णयाशी सहमत असतात पण त्यासंबंधीत कारणांशी संमत नसतात. त्यांना त्यांची समवर्ती मते लेखी नोंदवावी लागतात. अमेरिकन संघशासनाच्या अहवालांमध्ये सुप्रीम कोर्टाचे निर्णय प्रकाशित करण्यात येतात.

सुप्रीम कोर्टाचे अधिकारक्षेत्र : अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाला प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र आणि पुनर्निर्णयात्मक अधिकारक्षेत्र अशी दोनही अधिकारक्षेत्रे प्राप्त झाली आहेत. ही अधिकारक्षेत्रे खालीलप्रमाणे समजून घेण्याचा आपण प्रयत्न करूया.

(अ) प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र : प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र म्हणजे ज्या खटल्यांचा प्रारंभच सुप्रीम कोर्टात होतो अशा खटल्यांसंबंधी सुप्रीम कोर्टाचे अधिकार होय. अमेरिकन संविधानानुसार सुप्रीम कोर्टाला पुढील विवादासंबंधी अधिकारक्षेत्र प्राप्त झाले आहेत.

१. अमेरिकन संघशासनसंस्थेने घटकराज्यांविरुद्ध केलेली कृती,
२. एका घटक राज्याने दुसऱ्या घटक राज्याविरुद्ध केलेली कृती,
३. मंत्री, अन्य सल्लागार व राजदूत यांच्याशी संबंधीत असणारे खटले,
४. एका घटकराज्याने दुसऱ्या घटकराज्याच्या नागरिकांविरुद्ध केलेली कृती आणि
५. प्रवासी व मालवाहतूक करणाऱ्या जहाजासंबंधीचे प्रश्न.

सुप्रीम कोर्टाच्या प्रारंभिक अधिकारक्षेत्रासंबंधी वर उल्लेखित तरतुदींवरून असे लक्षात येते की सुप्रीम कोर्टाला अतिशय मर्यादित अधिकारक्षेत्रे प्राप्त आहेत. तथापि घटनात्मक कायदा हा देशातील सर्वोच्च कायदा होय. या आधारावर सुप्रीम कोर्टाने न्यायिक पुनर्निर्णयाचा अधिकार प्राप्त केला आहे. तसेच संविधानाचा अर्थ प्रतिपादित करण्याच्या अधिकारातून 'निहित अधिकार सिद्धांत' (Implied Powers Theory) प्रतिपादित केला आहे. त्यामुळे संविधानाचा अर्थ लावण्याचा अधिकार व न्यायिक पुनर्निरिक्षणाचा अधिकार येथे समजून घेतल्याशिवाय सुप्रीम कोर्टाच्या प्रारंभिक अधिकारक्षेत्राचे पूर्ण ज्ञान प्राप्त होत नाही. संविधानाचा अर्थ लावण्याचा अधिकार व न्यायिक पुनर्निरीक्षणाचा अधिकार पुढीलप्रमाणे जाणून घेता येईल.

i) संविधानाचा अर्थ लावण्याचा अधिकार

लिखित संविधानातील तरतुदींच्या अर्थावरून अनेक वेळा विवाद निर्माण होतात. असाच विवाद १८९९ मध्ये काँग्रेसने मंजूर केलेल्या केंद्रिय अधिकोषासंबंधित (Central Bank of the USA) विधिनियमावरून उद्‌भवला. या विधिनियमानुसार १८९९ मध्ये अमेरिकेत केंद्रिय अधिकोषाची स्थापना करण्यात आली. अन्य खाजगी क्षेत्रातील अधिकोषांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य केंद्रिय

अधिकोषावर सोपविण्यात आले. यामुळे खाजगी क्षेत्रातील अधिकोषांच्या कार्यावर अनेक नियंत्रणे प्रस्थापित झाली. परिणामी खाजगी अधिकोषांनी सुप्रीम कोर्टात खटला दाखल केला. या खटल्यात काँग्रेसने केंद्रिय अधिकोषांची स्थापना करण्यासाठी केलेला विधिनियम संविधानानुसार नसल्यामुळे तो रद्द करण्याचा आदेश सुप्रीम कोर्टाने द्यावा अशी विनंती करण्यात आली. हा खटला सुरू असताना, मार्शल हे सुप्रीम कोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश होते.

जस्टीस मार्शल यांनी या खटल्यात पुढीलप्रमाणे निर्णय दिला. संविधानानुसार काँग्रेसला 'पैसा व पत' (Money and Credit) यांचे नियंत्रण करण्याचा अधिकार आहे. हे कार्य करण्याकरिता विधिनियम मंजूर करून काँग्रेसने अधिकोषाची स्थापना केली. त्यामुळे संविधानात जरी केंद्रीय अधिकोषाची स्थापना करण्याकरिता विधिनियम करण्याच्या अधिकाराचा स्पष्ट उल्लेख नसला, तरीही 'पैसा व पत' याचे नियंत्रण केंद्रिय अधिकोषाची स्थापना केल्याशिवाय होऊ शकत नाही. म्हणून हा विधिनियम संविधान विरोधी नाही. याचाच अर्थ संविधानात स्पष्टपणे नमूद केले नसले, तरीही संविधानानुसार आवश्यक कार्ये करण्यासाठी काही पूरक कार्ये करण्याचा अधिकार काँग्रेसला व अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षाला प्राप्त होतो. यालाच 'निहित अधिकारांचा सिद्धांत' असे म्हणतात.

संविधानातील शब्दांचा अर्थ विशिष्ट काळात परिस्थिती लक्षात घेऊन न्यायालयांनी लावला तरच प्रत्येक गोष्टीकरिता घटनादुरूस्ती करून मूळ संविधानात बदल करण्याची गरज राहत नाही. म्हणूनच संविधानाचा अर्थ लावण्याचा सुप्रीम कोर्टाचा अधिकार महत्त्वपूर्ण आहे.

ii) न्यायिक पुनर्निरीक्षणाचा अधिकार : न्यायिक पुनर्निरीक्षणाचा अधिकार सुप्रीम कोर्टाला असल्याचा स्पष्ट उल्लेख संविधानात नाही. १८०३ मध्ये 'मारबरी विरुद्ध मेडिसन' या खटल्यात सुप्रीम कोर्टाला पहिल्यांदा न्यायिक पुनर्निरीक्षणाच्या समस्येला सामोरे जावे लागले. सुप्रीम कोर्टाच्या प्रारंभिक अधिकार क्षेत्रात नागरिकांना 'परमादेश' (आज्ञेशी) संबंधित विनंती अर्ज करता येतील अशी तरतूद कॉग्रेसने १७८९ च्या न्यायिक कायद्यात (Jidiciary Act of 1789) केली होती.

राष्ट्राध्यक्ष ॲडम्स यांनी मार्च ३, १८०१ रोजी मारबरी यांची नियुक्ती कोलंबिया जिल्ह्याच्या न्यायाधीशपदी केली होती. तथापि ही नियुक्ती अंमलात येण्यापूर्वी ॲडम्स यांचा राष्ट्राध्यक्षपदाचा कार्यकाल संपुष्टात आला. नवनिर्वाचित राष्ट्राध्यक्ष जेफरसन व त्यांचे सचिव मेडिसन यांनी मारबरी यांच्या न्यायाधीशपदी नियुक्तीला नकार दिला परिणामी १७८९ च्या न्यायिक कायद्या अंतर्गत मारबरी यांनी सुप्रीम कोर्टात 'परमादेश' जारी करण्यासंदर्भात विनंती याचिका दाखल केली होती. या खटल्यात निर्णय देताना न्यायमूर्ती मार्शल यांनी न्यायिक पुनर्निरीक्षणाचा अधिकार सुप्रीम कोर्टाला असल्याचे अधिकारवाणीने प्रतिपादन केले. या निर्णयानंतर अमेरिकन शासन व्यवस्थेत 'न्यायिक पुनर्निरीक्षणाचे तत्त्व' घट्ट रुजलेले आढळते. या तत्त्वाच्या आधारे सुप्रीम कोर्टाला अध्यक्षांची कृती तसेच काँग्रेसचे विधिनियम संविधानाविरोधी असतील तर रद्द करता येतात. परिणामी संविधानातील तरतुदींचे संरक्षण करणे सुप्रीम कोर्टाला शक्य होते.

(ब) पुनर्निर्णयात्मक अधिकारक्षेत्र : सुप्रीम कोर्ट हे संघराज्याचे सर्वोच्च न्यायालय आहे. त्यामुळे घटकराज्यातील न्यायालये स्वतंत्र असली तरीही त्या न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध सुप्रीम कोर्टात अपील करता येते. तथापि सुप्रीम कोर्टाकडे पुनर्निर्णयाकरिता आलेल्या सर्वच खटल्यांचा विचार केला जात नाही. खालील दोन प्रकारच्याच विनंतीपत्राचा (अपील) विचार केला जातो.

i) घटकराज्याने मंजूर केलेला एखादा कायदा संविधानविरोधी असल्यामुळे किंवा काँग्रेसने मंजूर केलेल्या विधिनियमाविरुद्ध असल्यामुळे किंवा अमेरिकेने केलेल्या एखाद्या करारावरोधी असल्यामुळे अवैध ठरविला असेल तर अशा खटल्यांचाच विचार पुनर्निर्णयाकरिता होतो.

ii) ज्या खटल्यामध्ये संघन्यायालयाने किंवा कनिष्ठ न्यायालयांनी संघ शासनाने केलेला कायदा किंवा करार अवैध ठरविला असेल तर अशा खटल्यांचाच विचार पुनर्निर्णयाकरिता होतो. असे असले तरीही संघराज्याचे सर्वोच्च न्यायालय म्हणून सुप्रीम कोर्टाला अमेरिकन संघराज्याच्या पन्नास घटकराज्यातील न्यायव्यवस्थेशी संबंधित असणारे व्यापक पुनर्निर्णयात्मक अधिकारक्षेत्र प्राप्त झाले आहे.

२.२.६ सुप्रीम कोर्टाची भूमिका

केवळ सुप्रीम कोर्टाच्या अधिकारक्षेत्राचे अध्ययन केल्यामुळे अमेरिकन व्यवस्थेतील सुप्रीम कोर्टाच्या भूमिकेचा स्पष्ट बोध होत नाही. त्यामुळे सुप्रीम कोर्टाची भूमिका जाणून घेणे आवश्यक आहे. ब्राईस यांच्या मते, ''अमेरिकन शासनाच्या इतर कोणत्याही संदर्भात युरोपियन मनामध्ये इतके कुतूहल, इतकी चर्चा, इतकी प्रशंसा व इतके गैरसमज झाले नसतील जितके संविधानाचे, संरक्षण करण्यासाठी सुप्रीम कोर्टाला नेमून दिलेल्या कर्तव्ये आणि कार्ये या संदर्भात झाले.''

सुप्रीम कोर्टाची भूमिका पुढीलप्रमाणे समजून घेता येईल.

१. संघराज्याचे संरक्षण करणे : सामान्यपणे संघराज्यामध्ये कार्याची व अधिकारांची विभागणी लिखित राज्यघटनेद्वारे संघराज्य आणि घटकराज्य यांच्यामध्ये केलेली असते. परिणामी संघराज्य आणि घटक राज्य यांच्यात वाद होण्याची शक्यता असते. मन्रोच्या मते, ''सुप्रीम कोर्टाची तरतूद नसती तर अमेरिकन संवैधानिक व्यवस्थेत अनेक सार्वभौम राक्षसी केंद्रे किंवा शाखा निर्माण झाल्या असत्या. परिणामी अमेरिकन शासकीय व्यवस्थेला आज जी मजबूत नियमितता प्राप्त झाली आहे ती कधीच झाली नसती'' ही मजबूत नियमितता प्राप्त होण्याचे कारण म्हणजे निहित तत्त्वाच्या माध्यमातून सुप्रीम कोर्टाने काँग्रेसला बहाल केलेले व्यापक अधिकारक्षेत्र. तसेच ''संविधानातील ज्या गोष्टी सर्वसामान्यांना दिसत नाहीत, त्या गोष्टी सुप्रीम कोर्ट वाचू शकते'' हे निहित अधिकार तत्त्वाच्या संदर्भात मन्रोचे उद्‌गार सुप्रीम कोर्टाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असल्याचे प्रतिपादन करतात. घटनादुरूस्ती प्रक्रिया अतिशय कठीण स्वरूपाची असूनही संविधानाचा विकास होण्यास सुप्रीम कोर्टाचे निर्णय साहाय्यभूत ठरले आहेत. त्याचबरोबर सुप्रीम कोर्टाने अमेरिकन संविधानाच्या प्रतिपादित केलेल्या अर्थामुळे अध्यक्ष व काँग्रेसच्या सत्तेत काळानुसार व आवश्यकतेनुसार वाढ झाली आहे जी संघराज्याचे संरक्षण करण्यास साहाय्यभूत ठरलेली आहे.

२. **संविधानाचे रक्षण करणे** : अमेरिकन विधीमंडळाने केलेले कायदे किंवा अध्यक्षाने काढलेले कार्यकारी आदेश असंवैधानिक असतील तर सुप्रीम कोर्ट ते रद्दबातल करते. न्यायिक पुनर्निरीक्षणाच्या अधिकारामुळे सुप्रीम कोर्टाने काँग्रेसच्या बेपर्वा लोकशाहीवर व अध्यक्षाच्या राजेशाही महत्त्वाकांक्षावर मात केली आहे. अशा प्रकारे न्यायिक पुनर्निरीक्षणाच्या अधिकारांतर्गत वेगवेगळ्या मार्गाने व पद्धतीने होणाऱ्या उल्लंघनापासून सुप्रीम कोर्टाने संविधानाचे रक्षण केले आहे.

३. **नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे** : नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सुप्रीम कोर्टाला बंदी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण आणि मनाई हुकूम या आज्ञा काढण्याचा अधिकार आहे. मानवी हक्कांवरील अतिक्रमण प्रतिबंधित करण्याकरिता सुप्रीम कोर्टाने विविध शासकीय अंगाना त्यांच्या अधिकारक्षेत्राच्या मर्यादांचे उल्लंघन करण्यापासून वेळोवेळी रोखले आहे. तसेच सुप्रीम कोर्टाने विधिमंडळाने केलेले कायदे किंवा कार्यकारी मंडळाने घेतलेले निर्णय संविधानात

नमूद केलेल्या तरतुदींचा भंग करणारे आहेत. या आधारावर रद्द केले आहेतच पण काही कायदे किंवा निर्णय अन्यायकारक आहेत म्हणून ही रद्दबातल केले आहेत. 'कायद्याची योग्य प्रक्रिया' या संविधानातील तत्त्वांतर्गत अमेरिकन सुप्रीम कोर्ट कायद्याची घटनात्मकता निश्चित करते. उदा. बऱ्याच खटल्यांमध्ये निर्णय देताना सुप्रीम कोर्टाने नागरिकांचे धर्म स्वातंत्र्याचे हक्क, निग्रोंचे हक्क इत्यादींचे रक्षण केले आहे.

१९४८ मधील एका खटल्यात सुप्रीम कोर्टाने निर्णय दिला की, 'घटकराज्याला किंवा संघशासनाला चर्चची स्थापना करता येणार नाही'. तसेच कोणत्याही एका धर्माला साहाय्यभूत होतील असे कायदे करता येणार नाहीत किंवा एका धर्माला इतरांपेक्षा प्राधान्य देता येणार नाही. १९५४ मधील ब्राऊन्स विरुद्ध बोर्ड ऑफ एज्युकेशन या खटल्यात न्यायमूर्ती वॉरेन यांनी निग्रोंच्या हक्कांच्या संरक्षणार्थ निर्णय दिला की, 'सार्वजनिक शाळातील वंश आधारित मुलांचे पृथक्करण करणे किंवा कोणत्याही वंशाच्या मुलांसाठी अलग शैक्षणिक सुविधा निर्माण करणे, यामुळे या मुलांमध्ये न्यूनगंड तयार होतो व त्यांच्या सामाजिक दर्जावरही परिणाम होतो. म्हणून असे करणे स्वाभाविकपणे असमान आहे.' अशा प्रकारे 'कायद्याची योग्य प्रक्रिया' या संविधानातील तत्त्वाच्या माध्यमातून सुप्रीम कोर्टाने वेळोवेळी नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण केले आहे.

४. संविधानाच्या विकासातील न्यायालयांची भूमिका

संविधानाच्या विकासात व वाढीत सुप्रीम कोर्टाने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे. अमेरिकेच्या संविधानात सात कलमांचा व सातशे शब्दांचा समावेश आहे. हे संविधान १७८७ मध्ये कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असलेल्या तेरा घटकराज्यांकरिता तयार केले होते. आज अमेरिका पन्नास घटकराज्यांनी बनलेला जगातील महत्त्वपूर्ण उद्योगप्रधान देश आहे. अमेरिकेने सर्वच क्षेत्रात अव्वल स्थान निर्माण केले आहे. जगातील एका बलाढ्य व अत्याधुनिक देशाच्या गरजा कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेकरिता तयार केलेल्या संविधानाला कदाचित भागविणे शक्य झाले नसते. परंतु सुप्रीम कोर्टाच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेमुळे हे सहज शक्य झालेले दिसते. तसेच घटनादुरूस्ती प्रक्रिया अतिशय कठीण स्वरूपाची असूनही संविधानाचा विकास होण्यास सुप्रीम कोर्टाचे निर्णय सहाय्यभूत ठरले

आहेत. म्हणूनच जेम्स. एम. बेक यांनी सुप्रीम कोर्टाला 'सतत सुरू असलेली घटनापरिषद'' (Continuous Constitution Convention) असे म्हटले आहे. अमेरिकेला संविधान आहे, परंतु न्यायाधिश सांगतील तसे संविधान आहे. (Americans are under a constitution but the constitution is what the judges say it is.) अशा शब्दात न्यायमूर्ती चार्लस् एवन्ज ह्युज यांनी अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाच्या भूमिकेचे वर्णन केले आहे.

५. सर्वोच्च पुनर्निर्णयात्मक न्यायालय

सुप्रीम कोर्ट अमेरिकन संघराज्य व्यवस्थेतील अंतिम पुनर्निर्णयात्मक न्यायालय होय. घटक राज्यांच्या उच्च न्यायालयांकडून व कनिष्ठ स्तरातील संघ न्यायालयांकडून पुनर्निर्णयाकरिता येणाऱ्या खटल्यांच्या सुनावणीचे कार्य हे न्यायालय करते. कायद्याच्या प्रश्नांशी संबंधित या न्यायालयाचा निर्णय अंतिम असतो. या न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध अपील करता येत नाही.

वर उल्लेखित मुद्यांवरून आपल्याला अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाची अमेरिकन संघराज्य व्यवस्थेतील भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे याचा स्पष्ट बोध झालाच आहे. आता आपण अमेरिकन संघराज्य व्यवस्थेतील न्यायिक पुनर्निरीक्षणाचे तत्त्व जाणून घेऊया.

२.२.७ न्यायिक पुनरावलोकनाचे तत्त्व

सत्ता विभाजन व नियंत्रण संतुलनाच्या सिद्धांतामुळे अमेरिकन संविधान निर्मात्यांनी सुप्रीम कोर्टाला महत्त्वपूर्ण स्थान दिलेले आहे. परिणामी अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाने दिलेल्या निर्णयातूनच न्यायिक पुनरावलोकनाचे तत्त्व उदयास आले आहे. म्हणून या तत्त्वाची सविस्तर व स्वतंत्र चर्चा करणे आवश्यक आहे.

न्यायिक पुनरावलोकनाचा अर्थ

कायद्याचे बळ असणारे कोणतेही सार्वजनिक नियमन, घटकराज्यांच्या संविधानातील कोणतीही तरतूद, घटक राज्याच्या विधिमंडळाने केलेला कोणताही कायदा किंवा काँग्रेसने केलेला कोणताही कायदा करण्याचा व तो संवैधानिक आहे किंवा नाही हे तपासण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला असतो. सर्वोच्च न्यायालयाच्या याच अधिकाराला न्यायिक पुनरावलोकन असे म्हणतात. कायद्याची संवैधानिकता निश्चित करताना न्यायालयाचा शहाणपणाशी, अनुभवाशी किंवा कायद्याच्या धोरणाशी (Policy of Legislation) काहीही संबंध नसतो. न्यायमूर्ती मार्शल असे म्हणतात की, ''न्यायालय कोणत्याही वैधानिक धोरणाला मंजुरी देत नाही किंवा त्याचा निषेधही करीत नाही. न्यायालयाचे नाजूक व अवघड कार्य म्हणजे विधिमंडळाने केलेला कायदा संविधानात नमूद केलेल्या तरतुदींच्या अनुषंगाने आहे किंवा त्याचा भंग करणारा आहे याची खात्री करणे व तसे घोषित करणे हे आहे आणि तसे केल्यावर न्यायालयाचे कर्तव्य पूर्ण होते.'' एखादा कायदा सार्वजनिक व खाजगी हिताला बाधा पोहोचविणारा घातक व मूर्खपणाचा आहे असे न्यायालयाला ज्ञात झाले तरी तो कायदा जर संविधानाच्या चौकटीत व विधिमंडळाच्या अधिकारक्षेत्रात येत असेल तर न्यायालयाला तो वैध ठरविण्याचे बंधन असते. एखादा कायदा करत असताना संविधानाचा अर्थ त्या कायद्यासंदर्भात लावण्याचा अधिकार विधिमंडळ व कार्यकारी मंडळाला प्राप्त होतो. परंतु एखाद्या व्यक्तीला वाटले

की विधीमंडळाने मंजूर केलेल्या कायद्यात संवैधानिक अधिकार ओलांडले आहेत तर ती व्यक्ती त्या कायद्याच्या संवैधानिकतेला न्यायालयात आव्हान देवू शकते. अशा प्रकारच्या खटल्यांची सुनावणी करत असताना न्यायालय संविधानाचा अर्थ लावून आव्हान दिलेल्या कायद्याची संवैधानिकता निश्चित करते. संविधानाचा अर्थ लावण्याचा व कायद्याची संवैधानिकता निश्चित करण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकाराला न्यायिक पुनरावलोकनाचा अधिकार असे म्हणतात.

न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकाराची व्याप्ती अतिशय विस्तृत आहे. केवळ संघशासनाने आणि घटकराज्यशासनाने केलेले कायदेच न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारक्षेत्रात येतात असे नसून, घटकराज्याचे संविधान, संघशासनाने केलेले करार आणि संघराज्य व घटकराज्य यांच्या कार्यकारी अधिकाऱ्यांनी काढलेले आदेश हे सर्व न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारक्षेत्रात येतात. तथापि राजकीय स्वरूपाचे प्रश्न न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारक्षेत्रात येत नाहीत. म्हणूनच अमेरिकन जनतेचा त्यांच्या शासनव्यवस्थेतील सुप्रीम कोर्ट या संस्थेवर अतिशय विश्वास आहे व या संस्थेबद्दल त्यांना अभिमानही वाटतो.

न्यायिक पुनरावलोकनाचा संवैधानिक आधार : अमेरिकन संविधानात सुप्रीम कोर्टाला न्यायिक पुनरावलोकनाचा अधिकार असल्याचा स्पष्ट उल्लेख नाही. अमेरिकन संविधान निर्माण करणाऱ्या समितीमध्ये अलेक्झांडर हॅमिल्टन होते. त्यांनी (फिलाडेल्फिया) संविधानसभेमध्ये संवैधानिक व्यवस्था सुरक्षित ठेवण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे उच्च अधिकार असणारे न्यायालय निर्माण करणे होय, असे विचार व्यक्त केले. तसेच फिलाडेल्फिया अधिवेशनातील इतर बहुसंख्य सदस्यांनी न्यायिक पुनरावलोकनाच्या तत्त्वाला अनुकूलता दर्शविलेली होती. या सदस्यांच्या मते संविधानात न्यायिक पुनरावलोकनाशी संबंधित विशिष्ट तरतूद जरी नसली तरी कलम ३ व कलम ६ मध्ये हा अधिकार स्पष्टपणे निहित आहे.

न्यायिक पुनरावलेकनाच्या तत्त्वाची उत्पत्ती : इ.स. १८०३ मधील 'मारबरी विरुद्ध मेडिसन' या खटल्यात न्यायमूर्ती मार्शल यांनी दिलेल्या निर्णयातून न्यायिक पुनरावलोकनाच्या तत्त्वाचा उदय झाला. न्यायिक पुनरावलोकन तत्त्व समजून घेण्याकरिता 'मारबरी विरुद्ध मेडिसन' खटला थोडक्यात जाणून घेणे आवश्यक आहे. राष्ट्राध्यक्ष ॲडम्स यांनी अध्यक्षपदावरून निवृत्त होण्यापूर्वी आपल्या विचारसरणीस अनुकूल असणाऱ्या व्यक्तींच्या अनेक शासकीय पदावर जिल्ह्याच्या नियुक्त्या केल्या. मार्च ३, १८०१ रोजी मारबरी यांची कोलंबिया जिल्ह्याच्या न्यायाधीशपदी नियुक्ती केल्याची घोषणा करण्यात आली. अध्यक्ष ॲडम्स सेवानिवृत्त होण्यापूर्वी अखेरच्या क्षणापर्यंत नियुक्तीपत्रांवर सह्या करण्याचे कार्य करीत होते. तथापि मारबरी यांना त्यांचे नियुक्तीपत्र प्राप्त झाले नाही. जेफरसनने अध्यक्षपदाची सूत्रे हाती घेताच माजी अध्यक्ष ॲडम्सने केलेल्या सर्व नियुक्त्या थांबविण्याचा आदेश मेडिसन या न्याय खात्याच्या सचिवाला दिला. म्हणजेच नवनिर्वाचित अध्यक्ष जेफरसन व न्यायखात्याचे सचिव मेडिसन यांनी मारबरी यांच्या न्यायाधीशपदी नियुक्तीला नकार दिला. परिणामी १७८९ च्या न्यायिक कायद्यांतर्गत (Judicature Act of 1789) मारबरी यांनी सुप्रीम कोर्टात 'परमादेश' जारी करण्यासंदर्भात विनंती याचिका दाखल केली.

'मारबरी विरुद्ध मेडिसन' या खटल्याची सुनावणी व निर्णय देण्याचे कार्य न्यायमूर्ती मार्शल यांनी केले. हा खटला काँग्रेसने केलेल्या १७८९ च्या कायद्यांतर्गत सुप्रीम कोर्टात दाखल झाला होता. न्यायमूर्ती मार्शल यांनी १७८९ चा कायदाच अवैध आहे असा निर्णय दिला. यामुळे मारबरीचा खटला सुप्रीम कोर्टाच्या अधिकारक्षेत्रात येत नाही असे जाहीर केले. त्याचबरोबर न्यायमूर्ती मार्शल यांनी सुप्रीम कोर्टाला काँग्रेसने केलेला कायदा संविधान विरोधी ठरविण्याचा अधिकार आहे, असे स्पष्ट केले. म्हणजेच या खटल्याचा निर्णय देताना न्यायमूर्ती मार्शल यांनी न्यायिक पुनरावलोकनाचा अधिकार सुप्रीम कोर्टाला असल्याचे अधिकारवाणीने प्रतिपादित केले. अशा प्रकारे न्यायिक पुनरावलोकनाच्या तत्त्वाची उत्पत्ती न्यायमूर्ती मार्शल यांनी दिलेल्या निर्णयातून झाली.

न्यायिक पुनरावलोकनासंदर्भातील गृहीत तत्त्वे

'मारबरी विरुद्ध मेडिसन' खटल्यात निर्णय देताना न्यायमूर्ती मार्शल यांनी पुढील मुद्दे गृहीत धरले होते.

i) संविधान हा लेखी दस्तऐवज आहे, ज्यात शासनाच्या सत्तेच्या व अधिकारांच्या सीमा स्पष्टपणे नमूद केल्या आहेत.

ii) संविधान हा राज्याचा मूलभूत कायदा असून तो विधिमंडळाने निर्माण केलेल्या सामान्य कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे.

iii) विधिमंडळाने निर्माण केलेला कायदा राज्याच्या मूलभूत कायद्याच्या विरोधी असल्यास त्याचे पालन करणे हे न्यायालयाकरिता बंधनकारक असू शकत नाही.

iv) काँग्रेसने केलेला कायदा संविधान विरोधी आहे अशी न्यायाधीशांची खात्री पटल्यास तो अवैध ठरविण्याचा व घोषित करण्याचा अधिकार त्यांना आहे. हा अधिकार त्यांना न्यायाधीश म्हणून कार्याचा प्रारंभ करताना घेतलेली शपथ आणि न्यायदानाचे अधिकार या दोहोतून प्राप्त होतो.

v) संविधानविरोधी कायदे अवैध घोषित करण्याचा अधिकार न्यायालयांनी उपयोगात आणला नाही तर लिखित संविधानाचा आधारच नष्ट होईल.

अशा प्रकारे 'मारबरी विरुद्ध मेडिसन' या खटल्याच्या निर्णयानंतर अमेरिकन शासनव्यवस्थेत 'न्यायिक पुनरावलोकनाचे तत्त्व' घट्ट रुजलेले दिसते.

न्यायिक पुनरावलोकनाचा अनुभव : 'मारबरी विरुद्ध मेडिसन' या खटल्यातील निर्णयानंतर 'ड्रेड स्कॉट विरुद्ध सॅन्डफर्ड' या इ.स. १८५७ च्या खटल्यापर्यंत न्यायिक पुनरावलोकनाचा उपयोग काँग्रेसचे कायदे रद्द करण्याकरिता एकदाही केला नाही. 'ड्रेड स्कॉट विरुद्ध सॅन्डफर्ड' खटल्यात सुप्रीम कोर्टाने १८२० मध्ये केलेली 'मझरी' तडजोड असंवैधानिक आहे असे घोषित केले. या निर्णयानंतर अमेरिकेत तीव्र उद्रेक झाला व नंतर त्याचे रूपांतर यादवीत (Civil War) झाले. या यादवीनंतर सुप्रीम कोर्टाच्या प्रतिबंधात्मक क्रियाकल्पांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली. इ.स. १८६५ ते इ.स. १९०० दरम्यान सुप्रीम कोर्टाने न्यायिक पुनरावलोकनाचा उपयोग करून जवळ जवळ चोवीस निर्णयात काँग्रेसने केलेले कायदे अवैध ठरविले. तसेच इ.स. १९०० ते इ.स. १९३४ पर्यंत जवळ जवळ चाळीस निर्णयांद्वारे फ्रँकलिन डी रूझवेल्ट यांच्या 'न्यू डील' कार्यक्रमाला अडथळे निर्माण केले. परंतु इ.स. १९३७ नंतर सुप्रीम

कोर्टाने सामाजिक आणि आर्थिक कायद्याच्या मार्गात आडकाठी निर्माण केलेली आढळत नाही. परंतु विधिमंडळाने केलेल्या कायद्यांची आणि कार्यकारी अधिकाऱ्यांनी काढलेल्या आदेशांचे न्यायिक पुनरावलोकन करण्याचे कार्य सुप्रीम कोर्टाने चालू ठेवले आहे. तथापि सुप्रीम कोर्टाच्या निर्णयामुळे १९३७ पासून कोणतेही वाद, उद्रेक किंवा संताप उद्‌भवलेला नाही.

न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारावरील आक्षेप : खालील काही मुद्यांवरून न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारावर असलेले आक्षेप जाणून घेता येतील.

(अ) लोकशाही तत्त्वाला बाधक : न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारावरील पहिला आक्षेप म्हणजे हा अधिकार लोकशाहीच्या तत्त्वविरोधी आहे. कारण विधिमंडळात व कार्यकारी मंडळात जनतेने निवडून दिलेले प्रतिनिधी असतात. परंतु न्यायमंडळातील न्यायाधीश जनतेने निवडून दिलेले प्रतिनिधी नसतात. ते नियुक्तीच्या तत्त्वाद्वारे सत्ता ग्रहण करतात. त्यामुळे जनतेचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या विधिमंडळाने किंवा कार्यकारी मंडळाने केलेले कायदे असंवैधानिक ठरवून रद्द करण्याचा अधिकार न्यायालयास देणे हे लोकशाही तत्त्वाशी विसंगत आहे.

(ब) एक व्यक्ती जुलूमशाही (One Man Tyranny) : न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारावरील दुसरा आक्षेप म्हणजे सुप्रीम कोर्टात न्यायिक पुनरावलोकनाकरिता आलेल्या खटल्यातील निर्णय बहुमताने घेतले जातात हा आहे. टिकाकारांच्या मते विधिमंडळाने केलेले कायदे किंवा कार्यकारी मंडळाने काढलेले आदेश असंवैधानिक आहेत हे पाच विरुद्ध चार न्यायाधिशांच्या बहुमताने ठरते. म्हणजेच एका न्यायाधीशाचे मत रीतसर निवडून आलेल्या काँग्रेसचे व अध्यक्षाचे निर्णय अवैध ठरवून रद्द करू शकतो. म्हणूनच टिकाकारांच्या मते न्यायिक पुनरावलोकनाचा अधिकार म्हणजे एका व्यक्तीची जुलूमशाहीच आहे.

(क) सामाजिक प्रगतीला बाधक : न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारावरील तिसरा आक्षेप म्हणजे या अधिकारामुळे सुप्रीम कोर्टाने सामाजिक व आर्थिक प्रगतीला खीळ बसली आहे. टीकाकारांच्या मते सुप्रीम कोर्टाच्या या अधिकारामुळे सामाजिक प्रगती खुंटलेली आहे. म्हणूनच थॉमस जेफरसन, अँड्रयू जॅकसन, अब्राहम लिंकन आणि फ्रँकलिन रूझवेल्ट या सर्व अमेरिकेच्या अध्यक्षांनी सुप्रीम कोर्टाच्या न्यायिक पुनरावलोकन अधिकाराचा जाहीर निषेध केलेला आहे.

(ड) न्यायाधीश राजकारणी बनतात : न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारावरील चौथा आक्षेप म्हणजे या अधिकारामुळे न्यायाधीशांचे वर्तन व व्यवहार राजकारण्यांसारखे बनते. ते व्यक्तिगत किंवा विशिष्ट राजकीय विचारामुळे जनतेची इच्छा पायदळी तुडवू शकतात. त्याचबरोबर न्यायमंडळाची प्रतिमा व प्रतिष्ठा ढासळते आणि सुप्रीम कोर्ट संविधानाचे संरक्षण करण्याच्या त्याच्या भूमिकेपासून दूर जाऊ शकते.

न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकाराचे गुण : वर उल्लेखित विवेचनात आपण न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारावरील आक्षेप जाणून घेतले आहेत. आता आपण न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकाराचे गुण समजून घेऊया.

(अ) न्यायिक पुनरावलोकनाचा सुप्रीम कोर्टाचा अधिकार लोकशाही तत्त्वाविरोधी आहे असे म्हणणे म्हणजे अतिशयोक्ती करणे होय. गेल्या दोनशे वर्षांपेक्षा अधिक कालावधीत अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाने विधिमंडळाने केलेल्या एकूण सत्तर हजारहून अधिक कायद्यांपैकी १७६ कायदे असंवैधानिक ठरविले आहेत. याचाच अर्थ असा की सुप्रीम कोर्टाने न्यायिक पुनरावलोकनाचा गैरवापर केलेला नाही.

अमेरिकन संविधान निर्मात्यांनी सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वावर आधारित शासनव्यवस्था निर्माण केली आहे. परिणामी कार्यकारी मंडळावर विधिमंडळ नियंत्रण ठेवू शकत नाही आणि विधिमंडळाचा कार्यकाल पूर्ण झाल्याशिवाय विधिमंडळ बरखास्त करता येत नाही. अशा परिस्थितीत नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे सुप्रीम कोर्टाचा न्यायिक पुनरावलोकन अधिकार होय.

(ब) न्यायिक पुनरावलोकनाचा सुप्रीम कोर्टाचा अधिकार म्हणजे एकाच व्यक्तीची जुलूमशाही आहे असा आरोप करणे म्हणजे देखील अतिशयोक्ती करणे होय. कारण काही मूठभर खटल्यात पाच न्यायाधीश विरुद्ध चार न्यायाधीश अशा बहुमताने सुप्रीम कोर्टाने न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकारांर्गत, निर्णय दिले आहेत. शिवाय न्यायाधीशांच्या बहुमताने निर्णय देण्याच्या पद्धतीत बदलाचा कोणताही प्रस्ताव आणला तरी त्यातही संतुलन राखण्याकरिता कोणीतरी न्यायाधीश असावाच लागणार आहे. शिवाय पाच विरुद्ध चार न्यायाधीश अशा बहुमताने एखादा कायदा असंवैधानिक घोषित केला तर ती एकाच न्यायाधीशाने केलेली कृती आहे किंवा एकाच न्यायाधीशांच्या निर्णयामुळे लादलेली जुलूमशाही आहे असे म्हणणे चुकीचे वाटते.

(क) न्यायिक पुनरावलोकन अधिकाराच्या उपयोगामुळे सामाजिक प्रगती खुंटते असा आरोप सुप्रीम कोर्टावर केला जातो. परंतु वस्तुस्थिती जाणून घेतल्यानंतर असे लक्षात येईल की या आरोपात काही सत्य नाही. कारण सुप्रीम कोर्टाने वेळोवेळी पुरोगामी उपायांच्या व धोरणांच्या बाजूनेच निर्णय दिले आहेत. ही बाब पुढील मुद्यांवरून स्पष्ट होईल.

i) अध्यक्ष फ्रँकलिन रूझवेल्ट यांनी इ.स. १९३७ साली सुप्रीम कोर्टात नवीन व तरुण न्यायाधीशांची नेमणूक करावी असा प्रस्ताव मांडला होता. हे नवीन व तरुण न्यायाधीश देशाच्या आर्थिक विकसात आडकाठी निर्माण करणार नाहीत असे मत रूझवेल्ट यांचे होते. तथापि काँग्रेसने हा प्रस्ताव नाकारला. याचा अर्थ सुप्रीम कोर्टाने सातत्याने दिलेले निर्णय अमेरिकेतील सामाजिक प्रगतीसाठी पोषक ठरले आहेत असाच होतो.

ii) 'ब्राऊन विरुद्ध बोर्ड ऑफ एज्यकेशन' या खटल्यातील सुप्रीम कोर्टाचा निर्णय अमेरिकेतील शैक्षणिक व्यवस्थेत असलेल्या सामाजिक भेदाविरुद्ध दिलेला महत्त्वपूर्ण निर्णय होय. या निर्णयामुळे तेथील गोरे आणि निग्रो यांच्या सामाजिक दर्जातील भेद संपुष्टात आणला.

iii) आज अमेरिका सर्वच क्षेत्रात जागतिक पातळीवर अव्वल स्थानी आहे. सुप्रीम कोर्टाच्या निर्णयांनी जर अमेरिकेच्या सामाजिक प्रगतीत अडथळे निर्माण केले असते तर अमेरिका हा देश आज अव्वल स्थानी नसता. शिवाय सुप्रीम कोर्टाने अमेरिकन संविधानाच्या प्रतिपादित केलेल्या अर्थामुळे अध्यक्ष व काँग्रेस यांच्या सत्तेत काळानुसार व आवश्यकतेनुसार वाढ झाली आहे.

घटनादुरूस्ती प्रक्रिया अतिशय कठीण स्वरूपाची असूनही संविधानाचा विकास होण्यास सुप्रीम कोर्टाचे निर्णय साहाय्यभूत ठरले आहेत. म्हणूनच अमेरिकन जनतेला त्यांच्या शासनव्यवस्थेतील सुप्रीम कोर्ट या संस्थेबद्दल अतिशय अभिमान वाटतो. यामुळेच सुप्रीम कोर्टाला असलेला न्यायिक पुनरावलोकनाचा अधिकार रद्द करण्यास अमेरिकन जनता कधीही तयार होणार नाही.

२.३ सारांश

इंग्लंडमधील संसदीय लोकशाही आणि अमेरिकेतील अध्यक्षीय लोकशाही या दोन जगात प्रमाण मानल्या गेलेल्या शासनपद्धती आहेत. इंग्लंडमधील संसदीय कार्यकारी मंडळात राजा, प्रिव्ही कौन्सिल, पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ यांचा समावेश होतो. याच धर्तीवर जगातील अनेक देशांनी आपल्या कार्यकारी मंडळाची निर्मिती केलेली दिसून येते. त्याचप्रमाणे अध्यक्ष आणि अध्यक्षाचे मंत्रिमंडळ यांना मिळून अमेरिकेतील कार्यकारी मंडळ अस्तित्वात येते. या धर्तीवर अनेक देशांनी अध्यक्षीय शासन पद्धतीचा अवलंब केलेला दिसून येतो. संसदीय कार्यकारी मंडळ आणि अध्यक्षीय कार्यकारी मंडळ यांच्यात मूलभूत स्वरूपाचा फरक आहे.

इंग्लंडमधील संसदीय कार्यकारी मंडळ

इंग्लंडमधील राजा हा नामधारी कार्यकारी प्रमुख आहे. त्याच्या नावे देशाचा कारभार चालविला जातो. परंतु प्रत्यक्षात हा अधिकार लोकनियुक्त पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांचे मार्फत वापरला जातो. सर्व अधिकार राजपदाच्या नावे वापरले जातात. राजा सर्व अधिकारांचा उगम आहे असे कायदा सांगतो. परंतु, व्यवहारात अधिकार पंतप्रधान वापरतो. १६ व्या शतकापर्यंत राजाला वास्तविक अधिकार होते. त्यानंतर हळूहळू संसदेचे श्रेष्ठत्व प्रस्थापित होत गेले. त्यामुळे आज रोजी लोकनियुक्त संसद सर्वश्रेष्ठ आहे.

घटनात्मक दृष्टिकोनातून पाहिले असता राजाला कार्यकारी अधिकार, कायदेविषयक अधिकार, न्यायविषयक अधिकार, राजनैतिक अधिकार आणि लष्करविषयक अधिकार आहेत. परंतु वास्तविक अधिकार पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांना आहेत.

इंग्लंडमधील मंत्रिमंडळाचा उगम प्रिव्ही कौन्सिल मधून झाला आहे. पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ इंग्लंडचा कारभार चालविते. बहुमत प्राप्त पक्षाचा नेता पंतप्रधान होतो आणि त्या पक्षातील निवडक लोक मंत्रिमंडळाचे सदस्य म्हणून काम करतात. देशाचे सर्व धोरणात्मक निर्णय पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ यांचेकडून घेतले जातात. देशाचे राष्ट्रीय धोरण, आर्थिक धोरण आणि परराष्ट्र धोरण ठरविण्यामध्ये मंत्रिमंडळ मोलाची भूमिका पार पाडते. इंग्लंडच्या शासन व्यवस्थेमध्ये पंतप्रधानाचे स्थान मध्यवर्ती आहे. तो मंत्रिमंडळाची निर्मिती करतो, राजाला सल्ला देण्याचे काम करतो, हाऊस ऑफ कॉमन्सचे नेतृत्व करतो तसेच पक्षांचे आणि देशाचे नेतृत्व करतो.

सामुहिक जबाबदारीचे तत्त्व, पंतप्रधानाचे नेतृत्व, गोपनियता, विरोधी पक्षाचे महत्त्व, राजकीय एकजिनसीपणा, छाया मंत्रिमंडळ ही इंग्लंडमधील संसदीय कार्यकारी मंडळाची काही ठळक वैशिष्ट्ये आहेत.

अमेरिकेतील अध्यक्षीय कार्यकारी मंडळ

१७८९ साली अमेरिकेत संघराज्याची राज्यघटना निर्माण करण्यात आली. या राज्यघटना निर्मितीचे एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे इंग्लंडमध्ये असणाऱ्या राजकीय संस्थांचे अनुकरण न करता नवीन व्यवस्था निर्माण करणे होय. यातूनच अमेरिकेची राजकीय व्यवस्था ही इंग्लडच्या व्यवस्थेपेक्षा पूर्णतः भिन्न स्वरूपाची निर्माण झाली.

अमेरिकेतील सत्तेचा केंद्रबिंदू म्हणून अध्यक्षाचे पद निर्माण करण्यात आले. तो शासनप्रमुख व राज्यप्रमुख या दोन्ही भूमिका बजावतो. केवळ जन्मजात अमेरिकन नागरिकाला अध्यक्षपदाची निवडणूक लढविता येते. विशेष म्हणजे जनता निर्वाचक मंडळातील प्रतिनिधींची निवड करते आणि निर्वाचक मंडळ अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष यांची निवड करते. या निवडीचे वेळापत्रक निश्चित आहे. प्रत्येक लीप वर्षी अध्यक्षपदासाठी निवडणुका होतात.

अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष यांचा कार्यकाल चार वर्षे निश्चित स्वरूपाचा असतो. तत्पूर्वी केवळ महाभियोग प्रक्रियेद्वारे त्यांना पदच्यूत करता येते. मृत्यू, राजीनामा किंवा इतर कारणाने अध्यक्षाचे पद रिक्त झाल्यास तात्काळ उपाध्यक्ष उर्वरित काळासाठी अध्यक्ष होतो. अध्यक्षाला वार्षिक चार लाख डॉलर्स वेतन देण्याची तरतूद आहे. राष्ट्रप्रमुख म्हणून अध्यक्षाला अटक करता येत नाही किंवा त्याच्या विरुद्ध खटला दाखल करता येत नाही.

अध्यक्षाचे मंत्रिमंडळ

अमेरिकेत अध्यक्षाचे मंत्रिमंडळ सल्लागार मंडळ म्हणून काम करते. त्यांना अध्यक्षांचे सेक्रेटरी असे म्हणतात. प्रत्येक सेक्रेटरी एका खात्याचा प्रमुख असतो. सध्या अमेरिकेत अशी मुख्य १५ खाती आणि त्यांचे १५ सेक्रेटरी आहेत. यातील 'सेक्रेटरी ऑफ स्टेट' याचे स्थान सर्वोच्च मानले जाते. या सेक्रेटरींची निवड व नेमणूक करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य अध्यक्षाला आहे. विशेष म्हणजे सेक्रेटरी पदाची जबाबदारी घेणारी व्यक्ती काँग्रेसच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य असता कामा नये. सेक्रेटरी हे अध्यक्षाचे सहकारी नव्हे तर सल्लागार म्हणून काम करतात. त्यामुळे सेक्रेटरींचा सल्ला कितपत विचारात घ्यावा हे अध्यक्ष ठरवितो.

उपाध्यक्षाला अमेरिकेत विशेष महत्त्व नाही. केवळ अध्यक्षाचे पद रिक्त झाले तरच उर्वरित काळासाठी अध्यक्ष उपाध्यक्ष म्हणून काम करतो. अमेरिकेचा उपाध्यक्ष हा सिनेटचा पदसिद्ध सभापती म्हणून काम पाहतो. सभापती या नात्याने सभेचे अध्यक्षस्थान भूषविणे आणि समान मते पडल्यास निर्णायक मत देणे एवढेच अधिकार उपाध्यक्षाला आहेत. ब्रिटनची न्यायव्यवस्था, तिची वैशिष्ट्ये, रचना आणि अधिकारक्षेत्र यांचा अभ्यास केलेला आहे. त्याचबरोबर आपण अमेरिकेचे सुप्रीम कोर्ट, त्याची रचना, अधिकारक्षेत्र, भूमिका आणि न्यायिक पुनरावलोकनाचे तत्त्व समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

इंग्लंडची न्यायव्यवस्था समजून घेण्याकरिता सुरुवातीला आपण तिच्या वैशिष्ट्यांची माहिती करून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ब्रिटनमध्ये स्वतंत्र प्रशासकीय न्यायालयांचा व न्यायिक पुनरावलोकनाचा अभाव आहे. सुरुवातीला इंग्लंड आणि वेल्स येथील न्यायालये स्वतंत्र होती. त्यामुळे एकात्मिक न्यायव्यवस्थेचा अभाव होता. परंतु नंतरच्या काळात दोन्ही (इंग्लंड आणि वेल्स) न्यायालयांचे एकत्रीकरण झालेले आहे. तसेच तेथे खुली न्यायदान, निष्पक्ष न्यायदान व ज्युरी पद्धती अस्तित्वात आहे. तेथील न्यायव्यवस्था सामान्य कायद्यानुसार न्यायदान करते व नागरिकांच्या हक्कांचे व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते इत्यादी वैशिष्ट्ये आपल्याला ज्ञात झाली आहेत.

इंग्लंडच्या न्यायव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये अभ्यासल्यानंतर आपण तिची रचना व अधिकारक्षेत्र समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. इंग्लंडमधील न्यायालयांची पुनर्रचना १८७३ ते १८७६ दरम्यान मंजूर केलेल्या ज्युडीकेचर कायद्यानुसार करण्यात आली आहे. तेथे दोन प्रकारची न्यायालये – दिवाणी न्यायालय व फौजदारी न्यायालये कार्यरत आहेत. काऊंटी न्यायालये, सुप्रीम कोर्ट ऑफ ज्यूडिकेचर ही दिवाणी न्यायालये आहेत. तर जस्टिसेस ऑफ पीस, कोर्ट ऑफ समरी, ज्युरीसडीक्शन कोर्ट ऑफ

क्वार्टर सेशन्स, कोर्ट ऑफ असोईझेस, कोर्ट ऑफ क्रिमिनल अपील ही फौजदारी न्यायालये आहेत. तेथील संसदेचे वरिष्ठ सभागृह म्हणजेच हाऊस ऑफ लॉर्डस् (उमराव गृह) सर्वोच्च न्यायालय किंवा अंतिम न्यायालय म्हणून न्यायदानाचे कार्य करते.

इंग्लंडची न्यायव्यवस्था ज्ञात झाल्यानंतर आपण अमेरिकेची न्यायव्यवस्था समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सुरुवातीला आपण तेथील कनिष्ठ स्तरातील न्यायालयांची रचना जाणून घेतली आहे. प्रथम आपण पुनर्निर्णयात्मक संघ न्यायालयांची रचना, कार्यक्षेत्र व अधिकारक्षेत्राचा अभ्यास केला आहे. नंतर आपण जिल्हा न्यायालये, त्यांची रचना, कार्यक्षेत्र व अधिकारक्षेत्र समजून घेतले आहे. तसेच आपण सशस्त्र सैन्यदल, पुनर्निर्णयात्मक न्यायालय, संघ दावा न्यायालय, आंतरराष्ट्रीय व्यापार न्यायालय, बुजूर्ग दावा पुनर्निर्णयात्मक न्यायालय, बहुजिल्हा न्यायिक खटला पटल व कर न्यायालय इत्यादी अमेरिकेत कार्यरत असलेल्या विशेष संघ न्यायालयांचा अभ्यास केलेला आहे.

वर उल्लेखित कनिष्ठ व विशेष न्यायालयांच्या अभ्यासानंतर आपण अमेरिकेन सुप्रीम कोर्ट, त्याची रचना, न्यायाधीशांची नियुक्ती, त्यांचा कार्यकाल, सुप्रीम कोर्टाची कार्यपद्धती, अधिकारक्षेत्रे व भूमिकेचाही अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सर्वात शेवटी आपण न्यायिक पुनरावलोकन तत्त्व, त्याचा अर्थ, संवैधानिक आधार, उत्पत्ती, मारबरी विरुद्ध मेडिसन या न्यायिक पुनरावलोकनाच्या प्रथम खटल्यातील गृहीत तत्त्वे, न्यायिक पुनरावलोकनासंदर्भातील अमेरिकन अनुभव, त्यावरील आक्षेप आणि गुण अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

२.४ पारिभाषिक शब्द

- **राज्यप्रमुख** : राज्यशास्त्रात राज्यप्रमुख (Head of State) या शब्दाचा अर्थ राष्ट्रप्रमुख असा आहे. राज्यशास्त्रात 'राज्य' हा शब्द 'देश' या अर्थाने वापरला जातो. उदा. भारतात राष्ट्रपती हे राज्यप्रमुख आहेत.
- **शासनप्रमुख** : हे पद राज्यप्रमुख पदापेक्षा वेगळे असू शकते. याचा अर्थ शासनाचा प्रमुख. उदा. इग्लंडमध्ये पंतप्रधान हा शासनाचा प्रमुख आहे.
- **नामधारी प्रमुख** : याला इंग्रजीत 'Nominal Head' असा शब्द वापरला जातो. जेव्हा अधिकार केवळ नावापुरते वापरले जातात तेव्हा त्यास नामधारी कार्यकारी प्रमुख म्हणतात.
- **राष्ट्रकुल संघटना** : साधारणतः इ.स. १८०० ते १९५० या काळात ब्रिटिश साम्राज्य जगभर पसरले होते. १९५० च्या दरम्यान यातील बहुतांश देश स्वतंत्र झाले. अशा स्वतंत्र झालेल्या ब्रिटिश वसाहत राष्ट्रांची संघटना म्हणजे 'राष्ट्रकुल संघटना' (Common Wealth Organization) होय.
- **प्रोटेस्टंट** : ख्रिश्चन धर्मामध्ये दोन प्रमुख पंथ आहेत, एक कॅथॉलिक व दुसरा प्रोटेस्टंट.
- **व्हीप** : कायदेमंडळामधील सदस्यांनी सभागृहात एखाद्या विधेयकाबाबत किंवा ठरावावाबाबत कोणती भूमिका घ्यावी हे सांगणारा पक्षाचा आदेश म्हणजे 'व्हीप' होय. सदस्यांना याचे पालन करावेच लागते.
- **वटहुकूम** : कार्यकारी प्रमुख (अध्यक्ष किंवा राजा) तात्काळ गरज भासल्यास आपल्या आदेशाद्वारे कायदा तयार करतो. यास वटहुकूम किंवा अध्यादेश (Ordinance) असे म्हणतात. नंतर यास कायदेमंडळाची मंजूरी घेतली जाते.

- **मास्टर ऑफ द रोल्स** : जो न्यायाधीश इंग्लंड आणि वेल्स येथील पुनर्निर्णयात्मक न्यायालयाचे अध्यक्षस्थान भूषवितो व ज्याने सार्वजनिक नोंदणी कार्यालयाचा माजी प्रमुख म्हणूनही स्थान भूषविलेले आहे अशा न्यायाधीशाला मास्टर ऑफ द रोल्स म्हणतात.
- **सिनेटचा शिष्टाचार** : म्हणजे अशी प्रथा किंवा पद्धती, ज्यानुसार अध्यक्षाने केलेल्या नियुक्तीला संबंधित घटक राज्यातील दोन प्रतिनिधींची मान्यता असेल, तर सिनेट सभागृह त्या नियुक्तीचे समर्थन करते. सिनेटच्या शिष्टाचाराची प्रथा सिनेट सदस्यांमध्ये असणाऱ्या एकतेचे महत्त्व स्पष्ट करते.
- **बंदी प्रत्यक्षीकरण** : कोणत्याही व्यक्तीला बेकायदेशीररित्या अटकेत ठेवले असेल तर न्यायालयाकडे बंदी प्रत्यक्षीकरणाचा अर्ज सादर करून दाद मागता येते.
- **परमादेश** : आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करण्यास नागरिकांना न्यायालयात परमादेशाचा अर्ज करता येतो व तो मान्य झाल्यास न्यायालय अन्याय करणाऱ्या व्यक्तीला, संस्थेला किंवा सरकारला तो अन्याय ताबडतोब नाहीसा करण्याची आज्ञा देत असते.
- **उत्प्रेषण** : हा अर्ज अशा परिस्थितीत सादर होतो जेव्हा खालच्या न्यायालयात चालू असलेला एखादा खटला वरिष्ठ न्यायालयाने चालवावा असे म्हणावयाचे असते.

२.५ अ) स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. इंग्लंडमध्ये कोणती शासन पद्धती आहे ?
२. कोणत्या शासन पद्धतीमध्ये कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार असत नाही ?
३. इंग्लंडमधील नामधारी प्रमुख कोण ?
४. इंग्लंडमधील रक्तविरहित क्रांती केव्हा झाली ?
५. अमेरिकेचा प्रथम नागरिक म्हणून कोणास संबोधले जाते ?
६. अमेरिकेचा अध्यक्ष होण्यासाठी किमान वयोमर्यादा किती आहे ?
७. अमेरिकेच्या अध्यक्षाची निवड प्रत्यक्षात कोणा मार्फत होते ?
८. निर्वाचक मंडळातील प्रतिनिधींची निवड कोणा मार्फत होते ?
९. अमेरिकेतील अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचा कार्यकाल किती वर्षे आहे ?

ब) स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१. कोणत्या शतकात पार्लमेंट 'विधीनियम बनविणारी संस्था' म्हणून अगदी प्रारंभिक अवस्थेत होती?
२. ब्रिटिश राज्यघटनेच्या बहुतांश अलिखित भाग कोणत्या कायद्यावर आधारित आहे ?
३. दिवाणी न्यायालयांच्या रचनेतील सर्वात कनिष्ठ न्यायालय कोणते?
४. कोणत्या दिवाणी न्यायालयाची रचना दोन भागात केली आहे ?

५. अमेरिकेत किती पुनर्निर्णयात्मक संघ न्यायालये कार्यरत आहेत ?

६. संविधानाच्या कोणत्या कलमानुसार सुप्रीम कोर्टाची निर्मिती झाली आहे ?

७. संविधानातील ज्या गोष्टी सर्वसामान्यांना दिसत नाहीत त्या गोष्टी सुप्रीम कोर्ट वाचू शकते' हे निहित अधिकार तत्त्वाशी संबंधित उद्‌गार कोणाचे आहेत ?

८. संविधानातील कोणत्या तत्त्वांतर्गत अमेरिकन सुप्रीम कोर्ट कायद्याची घटनात्मकता निश्चित करते?

९. संविधानाच्या कोणत्या कलमांत सुप्रीम कोर्टाचा न्यायिक पुनरावलोकन अधिकार निहित आहे ?

१०. न्यायिक पुनरावलोकनाच्या तत्त्वाचा उदय कोणत्या खटल्यातील निर्णयाद्वारे झाला ?

२.६ अ) स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. संसदीय शासन पद्धती

२. अध्यक्षीय शासन पद्धती उदा. अमेरिका

३. राजा

४. इ.स. १६८८ साली

५. अमेरिकेचा अध्यक्ष

६. ३५ वर्षे

७. निर्वाचक मंडळ यांचे मार्फत

८. प्रत्यक्ष जनते मार्फत

९. चार वर्षे

ब) स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. चौदाव्या

२. सामान्य कायदा

३. काऊंटी न्यायालय

४. सुप्रीम कोर्ट ऑफ ज्युडिकेचर

५. तेरा

६. कलम ३

७. मेन्रोचे

८. कायद्याची योग्य किंवा उचित प्रक्रिया

९. कलम ३ व कलम ६

१०. मारबरी विरुद्ध मेडिसन

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) टीपा लिहा.

१. संसदीय कार्यकारीमंडळ

२. इंग्लंडच्या मंत्रिमंडळाचे अधिकार

३. पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाची वैशिष्ट्ये / तत्त्वे

४. अमेरिकेचा उपाध्यक्ष

५. अमेरिकेतील मंत्रिमंडळ

६. अमेरिकेतील विशेष संघ न्यायालये

७. अमेरिकन सुप्रीम कोर्टाची भूमिका

(ब) सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. इंग्लंडच्या राजपदाचे अधिकार व कार्ये स्पष्ट करा.

२. 'इंग्लंडमधील पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाचे स्थान व भूमिका' यावर चर्चा करा.

३. अमेरिकेचा अध्यक्ष याबाबतच्या घटनात्मक तरतुदी आणि अधिकार यांची चर्चा करा.

४. ब्रिटिश न्यायव्यवस्थेच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.

५. अमेरिकन न्यायालयांची रचना व अधिकारक्षेत्र थोडक्यात विशद करा.

६. न्यायिक पुनरावलोकन तत्त्वाची सविस्तर चर्चा करा.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. Gokhale, B. K., Political Science, A. R. Sheth & Co. Mumbai, 1970.

२. Johari J. C., Comparative Politics, Sterling Pubication, New Delhi.

३. Das H. H., Select Modern Government, Anmol Publication, New Delhi 2000.

४. शिरसीकर व. म., राज्यशास्त्र आणि शासनसंस्था, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९७०.

५. येरणकर श्रीराम, तुलनात्मक शासन आणि राजकारण, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५.

६. Mahajan V. D., Select Modern Governments, S. Chand and Company Ltd., New Delhi.

७. Bhagwan V. and Bhushan V., World Constitutions, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi.

८. लोटे रा. ज., तुलनात्मक शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे, नागपूर, २०१५.

९. घांगरेकर चिं. ग., तुलनात्मक शासन आणि राजकारण.

१०. देशमुख अलका, तौलनिक शासन आणि राजनीती, नाथ, नागपूर.
११. https://www.uscourts.gov
१२. https:///www.armfor/uscourts.gov

❑❑❑